

Cim Merdok

İnsan Hüquqları haqqında
Avropa Konvensiyasında təsbit
olunmuş **fikir, vicdan və din**
azadlığı hüququnun müdafiəsi

Avropa Şurasının İnsan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyası

Cim Merdok

İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş fikir, vicdan və din azadlığı hüququnun müdafiəsi

Avropa Şurasının insan hüquqlarına dair məlumat kitabçaları seriyası

**Avropa Şurası
Strasburq, 2012-ci il**

Cim Merdok (Jim Murdoch) Qlazqo Universitetinin Ümumi Hüquq Professorudur və Hüquq Məktəbinin keçmiş rəhbəridir. O, milli və Avropa insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparır. O, Avropa Şurasının seminar proqramlarında mütəmadi iştirak edərək bu çərçivədə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə səfərlər edir və araşdırmalarında insan hüquqlarının təmin edilməsinə yönələn qeyri-məhkəmə mexanizmlərinə xüsusi maraq göstərir.

Bu nəşr Avropa İttifaqı ilə Avropa Şurası arasında Birgə Proqramın vəsaiti hesabına dərc olunub. Nəşrdə ifadə edilən fikirlər müəllifə aiddir və onlara görə Avropa İttifaqı və Avropa Şurası məsuliyyət daşımır. Həmin fikirlər bu nəşrdə adı çəkilən hüquqi sənədlərin Avropa Şurasına üzv olan dövlətlərin hökumətləri üçün, Avropa Şurasının nizamnamə orqanları üçün və ya İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası əsasında təşkil edilmiş hər hansı digər orqan üçün məcburi qüvvəyə malik olan rəsmi şərh kimi başa düşülməməlidir.

Avropa Şurasının İnsan Hüquqları və Qanunun Aliliyi üzrə Baş Direktorluğu
F-67075 Strasbourg Cedex
www.coe.int/justice

© Avropa Şurası, 2012-ci il
Üz qabığındakı illüstrasiyanın müəlliflik hüququ Fotolia.com-a məxsusdur

1-ci nəşr, Fevral 2012-ci il
Avropa Şurasının mətbəəsində çap olunub

© Avropa Şurası, Azərbaycan dilində nəşr, 2015-ci il

Mündəricat

İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi	5
Ön söz	6
Fikir, vicdan və din azadlığı: beynəlxalq və regional standalar	9
Konvensiyanın 9-cu maddəsinin şərhı: ümumi mülahizələr	12
Giriş	12
9-cu maddənin tətbiqi: cavablandırılmalı olan əsas suallar.....	13
1-ci sual: Şikayət 9-cu maddənin tətbiqi dairəsinə düşürmü?.....	14
«Fikir, vicdan və din» terminləri nəyi ifadə edir?.....	16
Fərdin daxili məsələsi.....	18
Dini və ya fəlsəfi baxışların ifadə edilməsi.....	21
9-cu maddənin kollektiv aspekti.....	23
9-cu maddənin kollektiv aspekti və qurban statusunun tanınması.....	24
9-cu maddənin tətbiq dairəsinin hüdudları.....	26
2-ci sual: 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə baş veribmi?.....	27
Pozitiv öhdəliklər.....	28
Əmək münasibətləri və fikir, vicdan və din azadlığı.....	30
Dini fəaliyyətlərin müvafiq qaydada tanınmasına icazə verilməsi.....	33

3-cü sual: Dini və ya fəlsəfi baxışların ifadə edilməsinə qoyulan məhdudiyət qanuni məqsəd daşıyırmı?.....	35
4-cü sual: Dini və ya fəlsəfi baxışların «ifadə edilməsinə» qoyulan məhdudiyət «qanunla nəzərdə tutulubmu»?.....	37
5-ci sual: Dini və ya fəlsəfi baxışların «ifadə edilməsinə» qoyulan məhdudiyət «demokratik cəmiyyətdə zəruridirmi»?.....	40
Zərurilik və mütənasiblik; «demokratik cəmiyyət» anlayışının xarakteri.....	40
Qiyətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları.....	42

9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş fikir, vicdan və din azadlığının konkret aspektləri	45
Fərdi əqidənin «ifadə edilməsinə» müdaxilələr: məcburi hərbi xidmət keçməkdən imtina.....	45
Fərdi əqidənin «ifadə edilməsinə» müdaxilələr: prozelitizm – başqa əqidəyə çağırış.....	47
Fərdi əqidənin «ifadə edilməsinə» müdaxilələr: dini simvolların geyinilməsinə (taxılmasına) görə sanksiyalar.....	50
Fərdi əqidəyə müdaxilələr: «kilsə vergisinin» ödənilməsi tələbi.....	53
Fərdi əqidənin «ifadə edilməsi»: məhbusların dini əqidələri ilə əlaqədar məsələlər.....	55
Dövlətin neytrallığı barədə tələb: dini birliklərin qeydiyyatı və s. məsələlər.....	56
Dövlətin neytrallığı barədə tələb: ibadət yerlərinə nəzarət edilməsi.....	61
Dövlətin neytrallığı barədə tələb: dini icmanın nümayəndələri arasında daxili mübahisələrə müdaxilə edilməsi.....	63

Konvensiyada nəzərdə tutulan və əqidələrin və ya dini baxışların sərbəst ifadə edilməsinə təsir göstərən digərtəminatlar	66
Dini əqidə və təhsil: 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi.....	66
İfadə azadlığı və fikir, vicdan və din azadlığı: 10-cu maddə.....	69
Tibbi yardım məsələləri: 8-ci maddə.....	73
Dini qurumların qərarlarının dövlət tərəfindən tanınması:	
6-cı maddə	73
Dini baxışlara və ya əqidəyə əsaslanan ayrı-seçkilik:.....	74
14-cü maddə	75
12 saylı Protokol.....	80
Nəticə	82
İşlərin siyahısı	86

İnsan Hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi: Fikir, vicdan və din azadlığı

1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud fərdi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

2. Öz dininə və ya baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

Ön söz

Bu məlumat kitabçasında konkret olaraq İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsi ilə təmin edilən və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin («Strasburq Məhkəməsi») və keçmiş Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının («Komissiya») presedent hüququ vasitəsilə şərh olunan fikir, vicdan və din azadlığının tətbiqi dairəsi və məzmunu tədqiq edilir.¹

Konvensiyada nəzərdə tutulmuş təminatların tətbiqinə görə əsas məsuliyyət milli səviyyədə hakimiyyət orqanlarının üzərinə düşür. Bu məlumat kitabçasının məqsədi milli qanunvericiliyin tətbiqində və inzibati praktikada İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasından istifadə etməyə ehtiyac duyan hakimləri, müvafiq dövlət qulluqçularını və təcrübə fəaliyyət göstərən vəkilləri yığcam kitabça şəklində tövsiyələrə təmin etməkdir. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında yer alan standartlar və təminatlar bütün Avropa ərazisində tətbiq edilə bilər, lakin Konvensiyanın təmin etdiyi müdafiə sisteminin subsidiar (yardımcı) xarakter daşması milli səviyyədə qərarları qəbul edən şəxslərdən (ilk növbədə milli hakimlərdən) tələb edir ki, Konvensiyada təsbit edilən hüquqların milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmasını və milli praktikada tətbiqini təmin etsinlər. Bu tədqiqat işi, əlbəttə ki, tanışlıq xarakteri daşıyan mətnidir və elmi əsər deyil. Burada məqsəd

heç milli qanunvericilikdə Konvensiya normalarının nə dərəcədə nəzərdə tutulmalı olduğu barədə müzakirə açmaq da deyil. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının müddəalarının üstün qüvvəyə malik olan beynəlxalq müqavilə kimi qəbul edilməsi və ya sadəcə milli qanunvericiliyə daxil edilməsi kimi məsələlər, sözsüz ki, əhəmiyyətli məsələlərdir və əminliklə demək olar ki, müvafiq hallarda milli hakim və ya dövlət qulluqçusu tərəfindən milli səviyyədə qərarlar qəbul edilərkən bu məsələlərin nəzərə alınması önəmlidir.

Konvensiyanın digər maddələri üzrə presedent hüququndan fərqli olaraq, 9-cu maddə üzrə presedentlər çox deyil, bununla belə, bu sahədə presedentlər çox zaman müəyyən qədər mürəkkəb olur. Onların çoxu nisbətən son dövrlərə aiddir.² Baxmayaraq ki, fikir, vicdan və əqiddə azadlığının müəyyən aspektləri Məhkəmə tərəfindən nəzərdən keçirilib, o, hələ də bu məsələnin bütün aspektlərinə dair mötəbər hüquqi şərh vermək imkanına malik olmayıb. Bununla belə, Məhkəmənin bir sıra mühüm qərar və qəraradları bu hüququn tətbiqinə, xarakterinə və təmin edilməsinin mühümlüyyəinə aydınlıq gətirilməsinə kömək edir. Bu maddə fərdin öz dini və ya fəlsəfi əqidəsinə (baxışlarına) təkbəşinə və ya digərləri ilə birlikdə açıq, yaxud fərdi qaydada etiqad etmək azadlığını təmin edir. Presedent hüququna əsasən, dövlət orqanları nəinki fikir,

1 Mətnin oxunaqlı olmasını təmin etmək üçün mətnaltı qeydlərdə yalnız məhkəmə işlərinin adları göstərilir. Qərarlara tam istinadlar isə kitabın sonunda işlərin siyahısında verilir. Məhkəmənin bütün qərarları, habelə seçilmiş mühüm qərarlar və onlar haqqında məlumatlar HUDOC məlumat bazasında yerləşdirilib, onları bu saytda tapmaq olar: <http://hudoc.echr.coe.int/>.

2 1959-cü ildən 2010-cü ilədək 35 məhkəmə qərarında 9-cu maddənin pozuntuları müəyyən edilib (onlardan 9-u Yunanıstana, 5-i Rusiyaya, 4-ü Bolqarıstana, 3-ü Latviya, Moldova, Türkiyə və Ukraynaya, 1-i Avstriya, Gürcüstan, Polşa San-Marino və İsveçrəyə qarşıdır. Bax: *European Court Annual Report 2010* (2011), pp 157-158. 9-cu maddənin pozuntusunun müəyyən etdiyi ilk qərar aşağıda nəzərdən keçiriləcək *Kokkinakis Yunanıstana qarşı* işi üzrə 1993-cü ildə qəbul edilmiş qərardır.

vicdan və din azadlığı hüququna qanunsuz müdaxilə etməkdən çəkinməli, həm də müəyyən hallarda bu hüququn qorunması və təmin edilməsi üçün pozitiv tədbirlər görməlidirlər.

9-cu maddə ilə bağlı geniş çeşidli məsələlər meydana çıxa bilər: məsələn, dövlət müəssisəsinin binasında dini simvollar (rəmlər) nümayiş etdirilməlidir; hansı hallarda prozelitizm (başqa əqidəyə çağırış) cəhdləri cinayət qanunvericiliyi vasitəsilə qadağan olunmalıdır; dövlət şəxsin dini əqidəsinə görə hərbi xidmətdən azad edilməsini təmin etməyə borcludurmu; dövlət qulluqçularının və ya demokratik yolla seçilən xalq nümayəndələrinin dövlətə loyal olacaqlarına and içmələrini tələb etmək olarmı; yaxud məscid minarələrinin inşasının və ya baş örtüklərinin geyinilməsinin qadağan edilməsinə yol vermək olarmı? Bu suallar siyasi müzakirələrdə tez-tez meydana çıxa bilər və çıxır da. Onlar həmçinin milli hüquq sistemləri çərçivəsində məhkəmə araşdırmalarının predmeti ola bilər və bu məsələlərin milli məhkəmələr tərəfindən həlli bu sahədə insan hüquqlarına dair normaların məhkəmələr tərəfindən aydın dərk edilməsini tələb edir.

Məhkəmə tərəfindən baxılmış müəyyən mühüm işlərin müzakirəsindən görmək olar ki, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququn başa düşülməsində Konvensiyanın mətni başlanğıc nöqtəsi rolunu oynayır. Bununla belə müvafiq məhkəmə praktikasına bələd olmaq da önəmlidir. Ölkələrində kontinental hüquq sisteminin qüvvədə olduğu vəkillər üçün bu baxımdan əlavə izahata ehtiyac yarana bilər. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin keçmiş sədrlərindən birinin qeyd etdiyi kimi, Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi («Strasburq Məhkəməsi») milli məhkəmələrə və milli səviyyədə qərarlar qəbul etmək səlahiyyətinə malik olan şəxslərə insan hüquqlarının

müdafiəsinin inkişaf etdirilməsinə dair tövsiyələr vermək üçün mövcud şəraitə uyğunlaşdırılan «presedent doktrinasından» istifadə edir.³ Bu «presedent doktrinası» hüquqi müəyyənlik və qanun qarşısında bərabərlik prinsipləri baxımından zəruridir. Bu doktrinanın mövcud şəraitə uyğunlaşdırmasının məqsədi ondan ibarətdir ki, Konvensiya cəmiyyətin hədəflərində və dəyərlərində baş verən dəyişiklikləri əks etdirə bilsin. Beləliklə, Konvensiya «canlı sənəddir».⁴ Presedent hüququnun tədqiqi Məhkəmənin hüquq praktikasının təməlini təşkil edən fundamental dəyərlərin qiymətləndirilməsinə imkan verir. Çox zaman Strasburq Məhkəməsinin qəbul etdiyi qərar və qəraradlarda bu dəyərləri sezmək olar. Həmin qərar və qəraradlarında Məhkəmənin müəyyən etdiyi prinsiplərə milli məhkəmələr və vəzifəli şəxslər tərəfindən riayət edilməlidir. Beləliklə, Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququnun mühüm bir aspekti ondan ibarətdir ki, milli səviyyədə məhkəmə qərarlarının qəbulunda istifadə edilməsi üçün bu presedentlər arasında konkret nümunələr olmasa belə, presedent hüququnda yer alan izahat və prinsiplər milli məhkəmələrin istifadəsi üçün lazımı təlimat təşkil edə bilər.

Sonda iki məqamı qeyd edək. Birincisi, bu məlumat kitabçası ilk növbədə İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsinə aiddir. Lakin vicdan və əqidə azadlığına aid məsələlər bu müqavilədə (yəni Konvensiyada) nəzərdə tutulmuş digər hüquqlarla əlaqəli ola bilər. Bu səbəbdən fikir, vicdan və din azadlığına müəyyən təsirə malik olan digər hüquqların qısaca nəzərdən keçirilməsi də zəruridir. Məsələn, aşağıdakı müzakirələrdən görəcəyik ki, 9-cu maddə

3 European Court of Human Rights, *Annual Report 2005*, p. 27.

4 "Canlı sənəd" konsepsiyasının son dövrlərdə Məhkəmə tərəfindən tətbiq edildiyi nümunə üçün aşağıda nəzərdən keçiriləcək *Bayatyan v. Armenia* (Bayatyan v. Armenia) iş üzrə Böyük Palatanın qərarına bax.

ifadə azadlığını təmin edən 10-cu maddə ilə və birləşmək azadlığını təmin edən 11-ci maddə ilə həm mətn baxımından, həm də şərhinin əsasını təşkil edən dəyərlər baxımından sıx surətdə əlaqəlidir.⁵ 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququn qorunmasına aidiyyəti olan digər bir hüquq 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulub. Həmin maddənin tələbinə əsasən, valideynlərin öz uşaqlarına öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edilməlidir. İkincisi, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası üzrə dövlətin daşdığı vəzifələrin hüdudlarını müzakirə edərkən milli səviyyədə bu vəzifələrin hər hansı formada dəyişikliyə məruz qalıb-qalmadığını nəzərdən keçirmək lazımdır. Məsələn, 57-ci maddəyə əsasən, istənilən dövlət Konvensiyayı imzalayarkən və ya onun ratifikasiya sənədini (təsdiqnaməsini) saxlanılmağa verərkən Konvensiyanın hər hansı konkret müddəası ilə bağlı, həmin dövrdə onun ərazisində qüvvədə olan bu və ya digər qanunun həmin müddəaya uyğun olmaması ilə əlaqədar qeyd-şərt verə bilər.

Daha sonra məlumat kitabçasında 9-cu maddə üzrə aparıcı (presedent xarakterli) işlər tanışlıq üçün təqdim edilir. 9-cu maddənin tədqiqini cəlb edici edən cəhət təkcə bir çox işlərdəki faktların maraqlı olması deyil, həm də Məhkəmənin bu maddəyə verdiyi şərhin əsasını təşkil edən prinsiplərin zaman keçdikcə formalaşması və inkişaf etdirilməsidir. Bir çox işlərin konkret hallarının müxtəlifliyindən aydın görünür ki, Avropa ölkələri mədəni, dini və tarixi müxtəliflik baxımından zəngin irsə malikdir. Bununla belə, Məhkəmə Avropa ölkələrinin cəmiyyətlərinin

getdikcə daha çox dünyəvilikə doğru meyillənməsindən və eyni zamanda çoxmədəniyyətli olmasından doğan problemlərin həllinə hazır olmaq və onların həllini asanlaşdırmaq üçün qitə miqyasında vahid hüquqi dəyərlər toplusu formalaşdırmağa çalışıb. Başlıca tələb plüralizmə və tolerantlığa hörmət edilməsindən və onların dəyərləndirilməsindən ibarətdir. Belə ki, vicdan azadlığı hüququnun öz-özünə təmin ediləcəyini gözləmək düzgün olmazdı.

⁵ Bax: Yanq, Ceyms və Vestber Birləşmiş Krallığa qarşı (*Young, James and Webster v. the United Kingdom*) iş üzrə qərarın 57-ci bəndi: "9-cu maddə ilə təmin edilən fikir, vicdan və din azadlığı və 10-cu maddə ilə təmin edilən ifadə azadlığı şəxsi rəyin müdafiəsini nəzərdə tutur ki, bu da həmçinin 11-ci maddə ilə təmin edilən birləşmək azadlığının məqsədlərindən birini təşkil edir".

Fikir, vicdan və din azadlığı: beynəlxalq və regional standartlar

Liberal dəyərlərə söykənən demokratik cəmiyyətlərin konstitusiyası sistemlərində və insan hüquqlarına dair beynəlxalq və regional sənədlərdə fərdin din azadlığının, eləcə də əqidə və baxışlarına hörmət edilməsi hüququnun təminatlarına rast gəlmək mümkündür. Bu təminatların müvafiq sənədlərdə öz əksini tapması həmin sənədlər tərtib edildiyi dövrdə bu sahədə müəyyən problemlərin mövcudluğunu göstərirdi. Nümunə üçün heç də uzağa getmək lazım deyil. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında 1948-ci il tarixli Ümumi Bəyannamənin 18-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki:

«Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud fərdi qaydada təlimləri, ibadəti, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir».

Mülki və siyasi hüquqlar haqqında 1966-cı il tarixli Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsinin mətni daha dolğun olması ilə seçilir (bu mətnə təlim-tərbiyə məsələsi öz əksini tapıb, lakin şəxsin öz əqidəsini dəyişmək hüququ birbaşa əks olunmayıb):

«1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa özünün seçdiyi dinə və ya əqidəyə malik olmaq və ya onu qəbul etmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud fərdi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək

azadlığı daxildir.

2. Heç kəs özünün seçdiyi dinə və ya əqidəyə malik olmaq və ya onu qəbul etmək azadlığına xələl gətirə biləcək məcburiyyətə məruz qalmamalıdır.

3. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız qanunla nəzərdə tutulan və ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin əsas hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər.

4. Bu Paktın iştirakçısı olan dövlətlər valideynlərin və müvafiq hallarda qanuni qəyyumların öz uşaqları üçün öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan dini və mənəvi tərbiyəni təmin etmək azadlığına hörmət etməyi öhdələrinə götürürlər».

Analoji təminatlara regional səviyyədə qəbul edilmiş digər sənədlərdə də rast gəlmək olar. Məsələn, İnsan hüquqları haqqında Amerika Konvensiyasının 12-ci maddəsində deyilir ki, vicdan və din azadlığı hüququna:

«öz dininə və ya əqidəsinə malik olmaq və ya onları dəyişmək azadlığı, habelə öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə açıq, yaxud fərdi qaydada etiqad etmək və ya onları yaymaq azadlığı daxildir».

İnsan və xalqların hüquqları haqqında Afrika Xartiyasının 8-ci

maddəsində isə deyilir ki:

«Vicdan, etiqad və dini ayinləri icra etmək azadlığı təmin olunur».

Həmin maddədə daha sonra deyilir ki:

«Hüquq qaydasına riayət etmək şərti ilə, heç kəs bu azadlıqları məhdudlaşdıran tədbirlərə məruz qala bilməz».

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına gəlincə, fikir, vicdan, din və ya əqidə azadlığının müdafiəsinə dair əsas təminatlarla bu Konvensiyanın iki maddəsində rast gəlmək olar:

Birincisi, 9-cu maddədə nəzərdə tutulur ki:

«1. Hər kəsin fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var; bu hüquqa öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı, öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud fərdi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı daxildir.

2. Öz dininə və baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənaəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər «.

İkincisi, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 1 sayılı Protokolunun təhsil hüququna aid olan 2-ci maddəsində nəzərdə tutulur ki:

«Heç bir şəxsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz. Dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüyü funksiyaları yerinə yetirərkən, valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan

təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir».

Beləliklə, fikir, vicdan və əqidə azadlığı hüququ ilk növbədə fərdi hüquq hesab edilir, baxmayaraq ki, bu hüquq çox zaman digər şəxslərlə birlikdə həyata keçirilir. Əlbəttə, şəxs konkret dini baxışları ilə əlaqədar olaraq öz dini mənsubiyyətini müəyyən dini toplumla əlaqələndirə bilər. Bu, həmçinin milli, regional və beynəlxalq hüquqi sənədlərdə öz əksini tapıb. Bir sıra Avropa dövlətlərinin əsasını dünyəvilik (*laïcité*) prinsipinin təşkil etməsinə və bu səbəbdən dövlət təsisatları ilə dini təsisatların bir-birindən ayrılması tələbinə baxmayaraq, bir çox ölkələrin konstitusiyalarında dövlətdəki «rəsmi dinə» mənsub kilsənin hakim mövqeyi tanınır.⁶ Belə vəziyyət din azadlığına zidd deyil, bu şərtlə ki, digər dini və fəlsəfi əqidələr üçün də lazımı şərait yaradılmış olsun.⁷ Şəxsin dini əqidəsinə görə müəyyən qrupa mənsub olması Avropa səviyyəsində azlıq nümayəndələrinin hüquqlarının müdafiəsi haqqında normalarda öz əksini tapıb. Məsələn, Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının preambulasında konkret olaraq qeyd edilir ki:

«plüralist və həqiqi demokratik cəmiyyətdə nəinki milli azlığa mənsub olan hər kəsin etnik, mədəni, dil və dini mənsubiyyətinə hörmət edilməli, həm də öz mənsubiyyətlərini ifadə etmələri, qorunmaları və inkişaf etdirmələrinə imkan verən müvafiq şərait yaradılmalıdır».

Başqa sözlə, mədəni müxtəlifliyə cəmiyyəti ayıran deyil, zənginləşdirən

6 Məsələn, Skandinaviya ölkələrinin konstitusiyası normalarında rəsmi dinə aid kilsələrin hakim mövqeyi öz əksini tapıb. Birləşmiş Krallıqda Şotlandiya kilsəsi ilə İngiltərə kilsəsi bu cür qəbul edilən kilsələrdəndir (hərçənd ki, hər bir konkret ölkədə rəsmi kilsənin imtiyazlı mövqeyinin xarakteri fərqlidir).

7 Əlavə məlumat üçün aşağıya bax.

amil kimi baxılmalıdır.⁸ Müvafiq olaraq, iştirakçı dövlətlər:

«milli azlıqlara mənsub olan şəxslərin öz mədəniyyətlərini qorumaları və inkişaf etdirmələri, habelə mədəniyyətlərinin mühüm elementlərini, yəni din, dil, ənənə və mədəni irslərini mühafizə etmələri üçün zəruri şəraiti təmin etməyi öhdələrinə götürürlər».⁹

Çərçivə Konvensiyasında aşağıda müzakirə ediləcək belə bir təməl prinsip öz əksini tapıb ki, plüralizm və tolerantlıq Avropada demokratik cəmiyyətin əsas meyarlarını təşkil edir. Çərçivə Konvensiyasının qəbulundan əlavə, Avropa Şurasının digər təşəbbüsləri də bu dəyərlərin təşviqinə yönəlib. Məsələn, İrqiçiliyə və dözümsüzlüyə qarşı Avropa Komissiyasının (*ECRI*) səyləri irq, dərinin rəngi, dil, din, vətəndaşlıq, milli və ya etnik mənşə əlamətlərinə əsaslanan ayrı-seçkiliyə və ya qərəzli münasibətə qarşı tədbirlərin görülməsi vasitəsilə irqçilik, ksenofobiya, antisemitizm və dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparılmasına yönəlib.¹⁰ Cəmiyyətləri müxtəliflik və əqidələrin çoxluğu ilə seçilən Avropada fikir, vicdan və din azadlığının həyata keçirilməsi hüququnun xüsusi olaraq müdafiə edilməsi tələb olunur.

8 ETS № 157 (1995). 31 oktyabr 2011-ci il tarixində bu müqavilə Andorra, Belçika, Fransa, Yunanistan, İslandiya, Lüksemburq, Monako və Türkiyə istisna olmaqla Avropa Şurasının üzvü olan digər dövlətlər tərəfindən ratifikasiya olunmuşdu.

9 1998-ci ildə qüvvəyə minmiş Çərçivə Konvensiyasının 5-ci maddəsinin 1-ci bəndi. Həmçinin bu Konvensiyanın 8-ci maddəsinə bax. Həmin maddədə deyilir: «İştirakçı dövlətlər milli azlığa mənsub olan istənilən şəxsin açıq şəkildə öz dininə etiqad etmək və əqidəsini ifadə etmək və dini təsisatlar, təşkilatlar və birliklər yaratmaq hüququnu tanımağı öhdələrinə götürürlər».

10 Komissiya bu sahədə ümumi məsələlərlə bağlı siyasətə dair tövsiyələr verir, müsbət təcrübələrə dair nümunələri dövlətlər arasında yayır və eyni zamanda, vətəndaş cəmiyyətində mədəniyyətərarası anlaşmanı və hörməti təşviq etməyə çalışır. O, həmçinin müasir dövrdə narahatlıq doğuran məsələlərlə bağlı bəyanatlar verir. Məsəl üçün İsviçerədə minarələrin inşa olunmasına qoyulan qadağalarla bağlı bəyanatlara bax: *doc CRI (2009) 32, para 33*.

Konvensiyanın 9-cu maddəsinin şərhı: ümumi mülahizələr

Giriş

Son illər İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 9-cu maddəsinin pozulduğu barədə iddiaların yer aldığı ərizələrin həm sayı, həm də mürəkkəblik dərəcəsi artıb. Nisbətən son dövrlərə qədər Strasburq Məhkəməsinin və keçmiş Komissiyanın 9-cu maddə üzrə presedent hüququ kifayət qədər məhdud idi. Bu sahədə Məhkəmənin hüquq praktikası ayrı-ayrı məsələlərin, məsələn həbsxanalarda din azadlığı, yaxud dini inanca hörmət və iş yerində dini vəzifələrin icrası ilə bağlı məsələlərin araşdırılması ilə məhdudlaşdı. Bundan başqa, nisbətən az sayda işlər vardı ki, orada öz dininə kollektiv surətdə etiqad etmə məsələsi araşdırma predmeti idi. Güman ki, bu vəziyyət həmin dövrdə Avropa Şurasının üzvü olan dövlətlərdə fikir, vicdan və din azadlığına adətən yüksək səviyyədə hörmət edildiyini, dini və fəlsəfi baxışlara qarşı tolerantlığın olduğunu, uzun illərdən bəri bərqərar olmuş fərqli dəyərlərə, yaxud ən azı insanların aktiv surətdə riayət etməyə çalışdıqları dini ideyalara hörmətlə yanaşıldığını göstərirdi. Beləliklə, bu sahədə presedent hüququnun kasad olması səbəbindən 9-cu maddəni şərh edənlər üçün bu maddədə nəzərdə tutulan təminatların şərhinin əsasını təşkil edən prinsip və dəyərləri müəyyənləşdirmək çətin idi. Lakin nisbətən son illərdə çoxlu sayda müxtəlif mühüm məsələləri özündə ehtiva edən işlərlə əlaqədar olaraq Strasburq Məhkəməsinin 9-cu maddənin tətbiq dairəsi və məzmunu ilə bağlı şərh verməsinə ehtiyac yarandı. Həmin işlər nəticəsində çıxarılmış qərar və qərardadlar

Avropa cəmiyyətində dini və fəlsəfi əqidələrin mühüm rol oynadığını bir daha qeyd etməyə və plüralizm və tolerantlıq kimi mühüm dəyərləri vurğulamağa imkan yaratdı.

9-cu maddə bu Konvensiyada yer alan «qonşu» (10-cu və 11-ci) maddələrlə həm öz mətni, həm də əhatə etdiyi dəyərlər baxımından sıx yaxınlığa malikdir. 9-cu maddə təkcə fikir, vicdan və din azadlığını deyil, həm də bu azadlığın aktiv surətdə həyata keçirilməsini təmin edir. Beləliklə, bu maddə 10-cu maddədə yer alan ifadə azadlığı və 11-ci maddədə yer alan birləşmək azadlığı ilə həm mətn, həm də mahiyyət və məzmun baxımından açıq-aydın əlaqəlidir. Demokratik cəmiyyətin həyatında iştirak etmək hüququnun pozulduğu barədə iddiaların yer aldığı bir çox fərdi şikayət ərizələrində 9-cu maddəyə aid şikayətlərə rast gəlmək olar, hərçənd ki, Strasburq Məhkəməsi bir çox hallarda bu qənaətə gəlib ki, ərizələrdə qaldırılan bu məsələləri digər iki maddənin – ifadə azadlığını təmin edən 10-cu maddənin¹¹ və birləşmək azadlığını təmin edən 11-ci maddənin tətbiqi vasitəsilə¹² həll etmək daha düzgün olar. Eyni zamanda, 9-cu maddə fərdin şəxsi və ailə həyatına hörmət edilməsi tələbini nəzərdə tutan 8-ci maddədə əks olunmuş müəyyən dəyərləri də əhatə edir. O, həmçinin valideynlərin öz uşaqları üçün öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tərdrisi təmin etmək hüququnu nəzərdə tutan 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi

11 Mısal üçün bax: Feldek Slovakiyaya qarşı (*Feldek v. Slovakia*); Van den Dungen Niderlanda qarşı (*Van den Dungen v. the Netherlands*).

12 Mısal üçün bax: Rifah Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı (*Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey*) [Böyük Palata].

ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, hər iki maddənin müddəaları fərdin dini əqidəsinin müdafiəsinə və dəstəklənməsinə yardım üçün önəmlidir. Bir daha qeyd edək ki, şikayət ərizəsində 9-cu maddə ilə bağlı qaldırılan məsələnin yuxarıda qeyd edilən digər maddələr üzrə araşdırılması da məqsədəuyğun ola bilər.¹³ Bundan əlavə, əqidə və vicdan azadlığının həyata keçirilməsinin müxtəlif aspektləri digər maddələrlə, məsələn, 6-cı maddə ilə (müasir üçün, söhbət dini icmanın mülki hüquqlarının müəyyən edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququndan gedirsə)¹⁴ və ya 1 sayılı Protokolu 1-ci maddəsi ilə (əgər söhbət mülkiyyət hüquqlarından gedirsə)¹⁵ əlaqədar məsələləri də meydana çıxara bilər. Belə vəziyyətlərdə həll edilməli olan işin konkret hallarına 9-cu maddənin tətbiq edilməli olub-olmadığını diqqətlə araşdırmaq lazımdır.

9-cu maddənin tətbiqi: cavablandırılmalı olan əsas suallar

9-cu maddə ilə təmin edilən hüquq mütləq hüquq deyil. 9-cu maddənin birinci bəndində fikir, vicdan və din azadlığı bəyan edilir, ikinci bəndində isə təsdiq edilir ki, vicdan və ya əqidə azadlığının həyata keçirilməsinin məhdudlaşdırılmasına müəyyən hallarda haqq qazandırmaq olar. Birinci bəndin müddəaları İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamənin mətnindən qaynaqlanır, ikinci bəndin müddəaları isə bir tərəfdən fərdi hüquqlar, digər tərəfdən onlarla

ziddiyyətə girən ümumi maraqlar arasında balansə riayət edilməsi üçün Avropa Konvensiyasının müxtəlif maddələrində, xüsusən 8, 10 və 11-ci maddələrində əks olunmuş müddəaları xeyli dərəcədə təkrarlayır. (Bu yanaşmanı Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsinin yuxarıda təqdim edilən mətnində də müşahidə etmək olar.)

İkinci bənddə əks olunmuş qeyd-şərtlər 9-cu maddə əsasında araşdırılan konkret işdə aşağıdakı beş əsas sualın cavablandırılmasını zəruri edir:

- ✧ 9-cu maddə ilə təmin edilən konkret hüququn tətbiq dairəsi nədən ibarətdir?
- ✧ 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququn həyata keçirilməsinə müdaxilə baş veribmi?
- ✧ Həmin müdaxilə qanuni məqsəd daşıyıbmı?
- ✧ Müdaxilə «qanunla nəzərdə tutulubmu»?
- ✧ Müdaxilə «demokratik cəmiyyətdə zəruri idimi»?

Başqa sözlə, birincisi (birinci bəndin müddəaları baxımından), müəyyənləşdirilməlidir ki, nəzərdən keçirilən konkret hala 9-cu maddə tətbiq edilə bilərmi? Əgər tətbiq edilə bilərsə, onda araşdırılmalıdır ki, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqa müdaxilə baş veribmi? İkincisi (ikinci bəndin müddəaları baxımından), birinci bəndin *pozulub-
pozulmadığını* müəyyənləşdirmək üçün müdaxilənin əsaslı olub-olmadığını qiymətləndirmək lazımdır. (Yadda saxlayın ki, Strasburq Məhkəməsinə şikayət ərizəsi həmçinin *qəbul olunan* elan edilmişdir, belə ki, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında nəzərdə tutulmuş müdafiə mexanizminin tətbiqini istəyən ərizəçi şikayət ərizəsinin qəbul edilməsi üçün bir sıra tələblərə riayət etməli, o

13 Misal üçün bax: Hoffman Avstriyaya qarşı (*Hoffman v. Austria*), bu iş aşağıda nəzərdən keçiriləcək.

14 Misal üçün bax: Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı (*Canea Catholic Church v. Greece*).

15 Müqəddəs monastırlar Yunanıstana qarşı (*Holy Monasteries v. Greece*).

cümlədən daxili hüquqi müdafiə vasitələrini tükəndirməlidir. Şikayət ərizəsinin *qəbul olunan* elan edilməsi üçün riyayət edilməli tələblər əsas etibarını ilə bu məlumat kitabçasının mövzusunda kənarıdır, bununla belə, bu məsələ müxtəlif birliklərin, məsələn, kilsələrin və ya dini qurumların şikayət ərizəsi verə bilmələri üçün onların hansı hallarda və nə dərəcədə pozuntu «qurbanları» hesab edilməsi məsələsi aşağıda araşdırılarkən qıscaca nəzərdən keçiriləcək.)¹⁶

Yuxarıdakı beş sual cavablandırılarkən 9-cu maddə üzrə mövcud olan presedent hüququna istinad edilməlidir. Bütövlükdə bu beş şərtin tətbiqinin müzakirəsi 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqla Konvensiyanın digər maddələrinin təmin etdiyi hüquqlar arasında qarşılıqlı əlaqəni başa düşməyə, habelə 9-cu maddənin şərhli zamanı Strasburq Məhkəməsinin tətbiq etdiyi yanaşmanın mühüm aspektlərini dəyərləndirməyə imkan verir. Daha sonra məlumat kitabçasında fikir, vicdan və din azadlığı hüququnun daha konkret (yəni tematik) aspektləri (məsələn, məhbuzların hüquqları, dini qurumların qeydiyyatı, ibadət yerləri, geyim normaları kimi məsələlər) nəzərdən keçirilir. Nəzərdən keçirəcəyimiz presedent hüququnda və aparacağımız müzakirələrdə əsas yer dini əqidəyə verilsə də, yadda saxlamaq vacibdir ki, eyni prinsiplər dini əqidəyə əsaslanmayan digər fəlsəfi baxışlara da şamil olunur.

1-ci sual: Şikayət 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşürmü?

9-cu maddənin tətbiq dairəsi kifayət qədər genişdir. Bu maddə təkcə şəxsin təkbəşinə və ya fərdi qaydada etiqad etdiyi əqidəni deyil, həm də həmin əqidənin və ya baxışların təkbəşinə və ya başqaları ilə birlikdə kollektiv surətdə ifadə edilməsini əhatə edir. Beləliklə, 9-cu maddə həm daxili, həm də xarici aspektə malikdir və xarici aspekt fərdin öz şəxsi və ya ictimai həyatında əqidəsini ifadə etməsini nəzərdə tutur.

Müvafiq olaraq, fərdlərin öz şəxsi əqidələrinə zidd olan hərəkətləri və ya ənənələri icra etməyə, məsələn, dini and içməyə¹⁷ və ya dini mərasimdə iştirak etməyə¹⁸ vadar edilməsi 9-cu maddə ilə bağlı məsələləri meydana çıxarır. Digər tərəfdən, fərdin əqidəsindən irəli gələn hərəkətlərinin məhdudlaşdırılması, məsələn, onun ictimai yerlərdə dini geyim geyinməsinin¹⁹ və ya digər şəxsləri konkret dinə etiqad etməyə inandırmağa cəhd göstərməsinin²⁰ qadağan olunması da 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququn tətbiqi dairəsinə düşür. Dini icma üzvlərinin dini ayinləri kollektiv surətdə sərbəst icra etməsinə maneələr yaradılması, məsələn, dini ayinlərin icrası üçün yerlərin təşkilinə məhdudiyətlər qoyulması,²¹ dini qrupları qeydiyyata almaqdan imtina edilməsi,²² yaxud icma üzvlərinin dini ayinlərin icrası məqsədi ilə bir yerə toplaşmasının qarşısını almaq üçün onların hərəkət azadlığına

17 Buskarini və başqaları San-Marinoya qarşı (*Buscarini and others v. San Marino*), 34-41-ci bəndlər.

18 Valsamis Yunanıstana qarşı (*Valsamis v. Greece*), 21-37-ci bəndlər (bu işdə qərara alındı ki, 9-cu maddəyə müdaxilə baş verməyib). Bu iş aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

19 Ahmet Arslan Türkiyəyə qarşı (*Ahmet Arslan and others v. Turkey*), 44-52-ci bəndlər.

20 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 31-33-cü bəndlər.

21 Manoussakis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Manoussakis and others v. Greece*), 36-53-cü bəndlər.

22 Bu məsələ aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

16 Aşağıda 9-cu maddənin kollektiv aspekti və «qurban» statusunun tanınması məsələlərinə aid bölməyə bax.

məhdudyyətlər qoyulması²³ hallarına da 9-cu maddə şamil olunur. Dövlət orqanları həmçinin dini qrupların fəaliyyətlərinə qanunsuz müdaxilələrdən çəkinməlidirlər, əks təqdirdə 9-cu maddə ilə bağlı məsələlər meydana çıxır.²⁴

Beləliklə, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquq ilk növbədə fərdin qapalı şəraitdə və fərdi qaydada öz dininə etiqad etməsini, habelə dini etiqadını fərdi və kollektiv surətdə açıq şəkildə ifadə etməsini nəzərdə tutur. Lakin «dini ayinlərin icrası» termini dini inancdan və ya əqidədən qaynaqlanan, yaxud dini əqidənin təsirindən irəli gələn hər bir hərəkəti əhatə etmir.²⁵ İnsanın öz arzusu ilə ölümündən sonra külənin öz vətəninə səpələnilib yayılması məsələsi fikir, vicdan və ya din azadlığı ilə deyil, 8-ci maddədə nəzərdə tutulmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ ilə əlaqədar məsələləri meydana çıxara bilər.²⁶ Bundan başqa, dövlət vergi ödəyicisinin etdiyi ödənişlərin müəyyən konkret məqsədlərə yönəldilməsi barədə tələbini,²⁷ yaxud fikir azadlığının

həyata keçirilməsi üçün müəyyən konkret dildən istifadə edilməsinə icazə verilməsi barədə sakinlərin tələbini²⁸ yerinə yetirmək öhdəliyini daşımır. 9-cu maddənin müddəaları həmçinin boşanma imkanının mövcud olmaması məsələsinə,²⁹ vergi qaydalarının tətbiqində ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan rəftara məruz qalma barədə iddialara,³⁰ yaxud dini təşkilatların maddi resurslardan məhrum edilməsi³¹ məsələsinə şamil olunmur. Lakin dövlət 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş əsas öhdəliklərinin dairəsini genişləndirərək öz qanunvericiliyində din və ya əqidə azadlığının tətbiqi dairəsinə düşən *alavə* hüquqlar nəzərdə tutursa, 14-cü maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülmüş 9-cu maddə belə hüquqlara şamil olunur və daxili qanunvericiliyin həmin hüquqları nəzərdə tutan müddəalarının tətbiqində ayrı-seçkiliyə yol verilməməsini təmin edir.³² Bu məsələ aşağıda daha ətraflı müzakirə olunacaq.³³ 9-cu maddə ilə qorunan hüququ mahiyyət etibarilə Avropa dövlətləri öz yurisdiksiyaları daxilində olan şəxslər üçün təmin etməlidirlər, buna görə də, şəxs olduğu ölkənin ərazisindən xaric edilərək öz ölkəsinə

23 Kipr Türkiyəyə qarşı (*Cyprus v. Turkey*) [Böyük Palata], 242-246-cı bəndlər.

24 Bu məsələ aşağıda daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

25 Serjes Macarıstana qarşı (*Cserjes v. Hungary*), qərardad.

26 X Almaniyaya qarşı (*X v. Germany*) (1981) (bu işdə qaldırılan məsələ 8-ci maddə üzrə araşdırıldı). Müqayisə üçün bu işə də bax: Sabançiyeva və başqaları Rusiyaya qarşı (*Sabançiyeva and others v. Russia*) (qərardad) (hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qətlə yetirilən, terrorçu olduqan iddia edilən şəxslərin casədlərinə yaxınlarına qaytarılmaqdan imtina edildi) bu işdə şikayət ərizəsi həm ayrılıqda, həm də 13-cü və 14-cü maddələrlə əlaqəli şəkildə götürülmüş 3, 8 və 9-cu maddələr üzrə qəbul olunan elan edildi.

27 C. Birləşmiş Krallığa qarşı (*C. v. the United Kingdom*) işə bax. Bu işdə kvaker təriqətinin üzvü ödədiyi hər hansı vergi məbləğinin hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsinin əleyhinə idi. Komissiya qeyd etdi ki, 9-cu maddə ictimai həyata aid məsələlərdə fərdin öz əqidəsinin tələblərinə uyğun olaraq davranmasını (məsələn, vergiləri ödəməkdən imtina etməsini) heç də həmişə təmin etmir. Həmçinin Aluyer Fernandes və Kabalyero Qarsiya İspaniyaya qarşı (*Aluyer Fernandez and Caballero Garcia v. Spain*) iş üzrə qərardada bax. Bu işdə katolik kilsəsi üzvlərindən fərqli olaraq şikayətçi kilsə üzvlərinin öz gəlir vergilərinin bir hissəsini öz kilsələrinə yardım üçün ayırmalarına icazə verilməmişdi. Məhkəmə qərara aldı ki, bu işdə 14-cü maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülmüş 9-cu maddənin pozuntusu baş verməyib, belə ki, Avropa ölkələrində bu məsələ ilə bağlı ümumi praktikə mövcud olmadığına görə bu sahədə dövlət müəyyən qiymətləndirmə səbəstliyinə malikdir.

28 Lyu-Sent-Pyer sakinləri Belçikaya qarşı (*Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium*).

29 Conson və başqaları İrlandiyaya qarşı (*Johnston and others v. Ireland*), 62-63-cü bəndlər (bu işdəki məsələlərə 8, 12 və 14-cü maddələr əsasında baxıldı).

30 Darbi İsveçə qarşı (*Darby v. Sweden*), 28-35-ci bəndlər (bu işdə şikayət ərizəsinə 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi əsasında baxıldı və Məhkəmə hesab etdi ki, dövlətin ərazisində konkret kilsənin təsis edilməsi, əgər həmin kilsəyə üzvlük könüllüdürsə, 9-cu maddə ilə bağlı hər hansı məsələni meydana çıxarmır).

31 Müqəddəs Monastırlar Yunanıstana qarşı (*Holy Monasteries v. Greece*), 86-87-ci bəndlər (bu işdə qaldırılan məsələlərə 1 saylı Protokolun 1-ci maddəsi əsasında baxıldı, çünki şikayətdə göstərilən əşyalar «dini ayinin icrası məqsədləri üçün nəzərdə tutulan əşyalar» deyildi).

32 «Həyat kəlamı» kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı (*Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*), 55-59-cu və 85-93-cü bəndlər (mülki nikahlara bərabər tutulan dini nikahlar bağlamaq hüquqları üçün meyarların təyin olunmasında və dövlət məktəblərində dini təhsilə icazə verilməsində qeyri-bərabərliyə yol verildiyi iddia edilən bu işdə 9-cu maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülmüş 14-cü maddənin pozulduğu müəyyən edildi, belə ki, İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında bu hüquqlar nəzərdə tutulmasa da, bu işdə ərizəçilər hüquqa zidd olaraq ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan tədbirlərə məruz qalmışdılar).

33 14-cü maddəyə aid bölməyə bax.

göndərilmə təhlükəsi ilə üzləşirsə və göndəriləcəyi həmin ölkədə onun din azadlığına qarşı real təhlükə olduğunu iddia edirsə, bu halda 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş təminatın həmin şəxsə çox az köməyi dəyə bilər.³⁴ Lakin digər tərəfdən, immiqrasiyaya nəzarət məsələsi adətən Konvensiyanın təmin etdiyi hüquqların tətbiq dairəsi xaricində olsa da, əcnəbi şəxsin konkret olaraq dini əqidəsinə görə ölkə ərazisinə daxil olmasına icazə verilməməsi 9-cu maddə üzrə məsələləri meydana çıxara bilər.³⁵

«Fikir, vicdan və din» terminləri nəyi ifadə edir?

«Fikir, vicdan və din» terminləri (və 2-ci bənddə əks olunmuş «din və ya baxışlar» termini) 9-cu maddənin potensial tətbiq dairəsinin kifayət qədər geniş olduğunu göstərir, amma Avropa Məhkəməsinin presedent hüququ bu maddənin praktikada tətbiqində məhdud çərçivəli yanaşmanın qəbul edildiyinə dəlalət edir. Məsələn, şəxsin azlıq qrupuna mənsub olmasını «dərk etməsi» (və nəticədə həmin qrupun

34 Z və T Birləşmiş Krallığa qarşı (*Z and T v. the United Kingdom*), qərardad (pakistanlı xristianların Pakistana deportasiya olunması ilə əlaqədar olan bu işdə Məhkəmə ölkədən çıxarılma məsələsinə aid işlərdə müstəsna hallarda 9-cu maddənin tətbiqinin mümkünlüyünün istisna etməyərək onu da qeyd etdi ki, istənilən halda, belə işlərdə dövlətin 3-cü maddə üzrə məsuliyyətinin yaranmamasını təsəvvür etmək çətindir). Həmçinin bax: Əl-Naşif və başqaları Bolqarıstana qarşı (*Al-Nashif and others v. Bulgaria*) (qanuni icazəsi olmadan islam dininin tədrisini həyata keçirdiyinə görə şəxsin deportasiyasına aid olan bu işdə Məhkəmə deportasiyanın həyata keçiriləcəyi təqdirdə 8-ci maddənin pozulacağını qərar aldığı üçün işə 9-cu maddə əsasında baxılmasına ehtiyac görmədi).

35 Nolan və K Rusiyaya qarşı (*Nolan and K v. Russia*), 61-75-ci bəndlər (bu işdə Birlik Kilsəsinin üzvü olması səbəbindən əcnəbinin ölkədən çıxarılması 9-cu maddənin pozuntusu hesab edildi). Həmçinin bax: Perri Latviyaya qarşı (*Perry v. Latvia*), 51-66-ci bəndlər (bu iş əşya qanununda müzakirə ediləcək); və Əl-Maccəui və «Tuba Mosi» fondu Niderlanda qarşı (*El Majaoui and Stichting Toubas Moskee v. the Netherlands*) [Böyük Palata], 27-35-ci bəndlər (bu işdə əcnəbi arızanın ölkədə imam vəzifəsində çalışmasına icazə verməkdən imtina edilmişdi, lakin bu vəzifəni tutmaq üçün onun verdiyi növbəti arızə təmin edildiyinə görə bu şikayət arızəsi baxılmı işlərin siyahısından çıxarıldı).

mədəni mənsubiyyətinin qorunmasına çalışması)³⁶ 9-cu maddə üzrə məsələləri meydana çıxarmır. «Baxışlar» («əqidə») anlayışı ilə «rəy» anlayışı da eyni deyil, belə ki, şəxsi əqidə (baxış) 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşmək üçün iki şərtə cavab verməlidir: birincisi, şəxsin əqidəsində «inam, ciddiyyət, ardicilliq və mühümlük müəyyən səviyyəyə çatmalıdır»; və ikincisi, əqidənin özü insan ləyaqətinə hörmət prinsipinə uyğun hesab edilməlidir. Başqa sözlə, əqidə «insan həyatının və davranışının önəmli aspektinə və mahiyyətinə» aid olmalı və demokratik Avropa cəmiyyətində müdafiə edilməyə layiq hesab olunmalıdır.³⁷ Könüllü intihara yardım etmə³⁸ və ya müəyyən dilə üstünlük vermə,³⁹ yaxud ölümdən sonra insanın külünün öz vətəninə səpələnib yayılması⁴⁰ ilə əlaqədar baxışlar 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş «baxışlar» sırasına aid deyil. Lakin digər tərəfdən, pasifizm,⁴¹ ateizm⁴² və veqanizm⁴³ birmənalı olaraq 9-cu maddənin şamil olunduğu dəyərlər sistemidir. 9-cu maddə həmçinin müəyyən siyasi ideologiyalara, məsələn, kommunizmə şamil olunur.⁴⁴ Lakin qeyd etmək vacibdir ki, fikirlərin bəyan edilməsi və ya vicdan azadlığını ifadə edən rəylərin bildirilməsi çox zaman 10-cu maddə ilə təmin edilən ifadə azadlığının, yaxud 11-ci maddədə təsbit edilmiş birləşmək azadlığının

36 Sidropulos və başqaları Yunanıstana qarşı (*Sidiropoulos and others v. Greece*), 41-ci bənd.

37 Kempbell və Kozans Birləşmiş Krallığa qarşı (*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*), 36-cı bənd.

38 Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı (*Pretty v. the United Kingdom*).

39 Belçikada dillərlə əlaqədar iş (*Belgian Linguistic case*), Hüquqi məsələlər, §6.

40 X Almaniyaya qarşı (*X v. Germany*) (1981) (Məhkəmə hesab etdi ki, bu işdə qaldırılan məsələ 8-ci maddənin tətbiq dairəsinə düşür).

41 Errossmit Birləşmiş Krallığa qarşı (*Arrowsmith v. the United Kingdom*).

42 Angelini İsveçə qarşı (*Angelini v. Sweden*).

43 C.W. Birləşmiş Krallığa qarşı (*C.W. v. the United Kingdom*).

44 Hazar, Hazar və Acık Türkiyəyə qarşı (*Hazar, Hazar and Acik v. Turkey*).

tətbiq dairəsinə düşən məsələləri meydana çıxarır.⁴⁵

Məhkəmənin bu sahəyə aid presedent hüququnun çox hissəsi dini əqidələrlə (baxışlarla) əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək vacibdir ki, heç bir dinə etiqad etməyən və ya əqidəsi (baxışları) dini xarakter daşımayan şəxsin hüquqları da 9-cu maddə ilə qorunur:

9-cu maddədə təsbit olunmuş fikir, vicdan və din azadlığı Konvensiyada nəzərdə tutulan «demokratik cəmiyyətin» dayaqlarından biridir. Dini meyarlardan baxımından bu azadlıq dindarların dini mənsubiyyətinin təsdiqində və həyat haqqında anlayışlarının formalaşmasında mühüm elementlərdən biridir, lakin o, həm də ateistlər, aqnostiklər, skeptiklər və heç bir əqidəyə inanmayanlar üçün də olduqca dəyərlidir. Əsrlər boyu qurbanlar bahasına qalib gəlmiş demokratik cəmiyyətdən ayrılmaz olan plüralizm ondan asılıdır.

Din azadlığı ilk növbədə şəxsin vicdan məsələsi olduğuna görə, digər məsələlərlə yanaşı, həm də öz «dini inancını ifadə etmək» azadlığını nəzərdə tutur. Sözlər və əməllər vasitəsilə öz dininin ehkamlarını təsdiqləmək dini əqidələrin mövcudluğu ilə bağlıdır. 9-cu maddəyə əsasən, öz dininə etiqad etmək azadlığı təkcə başqaları ilə birlikdə, «açıq» şəkildə və eyni dini paylaşan şəxslərin əhatəsində deyil, həm də «təkbaşına» və «şəxsi qaydada» həyata keçirilə bilər; bundan başqa, prinsip etibarını ilə həmin azadlıq, məsələn, təlimlər vasitəsilə öz əqidəsinə digər şəxsi inandırmağa çalışmaq hüququnu da əhatə edir, üstəlik, əgər belə olmasaydı, 9-cu maddədə təsbit olunmuş «öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək

azadlığı» kağız üzərində qalan mənasız mətn olardı.⁴⁶

Məhkəmə «din» termininin dəqiq anlayışını verməyə ehtiyac duymayıb. O, konkret olaraq etiraf edib ki:

«müəyyən baxışların və onlarla əlaqədar fəaliyyətlərin «din» hesab edilib-edilməməsi məsələsini mücərrəd şəkildə həll etmək Məhkəmənin vəzifəsi deyil».⁴⁷

Məsələn, *Kimlya və başqaları Rusiyaya qarşı (Kimlya and others v. Russia)* işdə belə bir sual ortaya çıxdı ki, sayentologiya kilsəsinin baxışları «din» sayıla bilərmi? Hər hansı qurumun (məsələn, sayentologiya kilsəsinin) dini qurum olub-olmaması məsələsində Avropada konsensus olmadıqda Məhkəmə «öz funksiyasının yardımçı (subsidiar) xarakter daşdığı» nəzərə alır və belə məsələlərdə dövlət orqanlarının tutduğu mövqeyə istinad edir. Bu işdə qeyri-dini qurum kimi qeydiyyatdan alınmış sayentologiya mərkəzinin fəaliyyətləri dini xarakter daşdığına görə qeydiyyatı ləğv olunmuşdu. Avropa Məhkəməsi hesab etdi ki, mərkəzin qapadılması üçün bu əsasdan istifadə edilməsi 9-cu maddənin bu işə tətbiqinin mümkünlüyü qənaətinə gəlmək üçün kifayətdir.⁴⁸ Təbii ki, «əsas» dinlər hesab etdiyimiz əqidələr müdafiə edilməli olan dini baxışlar kimi asanlıqla qəbul edilir⁴⁹ və belə baxışların daha kiçik miqyaslı variantları da⁵⁰ bu cür qəbul edilir. Köhnə dini baxışlar, məsələn, druidizm,⁵¹ eləcə də nisbətən son dövrlərin dini hərəkətləri, məsələn, Yəhva (İyeqova)

46 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 31-ci bənd.

47 Kimlya və başqaları Rusiyaya qarşı (*Kimlya and others v. Russia*), 79-cu bənd.

48 Kimlya və başqaları Rusiyaya qarşı (*Kimlya and others v. Russia*), 79-81-ci bəndlər.

49 Məhkəmə üçün bax: ISKCON və digər 8 şəxsin Birləşmiş Krallığa qarşı (*ISKCON and 8 others v. the United Kingdom*), qərardad.

50 Çare Şalom Ve Tsedek Fransaya qarşı (*Chaire Shalom Ve Tsedek v. France*), [Böyük Palata].

51 Çepell Birləşmiş Krallığa qarşı (*Chappell v. the United Kingdom*).

45 Məhkəmə üçün bax: Foqt Almaniya qarşı (*Vögt v. Germany*).

şahidləri,⁵² Ay Sektəsi,⁵³ Oşo hərəkəti⁵⁴ və İlahi Işıq Mərkəzi⁵⁵ din hesab olunur. Lakin bir qədər əvvəlki dövrlərə aid işdə Vikka hərəkətinin «din» olub-olmaması məsələsi Məhkəmə tərəfindən açıq saxlanıldı. Beləliklə, bu məsələ ilə bağlı şübhə həll edilmədiyi təqdirdə ərizəçi öz baxışlarının «dini» əqidə olduğunu düşünməyə haqlıdır.⁵⁶

Fərdin daxili məsələsi

9-cu maddə ilk növbədə fərdin fikir, vicdan və din azadlığı ilə əlaqədar müvafiq baxışlara malik olmasına, baxışlarını formalaşdırmasına, təkmilləşdirməsinə və son nəticədə dəyişdirməsinə dövlət tərəfindən qanunsuz müdaxilənin qarşısını almağa yönəlib. Bütün bu aspektlər çox zaman «fərdin daxili məsələsi» anlayışını ehtiva edir.⁵⁷ Məsələn:

«konkret partiyaya səs vermək niyyəti seçicinin daxili məsələsidir və nə qədər ki, o, səsvermə yolu ilə niyyətini ifadə etməyib, onda bu niyyətin olub-olmadığını nə sübut, nə də təkzib etmək olar».⁵⁸

9-cu maddənin mətnindən aydın olur ki, müəyyən baxışlara sahib olmaq və onları dəyişmək hüququ mütləq hüquqdur, bu maddənin 2-ci bəndində isə nəzərdə tutulur ki, «öz dininə və ya baxışlarına etiqad etmək azadlığı» müəyyən hallarda milli qanunvericiliklə məhdudlaşdırıla bilər. Bu bəndin mətnindən belə nəticə çıxarmaq

olar ki, fərd öz baxışlarını daxilində saxlayırsa və ifadə etmirsə, dövlət onun fikir, vicdan və din azadlığına müdaxilə edə bilməz. Təbii ki, fərdin öz dini baxışlarını və ya dini icmasını dəyişməsi mümkündür.⁵⁹ İstənilən halda, fərdin müəyyən baxışlara sahib olmaq və onları dəyişmək azadlığına dövlətin müdaxilə etməsinin mümkün sayıldığı halları (hətta müharibə dövründə və ya dövlətdə fəvqəladə vəziyyət zamanı)⁶⁰ müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə, bu cür halları müəyyənləşdirməyin qeyri-mümkün olduğunu da söyləmək olmaz, hərçəndki, Məhkəmənin praktikasında bu məsələyə aid yeganə nümunə sekta üzvü olan fərdlərin baxışlarını «yenidən proqramlaşdırma» (yəni dəyişdirmə) məqsədi ilə onların qanunsuz olaraq azadlıqdan məhrum edilməsi ilə əlaqədardır. Həmin işdə Strasburq Məhkəməsi qərara aldı ki, 5-ci maddənin pozuntusu müəyyən edildiyinə görə iş 9-cu maddə üzrə baxmağa ehtiyac yoxdur.⁶¹

Fərdin öz dini əqidəsini açıqlamağa vadar edilməsi onun din azadlığı hüququnun pozuntusunu təşkil edə bilər, belə ki, «heç kəs öz düşüncələrini, yaxud hansı dinə və ya əqidəyə sahib olduğunu açıqlamağa məcbur edilə bilməz».⁶² Beləliklə, məhkəmə prosesində dini xarakterli andiçmənin əvəzinə rəsmi andiçmədən istifadə etmək istəyən şəxslərin öz dini əqidələrini açıqlamaları barədə tələb

52 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*).

53 X Avstriyaya qarşı (*X v. Austria*), (qərarad), 1981-ci il.

54 Leela Förderkreis e.V. və başqaları Almaniyaya qarşı (*Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*).

55 Omkarananda və İlahi Işıq Mərkəzi İsveçərə qarşı (*Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland*).

56 X Birləşmiş Krallığa qarşı (*X v. the United Kingdom*) (qərarad), 1977-ci il.

57 Məsələn üçün bax: Van den Dungen Niderlanda qarşı (*Van den Dungen v. the Netherlands*).

58 Gürcüstan Leyborist Partiyası Gürcüstana qarşı (*Georgian Labour Party v. Georgia*), 120-ci bənd.

59 Bax: Darbi İsveçərə qarşı (*Darby v. Sweden*) (bu iş yuxarıda istinad edilib).

60 İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 15-ci maddəsinə əsasən, "müharibə və ya millətın həyatını təhdid edən digər fəvqəladə hallar zamanı" iştirakçı dövlət onun beynəlxalq hüquqa müvafiq digər öhdəliklərinə zidd olmamaq şərti ilə, "yalnız vəziyyətin fəvqəladəliyinin şərtləndirə biləcəyi vəziyyətdə", Konvensiya üzrə öhdəliklərindən geri çəkilməyə məcbur edilə bilər.

61 Riera Blume və başqaları İspaniyaya qarşı (*Riera Blume and others v. Spain*), 31-35-ci bəndlər.

62 İnsan Hüquqları Komitəsi, 18-ci maddəyə dair 22 saylı ümumi şərh, CCPR/C/21/Rev.1/Add (1993), para. 3 (bu sənəddə Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsi şərh edilib).

9-cu maddəyə ziddir.⁶³ İnsanların dini əqidəsinin və ya baxışlarının açıqlanması məqsədi ilə siyahıyaalmanın aparılması dövlətin bu cür məlumatları əldə etməkdə məqsədinin qanuni olub-olmaması məsələsini doğurur.⁶⁴ Şəxsiyyəti təsdiq edən sənədlərdə qeyd edilmək üçün dini əqidənin açıqlanması tələbi şəxsin öz dini baxışlarını açıqlamağa məcbur edilməmək hüququna ziddir.⁶⁵ Bununla belə, iki halda belə məlumatların açıqlanmasına haqq qazandırmaq olar. Birinci hal dövlət qulluğuna namizədlərin dünyagörüşlərinin və baxışlarının onların tutduğu vəzifəyə uyğunluğunun dövlət tərəfindən yoxlanılması niyyəti ilə əlaqədardır.⁶⁶ Lakin bu hal fərdin dini baxışlarına görə müəyyən vəzifəni tutmasına icazə verilməməsi kimi şərh oluna bilər, bu isə öz növbəsində, 10-cu maddədə nəzərdə tutulmuş ifadə azadlığına müdaxilə hesab edilə bilər. Məsələn, *Lombardi Vallauri İtaliyaya qarşı (Lombardi Vallauri v. Italy)* işdə universitetdə mühazirə oxuyan pedaqoqun dini universitetdə müəllim vəzifəsini tutmaq üçün müqaviləsinin təzələnməsindən bu əsasla görə imtina edilməsi ki, o, 20 ilə yaxın müddət ərzində işlədiyi bu universitetin dini doktrinasına zidd olan baxışlara malik şəxs hesab olunurdu. 10-cu maddənin pozuntusu bu əsasla görə müəyyən edildi ki, universitet və milli məhkəmələr ərizəçinin baxışlarının universitetin maraqlarına

63 *Dimitras və başqaları Yunanıstana qarşı (Dimitras and others v. Greece)*, 76-78-ci bəndlər; həmçinin buna bənzər işə bax: *Aleksandridis Yunanıstana qarşı (Alexandridis v. Greece)*, 33-41-ci bəndlər.

64 Harris, O'Boyle and Warbrick, *Law of the European Convention on Human Rights* (2nd ed., 2009), p. 429.

65 *Sinan Işık Türkiyəyə qarşı (Sinan Işık v. Turkey)*, 37-53-cü bəndlər (bu işdə şəxsiyyət vəsiqələrindəki "din" bölmünü boş saxlamaq olardı).

66 *Foq Almaniya qarşı (Vogt v. Germany)*, 41-68-ci bəndlər (bu işə 10-cu və 11-ci maddələr əsasında baxıldı).

hansı yolla təsir göstərə biləcəyini izah etməmişdilər.⁶⁷ İkinci hal ondan ibarətdir ki, baxışları ilə əlaqədar olaraq milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş xüsusi imtiyazdan istifadə etmək istəyən şəxsdən öz baxışlarını açıqlaması və əsaslandırması tələb oluna bilər. Məsələn, əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etmək istəyən şəxsin, milli qanunvericilikdə bu cür şəxslər üçün istisna hal nəzərdə tutulubsa, hərbi xidmətdən azad edilmək barədə ərizə verməsi buna misal ola bilər.⁶⁸ Bu cür hal digər vəziyyətlərdə də yarana bilər. *Kosteski keçmiş Yuqoslaviya Respublikası Makedoniyaya qarşı (Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia)* işdə ərizəçi dini bayram günündə işə çıxmadığına görə cəzalandırılmışdı. Strasburq Məhkəməsi aşağıdakı rəyini bildirdi:

Ərizəçi daxili dünyasına müdaxilənin baş verməsindən şikayətlənib, belə ki, ondan dini baxışlarını sübut etməsi tələb olunub. Məhkəmə bununla bağlı xatırladır ki, ərizəçinin ona təyin olunmuş intizam cəzasına qarşı verdiyi şikayətlə bağlı milli məhkəmələrin qərarları faktiki olaraq ona əsaslanıb ki, ərizəçi müsəlman olduğu barədə iddiasının həqiqətə uyğunluğunu sübut etməyib və onun davranışı bu iddiasının şübhə altına alınması üçün əsas təşkil edib, belə ki, onun islam dininə etiqad etməsinin və ya islam dininin ayinlərini kollektiv surətdə icra etməsinin heç bir zahiri əlaməti müşahidə edilməyib. Bu işdə vətəndaşın dini dünyagörüşü və fərdi baxışları ilə bağlı dövlətin mövqeyi qəbul edilməz olsa da və dini inanca görə keçmişdəki bədnam təqiblərlə həmahəng səslənsə də, Məhkəmə

67 *Lombardi Vallauri İtaliyaya qarşı (Lombardi Vallauri v. Italy)*, 43-56-cı bəndlər.

68 N. İsveçə qarşı və Raninen Finlandiyaya qarşı (*N. v. Sweden and Raninen v. Finland*) məhkəmə işlərinə bax (bu işlərə həmçinin aşağıda istinad edilib).

qeyd edir ki, bu işdə ərizəçi müsəlmanların konkret günlərdə tətilə çıxmalarının və ya bayram etmələrinin mümkünliyünü nəzərdə tutan milli qanunvericiliyin ona verdiyi xüsusi hüquqdan istifadə etmək istəyib. ... Məhkəmə hesab edir ki, işəgötürənlə işçi arasında konkret vəzifələri və hüquqları müəyyən edən əmək müqavilələrinin bağlandığı əmək münasibətləri sahəsində işçinin icazəsiz və ya üzrlü səbəb olmadan işə çıxmamasının işəgötürən tərəfindən intizam məsələsi kimi qəbul edilməsi heç də əsassız deyil. İşçi işə çıxmasını qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş konkret istisna halla əlaqələndirirsə, onun hamıya aid olmayan imtiyaz və ya hüquqa malik olduğunu müəyyən dərəcədə sübuta yetirməsinin tələb olunması və belə sübut olmadıqda mənfə nətəcə çıxarılması vicdan azadlığı ilə əsaslı ziddiyyət təşkil etmir. ...⁶⁹

«Hamıya aid olmayan imtiyaz və ya hüquq» ifadəsi bu prinsipin tətbiq dairəsinin məhdud olduğunu göstərir. Məsələn, məktəbdə uşaqlarına dərs keçilərkən fəlsəfi baxışlarına zidd olan təlimlərin uşaqlarına tədris edilməməsinə istəyən valideynlərin öz baxışlarını açıqlamalarını dövlət orqanları tələb edə bilməzlər. Bu vəziyyət *Folgero və başqaları Norveçə qarşı (Folgero and others v. Norway)* işdə yarandı. Bu işdə hesab edildi ki, təhsilin müəyyən aspektlərinin uşaqlarına tədris edilməsinə valideynlərin etiraz etmələrinə icazə verən yerli qaydalar 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələblərinə cavab vermir, belə ki:

... uşaqlarının dini dərslərdən qismən azad edilməsi üçün valideynlərin əsaslı səbəblər göstərməsi tələb olunur. Məhkəmə qeyd edir ki, valideynlərin dini və fəlsəfi əqidələri barədə məlumat

vermələri onların şəxsi həyatının ən intim aspektlərinin müəyyən qisminə aiddir. ... Valideynlərin üzərinə öz dini və ya fəlsəfi əqidələri barədə ətraflı məlumatları məktəb rəhbərliyinə təqdim etmək vəzifəsinin qoyulması Konvensiyanın 8-ci maddəsinin və ola bilsin ki, həm də 9-cu maddəsinin pozuntusunu təşkil edir. ... Əsaslı səbəblər gətirmək tələbi belə bir təhlükə yaradır ki, valideynlər dini və ya fəlsəfi əqidələrinin ən intim aspektlərini məktəb rəhbərliyinə açıqlamağa məcbur edildiklərini düşünə bilərlər. Valideynlərin onların uşaqlarına keçilən dərslərin məhz hansı hissələrinin başqa dinin tədrisinə və ya başqa fəlsəfi dünyagörüşünün aşılmasına bərabər olduğunu müəyyənlədirmələrinin çətin olduğunu nəzərə alsaq, onların öz əqidələrini açıqlamaq məcburiyyətində qalması təhlükəsi, əlbəttə ki, mövcud idi. Bundan əlavə, uşaqlarının dərslərdən azad edilməsi barədə valideynlərin müraciətinin əsaslılığı məsələsi potensial münəqişə mənbəyi ola bilərdi və bu hal sadəcə olaraq valideynləri həmin xahişlə müraciət etməkdən çəkindirə bilərdi.⁷⁰

Müəyyən dini və ya fəlsəfi əqidəyə malik olmağa və ya onu qəbul etməyə *məcbur edilmə* 9-cu maddənin mətnində (Mülki və siyasi hüquqlar haqqında Beynəlxalq Paktın 18-ci maddəsindən fərqli olaraq) birbaşa nəzərdə tutulmasa da, fərdlərin öz dini əqidələrinə və ya fəlsəfi baxışlarına zidd hərəkət etmələrinin tələb olunması 9-cu maddə üzrə məsələləri meydana çıxara bilər. Məsələn, *Buskarini və başqaları San-Marinoya qarşı (Buscarini and others v. San Marino)* işdə parlamentə seçilmiş iki şəxsdən bu vəzifəyə başlamaq üçün Bibliyaya

69 Kostecki keçmiş Yuqoslaviya Respublikası Makedoniyaya qarşı (*Kostecki v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia"*), 39-cu bənd.

70 Folgero və başqaları Norveçə qarşı (*Folgero and others v. Norway*) [Böyük Palata], 98-ci bənd.

and içmələri tələb olunmuşdu. Cavabdeh hökumət sübut etməyə çalışdı ki, andın mətnində işlədilən sözlər («Müqəddəs İncilə and içirəm ki, Respublika Konstitusiyasına daim sadıq qalacaq və əməl edəcəyəm») mahiyyətcə dini əhəmiyyətdən daha çox, tarixi və sosial əhəmiyyət daşıyırdı. Strasburq Məhkəməsi Komissiyanın bu rəyi ilə razılaşdı ki, «cəmiyyətdəki müxtəlif baxışları parlamentdə təmsil etməyə imkan verən deputat mandatının icrasına başlanılmasını konkret əqidələrə sadıqlıq barədə ilkin bəyanatdan asılı hala salmaq» Konvensiyanın məqsədlərinə zidd olardı. Bu işdə Məhkəmə qərara aldı ki, bu andiçmə tələbi «demokratik cəmiyyətdə zəruri» sayıla bilməzdi.⁷¹ Eynilə, milli qanunvericilikdə vergi ödəmələri vasitəsilə müəyyən dini təşkilata yardım göstərmək öhdəliyinin nəzərdə tutulması və fərdin həmin dini təşkilatı tərk etmək və beləliklə bu tələbi yerinə yetirməkdən azad olmaq hüququnun tanınmaması yolverilməzdir.⁷² Lakin bu prinsip sırf dövlət sektoruna aid olan ümumi xarakterli hüquqi öhdəliklərə şamil olunmur, belə ki, vergi ödəyiciləri ödədikləri vergilərin müəyyən məqsədlərə (məsələn, hərbi məqsədlərə) yönəldilməməsinə tələb edə bilməzlər.⁷³

Məcburiyyət tədbirlərinə və ya müəyyən baxışların təlqin edilməsinə qarşı fərdlərin müdafiəsi digər üsullarla da həyata keçirilə bilər. Məsələn, milli qanunvericilikdə müəyyən mənada (yetkinlik yaşına çatmamaları, cəmiyyətdəki statusları və ya digər səbəblərlə əlaqədar) zəif müdafiə olunan şəxslərin «hüquqa zidd prozelitizmə», yəni konkret işin halları baxımından hüquqa zidd olaraq başqa əqidəyə həvəsləndirilməsinə

və ya bu məqsədlə onlara təzyiq göstərilməsinə qarşı müdafiəsi məqsədəuyğun sayıla bilər.⁷⁴ Bundan başqa, artıq qeyd edildiyi kimi, 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinə əsasən, təhsil müəssisələrində valideynlərin dini və ya fəlsəfi baxışlarına hörmət edilməsi dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır, bu yolla valideyn övladının məktəbdə «ideoloji təlqinə» məruz qalmasının qarşısını ala bilər.⁷⁵

Dini və ya fəlsəfi baxışların ifadə edilməsi

9-cu maddə şəxsin daxili aləmindən qaynaqlanan əqidəsi ilə əlaqədar hərəkətlərinin müdafiəsini nəzərdə tutur.⁷⁶ Bu maddənin mətnində yer alan ifadələr, yəni «hər kəsin öz dininə və ya əqidəsinə həm təkbaşına, həm də başqaları ilə birlikdə etiqad etmək və açıq, yaxud fərdi qaydada ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək azadlığı» sözləri onu bildirir ki, şəxsin bu hüququnun müdafiəsi onun öz əqidəsinə ifadə etmək hüququna da şamil olunur. Məsələn, «sözlər və əməllər vasitəsilə öz dininin ehkamlarını təsdiqləmək dini əqidənin mövcudluğu ilə bağlıdır».⁷⁷ Lakin müəyyən məqamlarda fikir, vicdan və din azadlığını həyata keçirərkən əqidə ilə bağlı düşüncələrin və ideyaların «ifadə edilməsinə» söz azadlığını təmin edən 10-cu maddənin tətbiqi dairəsinə düşən ifadə azadlığından fərqləndirmək çətin olur. Belə hallara hansı maddənin tətbiq edilməli olduğunu

71 Buskarini və başqaları San-Marinoya qarşı (*Buscarini and others v. San Marino*), 34-41-ci bəndlər.

72 Darbi İsveçə qarşı (*Darby v. Sweden*), bu işə yuxarıda istinad edilib.

73 C. Birləşmiş Krallığa qarşı (*C. v. the United Kingdom*).

74 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), bu işə aşağıda istinad edilir.

75 Kyeldsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı (*Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*), bu işə aşağıda istinad edilir. Həmçinin bax: Angeleni İsveçə qarşı (*Angeleni v. Sweden*); və C.J., JJ və E.J. Polşaya qarşı (*C.J., JJ and E.J. v. Poland*) (qərardad), bu işə aşağıda istinad edilir.

76 C.J., JJ və E.J. Polşaya qarşı (*C.J., JJ and E.J. v. Poland*), qərardad.

77 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*).

müəyyənləşdirərkən diqqətli olmaq lazımdır. «Etihad etmə» müəyyən dini fəaliyyətlərin dini hökmlərdə və tələblərdə əks olunduğunun dindarlar tərəfindən dərk edilməsini nəzərdə tutur. Qeyd edildiyi kimi, 1-ci bəndin mətninə əsasən, dini və ya fəlsəfi baxışlar «ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək» vasitəsilə ifadə edilir. Hansı hərəkətlərin dini və ya fəlsəfi baxışların «ifadəsi» olduğunu müəyyənləşdirmək üçün hərtərəfli təhlil tələb olunur. İlk dövrlərdə araşdırılmış *Errousmit Birləşmiş Krallığa qarşı (Arrowsmith v. the United Kingdom)* işdə Komissiya qeyd edib ki, «etihad» termini «heç də dini və ya fəlsəfi baxışlardan qaynaqlanan və ya onların təsirindən irəli gələn hər bir hərəkəti» əhatə etmir.⁷⁸ Presedent hüququndan belə məlum olur ki, bu termin prozelitizm, dini icmanın həyatında ümumi iştirak və heyvanların dini hökmlərdəki qaydalara uyğun formada kəsilməsi kimi məsələləri əhatə edir. Lakin əsas məqsədi dini və ya fəlsəfi baxışları ifadə etməkdən ibarət olan hərəkətlə sadəcə olaraq həmin baxışlardan *qaynaqlanan* və ya onların *təsiri altında* edilən hərəkətlər arasında fərq qoyulmalıdır. *Errousmitin işində* pasifist (zorakılıq əleyhdarı) olan ərizəçi əsgərlər arasında vərəqələr payladığına görə məhkum olunmuşdu. Vərəqələr siyasi məsələlərin qeyri-zorakı üsullarla həllinin təşviqinə deyil, ölkənin bir hissəsində vətəndaş iğtişaşları ilə bağlı hökumətin yürütdüyü siyasətin tənqidinə həsr olunmuşdu. Komissiya təsdiq etdi ki, pasifizm ideyasını təbliğ edən və qeyri-zorakı metodlara sadıq qalmağa çağıran hər hansı ictimai bəyanat «pasifizm əqidəsinin normal və qəbul edilən ifadəsi» sayıla bilər. Lakin sözügedən vərəqələrdə ərizəçi öz pasifist dəyərlərini ifadə etməkdən daha çox, hökumətin siyasətinə dair tənqidi fikirlərini əks

78 *Errousmit Birləşmiş Krallığa qarşı (Arrowsmith v. the United Kingdom)*.

etdirmişdi, buna görə də vərəqələrin yayılması 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş baxışların «ifadə edilməsi» sayıla bilməzdi, baxmayaraq ki, bu hərəkət pasifizm əqidəsindən qaynaqlanmışdı.⁷⁹ Eynilə, klinika xaricində abort əleyhinə materialların yayılması dini və ya fəlsəfi baxışların ifadəsi sayılmır, çünki bu, mahiyyət etibarilə qadınları abort etdirməməyə inandırmaq məqsədi daşıyan hərəkətdir.⁸⁰ Beləliklə, «etihad» termininin nəyi ifadə etdiyini müəyyənləşdirərkən diqqətli olmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd edilən məzmununda materialları yaymaq hüququna müdaxiləyə gəlincə, belə işlər ifadə azadlığını təmin edən 10-cu maddədə nəzərdə tutulmuş məsələləri meydana çıxarır.

Beləliklə, «ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmənin» bilavasitə dini ehkamlarda nəzərdə tutulduğunu, yoxsa sadəcə əqidədən qaynaqlandığını müəyyənləşdirmək heç də həmişə asanlıqla mümkün olmur. Müəyyən günlərdə işə çıxmamaları dini əqidədən qaynaqlansa belə, həmin günlərdə işləməkdən imtina edilməsi dini etihadın ifadəsi sayıla bilməz.⁸¹ Yəhudi dininə mənsub olan şəxsin keçmiş həyat yoldaşına boşanma sənədini verməkdən imtina etməsi⁸² və ya övladlara ad seçilməsi⁸³ əqidənin ifadəsi hesab olunmur (hərçənd ki, sonuncu hal 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş fikir azadlığının tətbiq dairəsinə düşə bilər). Təbii ki, şəxsin öz əqidəsini ifadə etmək hüququna müdaxilə edilməsinə (məsələn, digər şəxsləri öz dininə cəlb etmək cəhdlərinin, yaxud universitetdə dini rəmzlərin geyinilməsinin

79 *Errousmit Birləşmiş Krallığa qarşı (Arrowsmith v. the United Kingdom)*, 71-72-ci bəndlər.

80 *Van den Dungen Niderlanda qarşı (Van den Dungen v. the Netherlands)*. Həmçinin bax: *Knudsen Norveçə qarşı (Knudsen v. Norway)*, qərardad.

81 *X Birləşmiş Krallığa qarşı (X v. the United Kingdom)* (qərardad), 1981-ci il; və *Kosteski keçmiş Yuqoslaviya Respublikası Makedoniyaya qarşı (Kosteski v. the former Yugoslav Republic of Macedonia)*, 38-ci bənd.

82 *D. Fransaya qarşı (D. v. France)* (1983-cü il).

83 *Salonen Finlandiyaya qarşı (Salonen v. Finland)*.

və ya taxılmasının cəzalandırılmasına) səbəb olan situasiyalar əqidənin şəxsi qaydada deyil, açıq şəkildə «ifadə edildiyi» situasiyalardır, lakin burada onu qeyd etmək vacibdir ki, heç də fərdi əqidənin açıq şəkildə ifadə edildiyi bütün hallar 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşmür.⁸⁴ Lakin belə halların çoxu presedent hüququnun bu aspektində mühüm dilemmaları meydana çıxarır: Konkret hərəkətin «etiqaadın» təzahürü olduğunu, yoxsa sadəcə dini və ya fəlsəfi baxışlardan qaynaqlandığını müəyyənləşdirmək üçün fərdin baxışlarını diqqətlə araşdırmaq, yəni onun «daxili dünyasına» nüfuz etmək tələb oluna bilər. Hazırda *Errousmitin işində* qəbul edilmiş yanaşmadan müəyyən qədər kənarlaşma (yaxud ən azı həmin yanaşmanın yüngülləşdirilməsi) açıq-aydın müşahidə olunur: məsələn, məktəblərdə dini əqidənin aşkar rəmzlərinin geyilməsi və ya taxılması dini əqidənin ifadə etmək azadlığına məhdudiyət hesab edilir.⁸⁵ Belə yanaşma həm də Məhkəməni mürəkkəb ilahiyyat məsələlərinin araşdırılmasından azad edir.

9-cu maddənin kollektiv aspekti

9-cu maddə fərdin daxili dünyasına, habelə fikir, vicdan və din azadlığını ifadə etməsinə aid olan elementləri özündə ehtiva etdiyi kimi, həm də öz dininə və ya əqidəsinə başqaları ilə birlikdə açıq, yaxud fərdi qaydada etiqad etmək azadlığını müdafiə edir. Belə ki, 1-ci bəndin mətnindən göründüyü kimi, şəxs öz əqidəsini həm təkbaşına, həm də başqaları ilə

birlikdə istər açıq, istərsə də fərdi qaydada «ifadə edə» bilər. Başqaları ilə birlikdə ibadət etmə dini baxışların kollektiv ifadəsinin ən bariz forması sayıla bilər. Lakin belə hallarda istər 9-cu maddənin şərhində, istərsə də işdəki konkret məsələnin araşdırılmasında Konvensiyanın digər maddələri də əhəmiyyət kəsb edə bilər. Məsələn, dindarların ibadət yerlərinə gəlmək və ya dini ayin və mərasimləri icra etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması 9-cu maddə üzrə araşdırılmalı olsa da,⁸⁶ belə hallarda 9-cu maddə 11-ci maddə ilə qorunan birləşmək azadlığı hüququnun kontekstində şərh olunmalıdır. Bundan başqa, öz maraqlarını müdafiə edə bilməsi üçün dini icmanın məhkəməyə müraciət etmək imkanının təmin edilməsi zəruri olduğuna görə bu baxımdan 9-cu maddəyə aid şikayətlərə həmçinin 6-cı maddənin kontekstində baxılması tələb oluna bilər. Bu üç maddə arasındakı sıx əlaqə *Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova)* işdə Məhkəmə tərəfindən xüsusi qeyd edildi:

... dini icmalar ənənəvi olaraq təşkilatlanmış strukturlar formasında mövcud olduğuna görə, 9-cu maddə Konvensiyanın 11-ci maddəsinin kontekstində şərh olunmalıdır; həmin maddə birliyin həyatını dövlətin əsassız müdaxiləsindən qoruyur. Məsələyə bu prizmadan baxdıqda, dindarların din azadlığı hüququ (öz dininə başqaları ilə birlikdə etiqad etmək hüququ da buraya daxildir) onların belə bir gözləntisini özündə ehtiva edir ki, dindarların sərbəst surətdə toplaşmasına dövlətin qanunsuz müdaxiləsi olmadan icazə veriləcək. Dini icmaların sərbəst mövcudluğu

84 Van den Dungen Niderlanda qarşı (*Van den Dungen v. the Netherlands*).

85 Məsələn üçün bax: Aktas Fransaya qarşı (*Aktas v. France*) (qərardad) (müxtəlif dini rəmzləri çıxarmaqdan imtina etdiklərinə görə şagirdlərin məktəbdən xaric edilməsi). Bu işə aşağıdakı hissələrdə də istinad edilir.

86 Kipr Türkiyəyə qarşı (*Cyprus v. Turkey*) [Böyük Palata] (bu işdə fərdlərin ibadət yerlərinə gəlmək və ya dini ayinləri icra etmək imkanları məhdudlaşdırılmışdı).

demokratik cəmiyyətdə plüralizm üçün həqiqətən vacibdir və buna görə də bu məsələ 9-cu maddə ilə təmin olunan müdafiənin mühüm məsələlərindəndir.

Bundan əlavə, öz dininə etiqad etmək hüququnu həyata keçirməyin vasitələrindən biri (xüsusən kollektiv səciyyə daşıyan dini icma üçün) icmanın, onun üzvlərinin və əmlakının məhkəmə qaydasında müdafiə olunmasını təmin etmək imkanındır, çünki 9-cu maddə təkcə 11-ci maddənin deyil, həm də 6-cı maddənin kontekstində nəzərdən keçirilməlidir.⁸⁷

9-cu maddə ilə qorunan fikir, vicdan və din azadlığının kollektiv aspektinin müdafiəsi məsələləri dini icmaların daxili təşkili məsələlərinə dövlət orqanları tərəfindən müdaxilə ilə əlaqədar işlərdə Məhkəmə tərəfindən araşdırılıb. Belə işlərə dair nümunələr aşağıdakı hissələrdə verilib.⁸⁸

9-cu maddənin fərdi aspekti ilə kollektiv aspekti arasında ziddiyyət yarandıqda adətən dini əqidəyə kollektiv etiqad fərdi etiqaddan üstün tutulmalıdır, çünki «kilsə eyni və ya ən azı xeyli dərəcədə oxşar baxışlar əsasında təşkilatlanmış dini icmanı» özündə birləşdirən qurumdur və dini təşkilat olaraq bu qurumun «dini əqidəni ifadə etmək, təşkilatlanmaq, ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək hüququ qorunmalıdır və o, belə məsələlərdə vəhdət nümayiş etdirərək vahid bir təşkilat kimi hərəkət etməkdə sərbəst olmalıdır». Nəticədə dini icma üzvünün öz fərdi baxışlarını kilsənin standart baxışlarına zidd olan şəkildə ifadə etmək hüququna malik

87 Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia v. Moldova*), 118-ci bənd.

88 Aşağıda dövlətin neytrallığı barədə tələbə aid hissəyə bax.

olduğunu iddia etməsi çətin olacaq.⁸⁹ (İstənilən halda, bu cür işlərdə verilən şikayət dini qurumun hərəkətləri ilə deyil, dövlət orqanının hakimiyyət səlahiyyətini həyata keçirdiyi zaman etdiyi hərəkətlərlə əlaqədar olmalıdır. Məsələn, mübahisəli məsələ ibadət ayininin icrası ilə əlaqədardır, belə məsələyə görə dövlət cavabdehlik daşıya bilməz, çünki bu, kilsənin daxili idarəçilik məsələlərinə aiddir və belə məsələləri hakimiyyət orqanları həll etmir.⁹⁰ Bu mülahizə dini qurumun daxili qanunvericiliyə əsasən hakim kilsə statusuna malik kilsə kimi tanıdığı hallara da aiddir).⁹¹

9-cu maddənin kollektiv aspekti və qurban statusunun tanınması

9-cu maddənin kollektiv aspektini belə bir fakt təsdiq edir ki, kilsə və ya digər dini təşkilatlar Konvensiyanın 34-cü maddəsində nəzərdə tutulan mənada Konvensiyanın pozuntusunun «qurbanı» statusuna malik olduqlarını iddia edə bilərlər. Başqa sözlə, şikayətinin qəbul olunan hesab edilməsi üçün kilsə dini baxışlarına edilmiş müdaxilədən şikayət etmək hüququna malik qurum kimi tanına bilər, bunun üçün o, şikayəti öz üzvlərinin adından təqdim etdiyini, yəni üzvlərini təmsil etdiyini sübut etməlidir.⁹² Lakin təmsilçi statusu kommersiya qurumuna şamil olunmur. *Kustannus OY, Vapaa ajattelija AB və başqaları*

89 X Birləşmiş Krallığa qarşı (*X v. the United Kingdom*) (qərar), 1981-ci il. Həmçinin bax: Knudsen Norveçə qarşı (*Knudsen v. Norway*), qərar.

90 Stokholmdə kilsə təşkilatı və *Tauvo Hautaniemi* İsveçə qarşı (*Finska församlingen i Stockholm and Tauvo Hautaniemi v. Sweden*).

91 X Danimarkaya qarşı (*X v. Denmark*), qərar, 1976-cı il.

92 Məsəl üçün bax: X və sayentologiya kilsəsi İsveçə qarşı (*Church of Scientology v. Sweden*) (qərar), və Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı (*Canea Catholic Church v. Greece*), 31-ci bənd.

Finlandiyaya qarşı (Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland) işdə ərizəçilərdən birincisi məhdud məsuliyyətli şirkət, ikincisi qeydiyyatda alınmış assosiasiya (birlik), üçüncüsü isə ərizəçi şirkətin meneceri və ərizəçi assosiasiyanın filiallarından birinin üzvü idi. Ərizəçi şirkət ilk növbədə fəlsəfi hərəkətin məqsədlərini əks etdirən və təşviq edən kitabları nəşr etmək və satmaq məqsədi ilə təsis olunmuşdu. Şirkətdən kilsə vergisini ödəməsi tələb olunmuş və bu tələb daxili məhkəmələr tərəfindən təsdiq edilmişdi, çünki o, dini icma və ya ictimai təşkilat deyil, kommersiya qurumu idi. Şikayət ərizəsinin 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqların pozulduğunu iddia edən hissəsinin açıq-aydın əsassız olduğu barədə qərar çıxaran Komissiya aşağıdakıları qeyd etdi:

Komissiya xatırladır ki, 9-cu maddənin 1-ci bəndinin ikinci bölümünün müddəalarına əsasən, ümumiyyətlə din azadlığı həm təkbaşına, həm də «başqaları ilə birlikdə» öz dininə və ya «əqidəsinə» etiqad etmək azadlığını özündə ehtiva edir. Buna görə də Komissiya istisna etmir ki, ərizəçi assosiasiya prinsipdə 9-cu maddənin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş hüquqlara malikdir və onları həyata keçirə bilər. Lakin Komissiyanın icraatındakı bu şikayət sadəcə kilsə fəaliyyətləri üçün nəzərdə tutulan vergilərin ərizəçi şirkət tərəfindən ödənilməsi öhdəliyi ilə əlaqədardır. Şirkəti yaradarkən ərizəçi assosiasiya və onun filialları, ola bilsin ki, öz azad düşüncəli üzvlərinin fəaliyyətlərini nəzərə alıblar. Lakin daxili qanunvericiliyin məqsədləri baxımından ərizəçi şirkət məhdud məsuliyyətli korporasiya kimi qeydiyyatda alınır. Məhz buna görə daxili qanunvericiliyə əsasən fəaliyyətinin məqsədlərindən və ərizəçi assosiasiya və onun filialları ilə əlaqəli olmasından

və ondan yığılan vergilərin son nəticədə onun fəaliyyətlərinin maliyyələşməsinə yönəldilib-yönəldilməməsindən asılı olmayaraq ərizəçi şirkətin hər hansı digər korporasiya kimi vergi ödəməsi tələb olunurdu. Nəhayət, ərizəçi şirkətin kommersiya fəaliyyətlərində ərizəçi assosiasiyanın öz adından iştirak etməsinə maneə yaradıldığı sübut edilməmişdi.⁹³

Bundan başqa, belə görünür ki, assosiasiyanın öz üzvlərini təmsil edən qurum (təmsilçi) statusunun tanınması fikir və ya vicdan azadlığına müdaxilə edilməsi barədə iddialara deyil, yalnız dini əqidə məsələlərinə şamil olunur. *Verein «Kontakt-Information-Therapie» və Hagen Avstriyaya qarşı (Verein «Kontakt-Information-Therapie» (KIT) and Siegfried Hagen v. Austria)* işdə ərizəçi assosiasiya narkotik aludəçilərinin reabilitasiyası mərkəzlərini işlədən özəl qeyri-kommersiya təşkilatı idi. Bu işdə mübahisə həkimlərin öz müştəriləri barədə məlumatları açıqlaması tələbi ilə bağlı idi və ərizəçi assosiasiya bu tələbi vicdan azadlığını pozan tələb kimi xarakterizə etmişdi. Komissiyanın rəyinə görə, şikayət ərizəsinin bu hissəsi şəxs meyarına görə (*ratione personae*) qəbul edilməz elan olunmalı idi:

... assosiasiya Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlarının pozuntusunun qurbanı olduğunu iddia etmir. Bundan başqa, onun şikayətində ilk növbədə istinad etdiyi hüquqlar, yəni Konvensiyanın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş vicdan azadlığı hüququ və 3-cü maddəsində nəzərdə tutulmuş ləyaqəti alçaldan rəftar və ya cəzaya məruz qalmamaq hüququ öz xarakterinə görə özəl assosiasiya kimi hüquqi şəxs tərəfindən həyata keçirilə bilər

93 Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB və başqaları Finlandiyaya qarşı (*Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland*).

hüquqlar deyil. 9-cu maddə ilə bağlı məsələyə gəlincə, Komissiya hesab edir ki, vicdan azadlığı ilə din azadlığı arasında fərq qoyulmalıdır, bunlardan yalnız sonuncusu fərdlərlə yanaşı kilsə tərəfindən də həyata keçirilə bilər...⁹⁴

9-cu maddənin tətbiq dairəsinin hüdudları

9-cu maddənin tətbiq dairəsi həddən artıq genişləndirilə bilməz. Məsələn, boşanma imkanının mövcud olmaması,⁹⁵ qadınları abort etdirməməyə inandırmaq məqsədi daşıyan məlumatların yayılması,⁹⁶ yaxud siyasi partiyanın seçkidə uğur şanslarını artırmaq məqsədi ilə ictimai mənzilin satışı ilə əlaqədar siyasətçi tərəfindən bilərəkdən hüquqa zidd davranışa yol verilməsi⁹⁷ kimi məsələlər bu maddənin tətbiq dairəsinə daxil deyil. İntihara yardımı məqbul hesab edən əqidə nə dini, nə də fəlsəfi əqidə hesab olunur. *Prittinin işində* Strasburq Məhkəməsinin qeyd etdiyi kimi, bu, əslində şəxsin öz həyatı ilə bağlı qərarlar qəbul etməkdə müstəqilliyi prinsipinə aid olan və 8-ci maddə əsasında nəzərdən keçirilməli olan məsələdir:

Məhkəmə intihara yardımın məqbul olduğu barədə ərizəçinin baxışlarının qətiliyinə şübhə etmir, lakin qeyd etmək istərdi ki, heç də bütün rəylər və ya baxışlar Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə qorunan hüququn tətbiq dairəsinə düşmür. Ərizəçinin intihara yardımı ilə bağlı tələbləri, bu maddənin birinci bəndinin ikinci

bölmündə qeyd edildiyi kimi, ibadəti, təlimləri, dini və mərasim ayinlərini yerinə yetirmək vasitəsilə dini və ya fəlsəfi əqidənin ifadəsi deyil. ... Ərizəçinin bu baxışları şəxsin öz həyatı ilə bağlı qərarlar qəbul etməkdə müstəqilliyi prinsipinə aiddir və onun bu şikayəti sadəcə Konvensiyanın 8-ci maddəsi üzrə irəli sürdüyü şikayətin başqa formada ifadə edilməsidir.⁹⁸

Bundan başqa, qeyd edildiyi kimi, bir çox hallarda 9-cu maddə əsasında verilmiş şikayətə Konvensiyanın hər hansı digər maddəsi əsasında baxmağın daha məqsədəuyğun olub-olmaması məsələsini nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Məsələn, dini kilsənin maddi resurslardan məhrum edilməsi məsələsi 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə aid deyil, bu məsələ daha çox I sayılı Protokolun I-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş mülkiyyətin müdafiəsi məsələsinə aiddir.⁹⁹ Eynilə, kilsə təşkilatı kimi qeydiyyatının olmaması səbəbindən şəxsin kilsə vergisi ödəməkdən azad edilməsi barədə xahişinin rədd edilməsi ilə bağlı şikayətə vicdan və ya din azadlığı məsələsi kimi deyil, mülkiyyət hüququnun müdafiəsini nəzərdə tutan I sayılı Protokolun I-ci maddəsi və Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqlardan istifadə edilməsində ayrı-seçkiliyi qadağan edən 14-cü maddə əsasında baxılmalı və bu maddələr birgə (əlaqəli şəkildə) nəzərdən keçirilməlidir.¹⁰⁰ Yetkinlik yaşına çatmayan qızla islam qanunlarına uyğun olaraq bağlanmış nikahı tanımaqdan imtina edilməsinin əqidə azadlığına müdaxilə təşkil etdiyi barədə iddia 9-cu maddənin deyil, 12-ci maddənin tətbiq dairəsinə düşür.¹⁰¹

94 Verein «Kontakt-Information-Therapie» və Hagen Avstriyaya qarşı (*Verein "Kontakt-Information-Therapie" and Hagen v. Austria*), qərardad.

95 Conston və başqaları İrlandiyaya qarşı (*Johnston and others v. Ireland*), 63-cü bənd.

96 Van den Dungen Niderlanda qarşı (*Van den Dungen v. the Netherlands*), qərardad.

97 Porter Birləşmiş Krallığa qarşı (*Porter v. the United Kingdom*), qərardad.

98 Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı (*Pretty v. the United Kingdom*), 82-ci bənd.

99 Müqəddəs monastirlər Yunanıstana qarşı (*Holy Monasteries v. Greece*).

100 Darbi İsveçə qarşı (*Darby v. Sweden*), 30-34-cü bəndlər. Bu iş üzrə qərarın bu bəndlərinə həmçinin yuxarıda istinad edilib

101 Xan Birləşmiş Krallığa qarşı (*Khan v. the United Kingdom*), qərardad.

2-ci sual: 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə baş veribmi?

Şikayətdə qaldırılan məsələnin 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə aid olduğu müəyyən edildikdən sonra ərizəçi 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlarına «müdaxilənin» baş verdiyini sübut etməlidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, «müdaxilə» anlayışı «pozuntu» anlayışından fərqlənir: fərdin hüquqlarına «müdaxilənin» baş verib-vermədiyinin müəyyənəşdirilməsi sadəcə olaraq məsələyə 9-cu maddənin 2-ci bəndi əsasında baxılması ilə nəticələnir, yəni konkret işdə «müdaxiləyə» bəraət qazandıran halların mövcud olub-olmadığı araşdırılır. Fərdin hüquqlarına edilmiş «müdaxilə» adətən dövlət orqanı tərəfindən müəyyən tədbirin görülməsindən ibarət olur. Bundan başqa, Məhkəmə konkret şikayətlə bağlı dövlət orqanlarının pozitiv öhdəlik daşdıqlarını hesab edərsə, o halda dövlətin hərəkətsizliyi, yəni fərdin hüquqlarını qorumaq üçün zəruri tədbir görməməsi də «müdaxilə» sayıla bilər. (Yuxarıdakı müzakirədə qeyd edildiyi kimi, şikayətin dini qurum tərəfindən deyil, *dövlət* tərəfindən edilmiş hərəkətlərlə bağlı olması vacibdir: hətta kilsə hakim kilsə kimi tanınsa belə, onun daxili idarəçiliyinin həyata keçirilməsi dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi hesab olunmur.¹⁰² Lakin etiraz edilən hərəkət hətta dini təşkilat tərəfindən törədilsə belə, milli məhkəmələrin öz qərarlarında Konvensiyanın müvafiq müddəalarına istinad etmələri tələb oluna bilər, bu məsələ bir qədər sonra aşağıda müzakirə olunacaq.¹⁰³ Bundan əlavə, ümumi prinsip ondan ibarətdir ki, dövlət orqanları din, vicdan və əqidə

¹⁰² Bu məsələyə yuxarıda toxunulub.

¹⁰³ Bu məsələyə aşağıda əmək münasibətlərinə aid hissədə toxunulur.

azadlığı məsələlərinə neytral mövqedən yanaşmalıdırlar.¹⁰⁴ Dövlətin bu öhdəliyi plüralist cəmiyyətə xas olan öhdəlikdir. Konkret olaraq, dini əqidələrin və ya onların ifadə edilməsi üsulunun qanuniliyinin qiymətləndirilməsi 9-cu maddəyə ziddir:

Olduqca az sayda müstəsna hallar nəzərə alınmasa, Konvensiya ilə təmin edilən din azadlığı hüququ dini əqidələrin və ya onların ifadə edilməsi üsulunun qanuniliyinin dövlət tərəfindən müəyyənəşdirilməsini istisna edir.¹⁰⁵

Fərdin və ya dini təşkilatın hüquqlarına "müdaxilənin" baş verib-vermədiyini müəyyənəşdirmək praktiki cəhətdən çətin olmaya bilər. Prozelitizm¹⁰⁶ və ya dini geyimlərin geyilməsinə¹⁰⁷ görə fərdlərə sanksiyaların tətbiqi, eləcə də ibadət yerlərinə gəlmək və ya dini ayin və mərasimləri icra etmək imkanlarının məhdudlaşdırılması¹⁰⁸ və kilsəni rəsmi qeydiyyatdan almaqdan imtina edilməsi¹⁰⁹ "müdaxilə" hesab edilə bilər. Daha sonra qeyd etmək lazımdır ki, dini təşkilatın "sektə" adlandırılması həmin təşkilat üçün mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.¹¹⁰ Lakin heç də dövlət orqanları ilə münasibətli vəziyyətin yarandığı hər bir halda fərdlərin haqiqətən dini əqidəyə sahib olmaları onların 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlarına "müdaxilə" edildiyini düşünməyə əsas vermir. Məsələn, belə hallara aid olan *Valsamis Yunanıstanına qarşı (Valsamis v. Greece)* və *Efstratiu Yunanıstanına*

¹⁰⁴ Məsl üçün bax: İvanova Bolqarıstanına qarşı (*Ivanova v. Bulgaria*), bu iş aşağıda müzakirə olunur.

¹⁰⁵ Hasan və Çauş Bolqarıstanına qarşı (*Hasan and Chaush v. Bulgaria*), [Böyük Palata], 78-ci bənd.

¹⁰⁶ Kokkinakis Yunanıstanına qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), bu iş aşağıda müzakirə olunur.

¹⁰⁷ Bu məsələ aşağıda müzakirə olunur.

¹⁰⁸ Kıpr Türkiyəyə qarşı (*Cyprus v. Turkey*), [Böyük Palata], 241-247-ci bəndlər (bu işdə fərdlərin ibadət yerlərinə gəlmək və ya dini ayinləri icra etmək imkanları məhdudlaşdırılmışdı).

¹⁰⁹ Bu məsələ aşağıda müzakirə olunur.

¹¹⁰ Leela Förderkreis e.V. və başqaları Almaniyaya qarşı (*Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany*), 84-cü bənd (bu iş aşağıda müzakirə olunacaq).

qarşı (Efstratiou v. Greece) işlərdə Yəhva şahidləri dini qrupuna mənsub olan məktəb şagirdləri hərbi xarakterli tədbirlərin onların (və ailələrinin) sırf pasifist baxışlarına zidd olması səbəbindən ölkənin milli xatirə günündə keçirilən məktəbli hərbi paradlarında iştirak etmədiklərinə görə cəzalanmışdılar. Strasburq Məhkəməsi hesab etdi ki, bu paradlar xarakterinə görə demokratiya və insan hüquqlarının zəfərinin qeyd edildiyi dövlət tədbiri idi və hətta bu tədbirlərdə hərbiçilərin iştirak etdiyini nəzərə asaqla belə, bu paradlar ərizəçilərin pasifist əqidələrinə təhqir edən tədbirlər sayıla bilməzdi.¹¹¹ Belə işlər əyani şəkildə göstərir ki, bəzən ərizəçilərin 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlarına "müdaxilə" edildiyini müəyyənləşdirməkdə çətinliklər yarana bilər. Belə halların qiymətləndirilməsində fikir ayrılıqları da ola bilər: bu işlərdə məhkəmə heyətindəki çoxluğun rəyindən fərqlənən xüsusi rəylərini ifadə etmiş hakimlər ərizəçilərin fərdi dini əqidələrinə zidd olan dəyərlərə münasibətdə ənənəvi həmrəylik nümayiş etdirmək məqsədi daşıyan dövlət tədbirində ərizəçilərin iştirak etməsinin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" hesab edilməsi üçün heç bir əsas görmədilər.

Pozitiv öhdəliklər

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 1-ci maddəsinə əsasən, iştirakçı dövlətlər "yurisdiksiyasında olan hər kəs üçün" Konvensiyada və onun Protokollarında "müəyyən olunmuş hüquq və azadlıqları təmin edirlər". Beləliklə, dövlət hər şeydən əvvəl Konvensiya

ilə qorunan hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilə etməkdən çəkinməlidir. Bu neqativ öhdəlik, məsələn, 9-cu maddənin mətnindəki bu ifadələrdə öz əksini tapıb: "öz dininə və ya baxışlarına etiqad etmək azadlığı yalnız ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün qanunla nəzərdə tutulmuş və demokratik cəmiyyətdə zəruri olan məhdudiyətlərə məruz qala bilər". Bununla belə, dövlətlərin öhdəlikləri yalnız Konvensiya ilə qorunan hüquqların həyata keçirilməsinə müdaxilə etməkdən çəkinməklə məhdudlaşmır: onlar həm də bu hüquqların qorunması üçün aktiv tədbirlər görmək öhdəliyini daşıyırlar. İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasında təsbit olunmuş hüquqlar praktiki və səmərəli hüquqlar olmalıdır. Buna görə də Strasburq Məhkəməsinin hüquq praktikasında "pozitiv öhdəliklər" ideyası öz əksini tapıb, yəni dövlət fərdlərin hüquqlarının müdafiəsi üçün müəyyən tədbirlər görmək vəzifəsini daşır.

Pozitiv öhdəliklərə dair presedent hüququnun təməl prinsipi bundan ibarətdir ki, dövlət orqanları plüralizm və qarşılıqlı tolerantlıq mühitində din azadlığının mövcudluğunu təmin etməyə borcludurlar. Məsələn, dini icmaların daxilindəki mübahisəli məsələnin həllində icmadaxili qruplara yardım üçün dövlət orqanlarının "neytral vasitəçi" qismində çıxış etməsi zəruri ola bilər.¹¹² Həmçinin dindarların öz dini etiqadlarını həyata keçirmələrini təmin etmək üçün ölkədə müvafiq tədbirlərin görülməsi də lazım gələ bilər, hərçənd ki, dövlətin bu öhdəliyi qidanın hazırlanması ayını üçün müvafiq xidmətlərin təmin edilməsi öhdəliyi

111 Valsamis Yunanıstana qarşı (*Valsamis v. Greece*), 37-38-ci bəndlər; və Efstratiu Yunanıstana qarşı (*Efstratiou v. Greece*), 38-39-cü bəndlər.

112 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*).

ilə deyil, qıdadan istifadəni təmin etmək öhdəliyi ilə məhdudlaşa bilər.¹¹³ Bundan başqa, dövlət orqanları dindarların dini motivlərdən qaynaqlanan hücumlardan müdafiəsinə müvafiq qaydada reaksiya verməyə və belə hücumlar baş verdikdə şəraitin imkan verdiyi dərəcədə sübutları toplamağa və mühafizə etməyə, həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün bütün praktiki vasitələrdən istifadə etməyə və zorakılıq hallarının dini motivlərdən qaynaqlanmasından şübhələnməyə əsas verən faktları nəzərdən qaçırmadan tam əsaslandırılmış, qərəzsiz və obyektiv qərarlar çıxarmağa borcludurlar.¹¹⁴ Lakin eyni zamanda, işçinin dini ayinlərdə iştirak etməsinə şərait yaratmaq üçün dövlətin tədbirlər görməsi adətən zəruri hesab edilmir,¹¹⁵ baxmayaraq ki, işəgötürən üçün (əgər onun üzərinə belə vəzifə düşürsə) bu vəzifəni yerinə yetirmək praktiki cəhətdən o qədər də çətin olmaya bilər.

Beləliklə, konkret halda fikir, vicdan və din azadlığının qorunmasına yönələn pozitiv öhdəliyin mövcudluğunu müəyyənləşdirmək heç də həmişə asan olmur. Pozitiv öhdəliyin yaranıb-yaranmadığını ümumən nəzərdən keçirərkən Strasburq Məhkəməsi "cəmiyyətin ümumi maraqları ilə müvafiq şəxsin və ya şəxslərin fərdi maraqları arasında ədalətli balansın gözlənilməsinə diqqət yetirməyə" çalışmalıdır.¹¹⁶ Bundan başqa, Strasburq Məhkəməsi dövlətin dini əqidənin

müdafiəsinə yönələn tədbirlər görmək *öhdəliyi* ilə (yəni dövlətin öz vəzifəsini yerinə yetirməsi ilə) ölkədaxili səviyyədə müəyyən dini əqidənin təşviqi üçün dövlətin müəyyən addımlar atması (yəni dövlətin öz hüququnu həyata keçirməsi) arasında heç də həmişə aydın sərhəd qoymur. Başqa sözlə, belə görünür ki, dini əqidənin təşviqinə yönələn ölkədaxili tədbirləri qiymətləndirərkən Strasburq Məhkəməsinin qəbul etdiyi yanaşma dini əqidənin müdafiəsinə yönələn tədbirlərin görülməməsi faktının fərdlərin hüquqlarına dövlət tərəfindən müdaxilə hesab edildiyi işlərdə qəbul edilən yanaşmadan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir.

Hansı tədbirin məcburi qüvvəyə malik öhdəlikdən irəli gəlməsi (məcburi olması), hansı tədbirin isə sadəcə 9-cu maddə əsasında qadağan edilməyən (icazə verilən) tədbir olması hər bir işin konkret hallarından asılı olaraq müəyyənləşdirilir. Dindarlar arasında münaqişəni həll etmək üçün dini icmanın daxili məsələlərinə dövlətin aktiv müdaxilə etdiyi situasiya 9-cu maddədən irəli gələn pozitiv öhdəliyin yerinə yetirilməsini özündə ehtiva edə bilər. Əgər belə vəziyyətlərdə dövlət sadəcə maraqları ziddiyyətə girən dini qruplar arasındakı mübahisədə "neytral vasitəçi" kimi çıxış edərsə, bu halda 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə baş vermir. Bunu *Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria)* işdən aydın görmək olar. Bununla belə, müdaxilənin xarakteri diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir və əgər müdaxilə "neytral vasitəçilikdən" daha da uzağa gedirsə, bu situasiya 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxiləni özündə ehtiva edir. Yuxarıda qeyd edilən işdə cavabdeh hökumətin səyləri müsəlman dini icmasındakı siyasi və şəxsi xarakterli

113 Çə'are Şalom Ve Tsedek Fransaya qarşı (*Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France*), [Böyük Palata], bu iş aşağıda müzakirə olunur.

114 Yəhva şahidləri dini qrupunun Qldani icmasının 97 üzvü və digər 4 şəxs Gürcüstana qarşı (*97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia*), 138-142-ci bəndlər (bu işdə pravoslav dindarlar tərəfindən Yəhva şahidlərinə qrup halında hücum edilmiş, zorakılıq törədilmiş, dini əşyalar məhv edilmiş, polis məsələyə müdaxilə etmək və ya araşdırma aparmaq istəməmiş, cinayət işi başlamaq üçün çox cüzi cəhdlər göstərilmişdi: Məhkəmə 3-cü və 9-cu maddələrlə əlaqəli şəkildə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğunu qərara aldı).

115 Bu məsələ aşağıda müzakirə olunacaq.

116 Misal üçün bax: *Dubovska və Skup Polşaya qarşı (Dubovska and Skup v. Poland)*.

münaqişələrin doğurduğu uzunmüddətli və davamlı fikir ayrılıqlarını həll etməyə yönəlmişdi. Cavablandırılmalı olan sual mahiyyət etibarilə bundan ibarət idi ki, dini qurumun rəhbərliyindəki dəyişiklik dövlət tərəfindən göstərilən təzyiqlin, yoxsa dini icma üzvlərinin öz iradələrini könüllü surətdə ifadə etmələrinin nəticəsi idi?

Hökumət iddia etdi ki, dövlət orqanları sadəcə rəqib qruplar arasında vasitəçilik etmiş və birləşmə prosesinə yardım göstərmişdilər, çünki onlar dindarların qrupları arasında dini tolerantlığı və sülhpərvər münasibətləri təmin etmək vəzifəsini daşıyırdılar. Məhkəmə razılaşır ki, dövlətlər bu vəzifəni daşıyırlar və onun yerinə yetirilməsi vasitəçiliklə məşğul olmağı tələb edə bilər. Dindarların qrupları arasında neytral vasitəçilik prinsipcə dindarların Konvensiyanın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqlarına dövlət tərəfindən müdaxilə təşkil edir və dövlət orqanları xüsusi həssaslığı ilə seçilən bu məsələdə ehtiyatlı olmalıdırlar.

Bu işdə Strasburq Məhkəməsi qərara aldı ki, dövlət orqanları iki rəqib rəhbərdən birinin iradəsi əleyhinə məcburi vahid rəhbərliyin tətbiqinə yönələn addımlar atmaqla parçalanmış icmanın birləşməsi üçün aktiv say göstəriblər. Bu söylər “neytral vasitəçilik” funksiyasından kənara çıxıb və beləliklə 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxiləni özündə ehtiva edib.¹¹⁷ Belə hallar həm də ifadə azadlığı ilə birləşmək azadlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əyani şəkildə nümayiş etdirir, belə ki, 9-cu maddənin müddəaları 11-ci maddənin işığında şərh edilərkən:

... icmanın dövlət tərəfindən əsassız müdaxilə olmadan dinc formada fəaliyyətinə imkan veriləcəyinə dair haqlı gözləntini özündə ehtiva edir.¹¹⁸

Əmək münasibətləri və fikir, vicdan və din azadlığı

Əmək münasibətləri sahəsində 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququnun müdafiə dairəsi bir qədər məhduddur. Strasburq Məhkəməsi adətən işəgötürənlərin hər hansı pozitiv öhdəliklərini, yəni fərdlərin öz əqidələrinə etiqad etmələrinə şərait yaratmaq üçün addımlar atmaq, məsələn, müəyyən vaxtda və ya müəyyən üsulla fərdlərin ibadət etmələrinə imkan yaratmaq vəzifəsini tanımağa meyilli deyil. İşçilər iş saatlarını tənzimləyən normalara riayət etməlidirlər, dini ayinlərin icrası ilə əlaqədar işə çıxmamaya görə işdən azad edilmə isə 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşən hər hansı məsələni ortaya çıxarmır.¹¹⁹ Belə yanaşma üçün əsas ondan ibarətdir ki, işçi işi könüllü surətdə seçir və prinsipcə zəruri hesab etdiyi ayinləri iş yerini tərk etdikdən sonra icra edə bilər. Bu mülahizə dövlət məşğulluq sektoruna da aiddir. *Kalaç Türkiyəyə qarşı* işdə Strasburq Məhkəməsi qərara aldı ki, silahlı qüvvələrin nümayəndəsi öz əqidəsinə etiqad etməsinə qoyulan

118 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 73-cü bənd.

119 Kontinen Finlandiyaya qarşı (*Kontinen v. Finland*), (qərardad). Həmçinin bax: Stedman Birləşmiş Krallığa qarşı (*Stedman v. the United Kingdom*), (qərardad). Eləcə də bu işə bax: Moskva şəhərinin Yəhva şahidləri dini icması Rusiyaya qarşı (*Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*), 170-182-ci bəndlər (bu işdə dindarların öz işlərini özlərinin könüllü surətdə müəyyənləşdirdikləri barədə zamanotlə baxmayaraq, dini baxışlara əsasən dindarlara müəyyən məhdudiyətlər tətbiq edildiyi üçün dini assosiasiyanın təkrar qeydiyyatından imtina edilmiş və o, qismən ləğv olunmuşdu: Məhkəmə 9-cu maddənin pozulduğunu qərara aldı və qeyd etdi ki, könüllü iş və ya qismən məşğulluq, yaxud da missioner fəaliyyətlər İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasına zidd deyil).

117 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 76-86, 79 və 80-ci bəndlər (bu iş əsasında bir daha müzakirə olunur).

məhdudiyətləri könüllü surətdə qəbul edib, çünki o, hərbi həyatını seçməklə bu həyatdan irəli gələn zəruri məhdudiyətləri qəbul etmişdi (hərçənd ki, bu işdə Strasburq Məhkəməsi ərizəçinin dini ayinləri icra etməsinə maneə yaradılmadığı qənaətinə gəlirdi):

Hərbi karyeranı seçərkən [ərizəçi] hərbi intizam sistemini öz istəyi ilə qəbul edib; silahlı qüvvələrin nümayəndələrinin müəyyən hüquq və azadlıqlarına məhdudiyətlər tətbiq edilməsinin mümkünlüyü həmin intizamın təbiətindən irəli gəlir və belə məhdudiyətlər mülki şəxslərə tətbiq edilə bilməz. Dövlətlər öz ordularında bu və ya digər davranış növü, konkret olaraq orduda bərqərar edilən və hərbi qulluğun tələblərini əks etdirən nizam-intizama mənfə münasibəti qadağan edən intizam nizamnamələri (qaydaları) qəbul edə bilərlər.

Bu məsələ şübhə altına alınmadı ki, ərizəçi hərbi həyatın tələblərinin müəyyən etdiyi hədudlar çərçivəsində müsəlmanın öz dini etiqadını həyata keçirməsi üçün normal sayılan öhdəlikləri yerinə yetirə bilərdi. Məsələn, konkret olaraq onun gündə beş dəfə ibadət etməsinə (namaz qılmasına) və digər dini vəzifələri, misal üçün ramazan ayında oruc tutmaq vəzifəsini yerinə yetirməsinə və cümə namazı üçün məscidə getməsinə icazə verilmişdi. Bundan başqa, Ali Hərbi Şuranın qərarı [ərizəçinin] dini fikirlərinə və əqidələrinə, yaxud onun dini vəzifələrini yerinə yetirməsi üsullarına deyil, davranışına və hərbi qulluğa münasibətinə əsaslanırdı. Türkiyənin dövlət orqanlarının rəyinə görə, həmin davranış hərbi intizamı pozur və dünyəvilik prinsipinə xələl gətirirdi. Müvafiq olaraq, Məhkəmə belə nəticəyə gəlir ki, ərizəçinin məcburi istefaya göndərilməsi 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqa müdaxilə deyil,

çünki həmin istefanın səbəbi ərizəçinin öz dini etiqadını həyata keçirməsi ilə əlaqədar olmayıb.¹²⁰

Xülasə, işdə başqa cür qərar qəbul etməyə əsas verən xüsusi hallar yoxdursa, əmək müqaviləsi öhdəliklərindən və ya digər öhdəliklərdən irəli gələn vəzifələrlə şəxsi əqidələr və ya prinsiplər arasında ziddiyətlər adətən 9-cu maddə üzrə məsələni ortaya çıxarmır və beləliklə, şəxsin bilərəkdən peşə vəzifələrini yerinə yetirməməsi nəticəsində onun barəsində görülmüş tədbir, çətin ki, fərdi hüquqlara müdaxilə hesab edilə bilər.¹²¹ Dövlət sektorunda müəyyən qulluq sahələrində fikir, vicdan və din azadlığına iki əlavə məhdudiyət tətbiq edilir. Birincisi, “dini əqidələrin həyata keçirilməsinin neytral və qərəzsiz təşkilatçısı funksiyasını yerinə yetirmək üçün dövlət onun suveren hakimiyyətinin bir hissəsinin həyata keçirilməsi həvalə olunmuş hazırkı və ya gələcək dövlət qulluqçularının üzərinə belə bir vəzifə qoya bilər ki, dini hərəkətlərin fəaliyyətlərində iştirakdan çəkininlər”.¹²² İkincisi, dövlət ölkədə dövlət qulluğuna namizədlərin hansı dəyərlərə və baxışlara sahib olduqlarını müəyyənləşdirməyə cəhd edə bilər və vəzifələri ilə bir araya sığmayan baxışlara sahib olanları vəzifədən azad edə bilər.¹²³ Lakin belə hallarda müəyyən etirazlar qəbul edilə bilər. Belə ki, bu cür hallarda Konvensiyada nəzərdə tutulmuş digər hüquqlara, məsələn, 10-cu maddədə nəzərdə tutulmuş ifadə azadlığına əsassız müdaxilənin baş

120 Kalaç Türkiyəyə qarşı (*Kalaç v. Turkey*), 28-31-ci bəndlər.

121 Serjəs Macarıstana qarşı (*Cserjés v. Hungary*), qərardad.

122 Rifah Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı (*Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey*), [Böyük Palata], 94-cü bənd.

123 Foqt Almaniyaya qarşı (*Vogt v. Germany*), 41-68-ci bəndlər (bu işə 10-cu və 11-ci maddələrin əsasında baxıldı).

verdiyi müəyyən edilə bilər.¹²⁴ Belə hallar həmçinin əqidəyə əsaslanan dolayı ayrı-seçkilik təşkil edə bilər.¹²⁵ Bundan başqa, dövlət belə hallarda neytrallığını saxlamalıdır. *İvanova Bolqarıstana qarşı* (*Ivanova v. Bulgaria*) işdə ərizəçi yevangelist xristian qrupunun üzvü olduğuna görə məktəbdə tutduğu qeyri-pedaqoji vəzifədən azad edilmişdi. Bu qrupun dövlət qeydiyyatına alınmasından imtina edilmişdi və o, fəaliyyətini qeyri-leqal şəkildə həyata keçirir və daim rəsmi qurumların və medianın təzyiqlərinə məruz qalırdı. Məhkəmə bu işdə 9-cu maddənin pozulduğunu qərara aldı. İşdən çıxmaq barədə ərizə verməsi üçün ərizəçiyə güclü təzyiq göstərilmiş və son nəticədə işdən azad edilmənin səbəbi kimi belə əsas gətirilmişdi ki, o, peşə vəzifəsinin tələblərinə cavab vermir, belə ki, məktəbin tələbinə görə, bu vəzifənin sahibi ali təhsilə malik olmalı idi. Lakin Məhkəmə bu qənaətə gəldi ki, onun işdən azad edilməsinin həqiqi səbəbi yevangelist xristian qrupunun üzvlərinə qarşı dözümsüzlük siyasətidir və buna görə də 9-cu maddə ilə təmin edilən hüququn pozulduğunu qərara aldı.¹²⁶

Strasburq Məhkəməsi dini assosiasiyalar tərəfindən işə götürülmüş şəxslərin işdən azad edilməsi ilə əlaqədar məsələləri özündə ehtiva edən işləri də araşdırıb. Belə işlərə aşağıdakı ümumi prinsip tətbiq edilir: rəsmi kilsənin ruhani üzvü təkcə dini vəzifələri deyil, həm də dünyəvi vəzifələri icra etməli və sonuncular onun fərdi əqidələrinə zidd olduqda şikayət etməməlidir, bu halda onun belə işdən imtina etmək hüququ

var ki, bu da onun vicdan azadlığının təminatını təşkil edir.¹²⁷ Lakin belə hallara Konvensiyanın digər maddələri tətbiq edilə bilər, məsələn, şəxs məşğul olduğu fəaliyyətlərin kilsənin aşladığı baxışlara zidd olması səbəbindən dini təşkilatdakı işindən azad edildikdə, dövlət orqanlarının həmin şəxsin 8-ci maddədə nəzərdə tutulmuş şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququnu təmin etməyə yönələn pozitiv öhdəliklərini yerinə yetirib-yetirməmələrinin ciddi şəkildə qiymətləndirilməsinə ehtiyac yarana bilər. Belə hallarda milli məhkəmələr Konvensiya ilə təmin edilən hüquqların “praktiki və səmərəli” olmasını təmin etməli və bunu öz qərarlarında əks etdirməlidirlər. Toplaşmaq və birləşmək azadlığını qoruyan 11-ci maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülməklə 9-cu maddə dini icmaların dövlətin hüquqa zidd müdaxilələrindən müdafiəsini təmin etsə də, milli məhkəmələr və məhkəmə funksiyalarını həyata keçirən orqanlar işdən azad edilmə üçün əsaslar gətirilərkən Konvensiyanın 8-ci maddəsinin müddələrinin yetərincə nəzərə alınmasını təmin etməlidirlər, bu sözlər xüsusən dini təşkilatdan azad edilmiş işçinin yeni iş tapmaq imkanlarının məhdud olduğu hallara aiddir. Belə hallarla əlaqədar olan *Obst Almaniyaya qarşı* (*Obst v. Germany*) və *Süt Almaniyaya qarşı* (*Schüth v. Germany*) işlər bu məsələyə dair əyani nümunə təşkil edir. *Obstun işində* mormon kilsəsinin ictimai əlaqələr üzrə Avropa direktoru həyat yoldaşına xəyanət etdiyini etiraf etdiyi

124 Misal üçün bax: Lombardi Vallauri İtaliyaya qarşı (*Lombardi Vallauri v. Italy*), bu iş yuxarıda müzakirə olunub.

125 *Thlimmenos Yunanıstana qarşı* (*Thlimmenos v. Greece*), [Böyük Palata], bu iş aşağıda müzakirə olunacaq.

126 *Ivanova Bolqarıstana qarşı* (*Ivanova v. Bulgaria*), 81-86-cı bəndlər.

127 Knudsen Norveçə qarşı (*Knudsen v. Norway*), qərardad. Həmçinin bax: Rommelfanger Almaniyaya qarşı (*Rommelfanger v. Germany*) (qərardad) (katolik xəstəxanasında işləyən həkimin abort barədə ifadə etdiyi fikirlərin kilsənin təliminə uyğun gəlməməsi səbəbindən işdən azad edilməsi ilə əlaqədar olan bu işdə 10-cu maddə üzrə şikayət ərizəsi qəbul olunmayan elan edildi); Zibenhaar Almaniyaya qarşı (*Siebenhaar v. Germany*), 36-48-ci bəndlər (bu işdə protestant kilsəsinin nəzdindəki uşaq bağçasında köməkçi vəzifəsində işləmək üçün əmək müqaviləsində aydın şəkildə göstərilmişdi ki, kilsənin baxışlarına zidd olan dini fəaliyyətlər əmək münasibətlərində də yolverilməz hesab olunacaq; bu işdə 9-cu maddənin pozulmadığı qərara alındı).

üçün işdən azad edilmişdi, *Şütün işində* isə katolik kilsə təşkilatının orqançısı və xormeysteri arvadı ilə boşandıqdan sonra nikahdankənar münasibətdə olduğu şəxsin ondan uşaq gözləməsi bölli olduğdan sonra işdən azad edilmişdi. *Obstun işində* Məhkəmə əmək münasibətlərinə dair işlər üzrə milli məhkəmənin bu qərarı ilə razılaşdı ki, ərizəçinin zinakarlığa yol verdiyini etiraf etməsi əsasında işdən azad edilməsi barədə çıxarılmış qərar kilsəyə olan inamın qorunmasına yönələn zəruri tədbir sayıla bilər, ərizəçi isə əmək müqaviləsindən bilməli idi ki, ər-arvad sədaqətliyi onun işəgötürəni üçün mühüm məsələdir və nikahdankənar münasibətlər ərizəçinin tutduğu konkret vəzifə ilə əlaqədar işəgötürənə münasibətdə daşdığı loyallıq öhdəliklərinə ziddir. Bu işdə milli məhkəmələr həmçinin sərtliyi daha az olan sanksiyanın tətbiqi məsələsinə və ərizəçinin başqa iş tapması ehtimalının nə dərəcədə az və ya çox olduğunu nəzərdən keçirmişdilər.¹²⁸ *Şütün işində* isə, əksinə, Məhkəmə 8-ci maddənin pozulduğunu müəyyən etdi, belə ki, əmək münasibətlərinə dair işlər üzrə məhkəmələr işəgötürən qismində kilsənin maraqları ilə ərizəçinin şəxsi və ailə həyatına hörmət hüququ arasında lazımi balansı riayət etməmişdilər. Milli məhkəmələrin qərarlarında onun ailə həyatına aid məsələlərə faktiki olaraq toxunulmamış və sadəcə kilsənin belə bir rəyi əks olunmuşdu ki, ərizəçi işdən azad edilməsəydi, kilsəyə olan inama xələl gətirilmiş olardı. Buna baxmayaraq, milli məhkəmələr etiraf etmişdilər ki, ərizəçinin tutduğu vəzifə (məsələn, dini məsələlərlə bağlı məsləhətlər vermək və ya dini məsələləri tədris etmək funksiyasını daşıyan işçilərin vəzifəsindən fərqli olaraq) elə bir mühüm vəzifə deyildi ki, onun kilsə qaydalarını ciddi

şəkildə pozan hərəkəti əmək fəaliyyətini davam etdirməsi ilə bir araya sığmayan hərəkət hesab edilsin. Əmək müqaviləsində kilsəyə qarşı loyallıq öhdəliyinin nəzərdə tutulması ərizəçinin şəxsi həyatına hörmət hüququnu müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırsa da, belə müqavilə ərlə arvad ayrı yaşadığı və ya boşandığı halda başqa şəxslə münasibətə girməyə yol verməyən birmənalı öhdəliyi nəzərdə tutan müqavilə sayıla bilməzdi. Bundan başqa, bu işdə ərizəçinin alternativ iş tapmaq şansları olduqca məhdud hesab edilir.¹²⁹

Dini fəaliyyətlərin müvafiq qaydada tanınmasına icazə verilməsi

Müəyyən hallarda dövlətin pozitiv öhdəliyi, yəni dini icmaların sərbəst ibadət etmələrini, yaxud öz əqidələrinə hər hansı digər formada, məsələn, təlimləri və ya mərasim ayinlərini yerinə yetirməklə “etiqaq etmələrini” təmin etməyə yönələn öhdəliyi yarana bilər. Belə hallarda hər bir işin konkret hallarını xüsusi diqqətlə araşdırmaq zəruridir. Məsələn, heyvanların dini qaydalara uyğun olaraq kəsilməsi üçün dini icmaya icazə verilməməsi 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə təşkil edə bilər. Lakin *Çaare Şalom Ve Tsedek Fransaya qarşı (Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France)* iş üzrə qərarla izah edilir ki, bu məsələdə başlıca problem kəsmə mərasiminə riayət edilməsinə dövlət orqanı tərəfindən icazə verilməsindən daha çox, bu cür ətdən istifadə edilməsinə imkan yaradılmasındadır. Bu işdə dini assosiasiya şikayət etmişdi ki, dövlət orqanları ona ifrat ehkamçı (ultraortodoks)al

128 Obst Almaniya qarşı (*Obst v. Germany*), 39-53-cü bəndlər.

129 Şüt Almaniya qarşı (*Schüth v. Germany*), 53-75-ci bəndlər.

əqidəsinə uyğun olaraq istehlak məqsədi ilə heyvanların kəsilməsi üçün zəruri olan icazəni verməkdən imtina ediblər. Digər bir yəhudi təşkilatı isə heyvanların dini mərasim ayinlərinə uyğun şəkildə kəsilməsinə icazə almışdı və həmin mərasim ayinləri ərizəçinin qurumundakından çox cüzi fərqlənirdi. Qurum iddia etdi ki, imtina qərarı həm ayrıca 9-cu maddənin, həm də 9-cu maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusunu təşkil edir. Şübhəsiz ki, kəsmə qaydalarına riayət edilməsinin məqsədi yəhudiləri dinin göstərişlərinə uyğun surətdə kəsilmiş heyvanların əti ilə təmin etmək idi və bu, dini etiqadın mühüm aspekti idi:

Ərizəçi qurum Fransanın dövlət orqanlarının heyvanların dini qaydalara uyğun surətdə kəsilməsinə icazə verməkdən imtina etməsindən şikayət edərkən Konvensiyanın 9-cu maddəsinə istinad edə bilər, çünki qaydalara uyğun kəsmə mərasimi Konvensiya ilə təmin edilən hüququn, yəni 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş dini mərasimi yerinə yetirməklə öz dininə etiqad etmək hüququnun tətbiq dairəsinə düşür. ...

Məhkəmə ilk növbədə qeyd edir ki, heyvanların kəsilməzdən əvvəl cəryanla keyləşdirilməsi prinsipindən istisnayı nəzərdə tutmaqla Fransa qanunvericiliyi dövlətin pozitiv öhdəliyinin praktiki tətbiqinə imkan yaratmış olub və bunda məqsəd din azadlığının real olaraq həyata keçirilməsini təmin etməkdir. Daxili qanunvericilik bu azadlığın həyata keçirilməsini nəinki məhdudlaşdırmır, əksinə, onun sərbəst surətdə həyata keçirilməsinə şərait yaradılmasını təmin edir. Bundan başqa, Məhkəmə hesab edir ki, heyvanların dini mərasimə uyğun surətdə kəsilməsi praktikasını tənzimləmək məqsədi daşıyan müstəsna normalar yalnız rəsmən

tanınan dini orqanların sanksiyası ilə bu cür kəsilmələrə icazə verir, lakin bu, özlüyündə belə nəticəyə gəlməyə əsas vermir ki, bu hal dini etiqadın həyata keçirilməsinə müdaxilə təşkil edir. Hökumət kimi Məhkəmə də hesab edir ki, heyvanların hər hansı qaydalarla tənzimlənməyən və gigiyena baxımından şübhə doğuran şəraitdə kəsilməsinə yol verilməməsi ümumi maraqlara uyğundur və buna görə də, heyvanların mərasim qaydalarına uyğun surətdə kəsilməsinin dövlət orqanları tərəfindən nəzarət olunan sallaqxanalarda həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur. ...

Lakin eyni dinə etiqad edən digər dini qurum ona heyvanların mərasim qaydalarına uyğun surətdə kəsilməsinə icazə verilməsi üçün sonradan ərizə təqdim edibsə, Məhkəmə müəyyənləşdirməlidir ki, onun tətbiq etdiyi üsulla heyvanların kəsilməsi Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə təmin edilən öz dininə etiqad etmək azadlığının həyata keçirilməsidirmi? Məhkəmənin rəyinə görə, kəsilmə mərasiminin qanunsuz sayılması ifrat ehkamçı yəhudilərin məqbul hesab etdikləri dini göstərişlərə uyğun surətdə kəsilmiş heyvan ətini yemələrini mümkünsüz edirsə, yalnız bu halda onların öz dininə etiqad etmək azadlığına müdaxilə baş verməmiş olur. Lakin bu işdə bu hal baş verməyib.

Bu işdə ərizəçi dini qurum dövlət orqanlarına müraciət etmişdi ki, ona da digər dini qrupun istifadə etdiyi üsula bənzər (lakin onunla tam eyni olmayan) üsulla heyvanları kəsməsinə icazə verilsin, lakin buna icazə verməkdən imtina edilmişdi. Strasburq Məhkəməsi qərara aldı ki, bu hal 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara "müdaxilə" təşkil etməyib: birincisi, qurumun heyvanları kəsən təmsilçilərinin kəsmə zamanı yerinə yetirdikləri mərasim digər bir dini qurumun icra etdiyi

mərəsimlə eyni idi, fərqli yalnız heyvan öldürüldükdən sonra onun hərtərəfli müayinəsini aparılmasında idi; ikincisi, qonşu ölkədəki təchizatçılar tərəfindən göndərilən və qurumun əqidəsinə uyğun şəkildə hazırlanan ətdən istifadə etmək imkanı var idi. Bu əsaslara istinad edərək Strasburq Məhkəməsi müəyyən etdi ki, qurumun hüquqlarına müdaxilə edilməyib, çünki quruma üzv olan dindarlar məqbul sayılan üsulla kəsilmiş ət əldə etmək imkanına malik idilər. (İstənilən halda, hətta 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə baş vermişdisə belə, Məhkəmə hesab etdi ki, həmin maddə ilə təmin edilən hüquqlar pozulmamışdı, çünki iki dini quruma qarşı fərqli rəftar qanuni məqsəd daşıyırdı və tətbiq edilən vasitələrlə qarşıya qoyulan məqsəd arasında ağılabatan mütənəsnəlik əlaqəsi vardı.)¹³⁰ Ola bilsin ki, bu qərar dini plüralizmə hörmətin təmin edilməsi ilə bağlı dövlətin daşdığı pozitiv öhdəliklərin hüdudları məsələsinə tam aydınlıq gətirmir. Məsələn, qərardan aydın olmur ki, dövlət heyvanların mərasim ayinlərinə uyğun surətdə kəsilmənin onların müdafiəsi məqsədi ilə qadağan olunmasını məqsədəuyğun hesab edə bilərmə və əgər hesab edə bilərsə, o halda digər ölkələrdən bu cür ətin idxal olunmasına şərait yaratmalıdırmı? Strasburq Məhkəməsinin presedent hüququndan belə aydın olur ki, cəmiyyətdə dini fərqlərdən qaynaqlanan hər hansı gərginlik plüralizmin ləğvi vasitəsilə deyil, cəmiyyətdəki fərqlər və qruplar arasında qarşılıqlı tolerantlığın və anlaşmanın həvəsləndirilməsi vasitəsilə aradan qaldırılmalıdır. Lakin görünür, plüralizm heç də o demək deyil ki, tələblərinin tanınmasında və müdafiə edilməsində qrupların israr etmələri onların mütləq hüququdur: belə görünür ki, plüralizmin

qorunması onun aktiv təşviqindən fərqləndirilməlidir.

3-cü sual: Dini baxışların və ya fəlsəfi əqidələrin ifadə edilməsinə qoyulan məhdudiyət qanuni məqsəd daşıyırmı?

Fikir, vicdan və din azadlığı mütləq azadlıq deyil. Qeyd edildiyi kimi, 9-cu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulur ki, dövlət fikir, vicdan və din azadlığının “həyata keçirilməsinə” müdaxilə edə bilər. Yuxarıda müzakirə edildiyi kimi, belə hallarda əvvəlcə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, barəsində şikayət edilən hərəkət və ya qərar 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşürmü və fikir, vicdan və din azadlığının “həyata keçirilməsi” ilə əlaqədardır? Bundan sonra isə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqa müdaxilə baş veribmi? Bundan sonra Məhkəmə 9-cu maddənin pozulub-pozulmadığını nəzərdən keçirir.

“Müdaxilənin” baş verdiyi müəyyənləşdirildikdən sonra sübut etmə yükü (vəzifəsi) dövlətin üzərinə keçir, belə ki, o, müdaxilənin əsaslı olduğunu sübut etməlidir. Müdaxilənin əsaslı olub-olmaması üç meyar əsasında qiymətləndirilir: müdaxilə qanuni məqsəd daşıyıbmı; müdaxilə “qanunla nəzərdə tutulubmu”; və müdaxilə “demokratik cəmiyyətdə zəruri” idimi? Bu meyarlardan birincisinin müəyyənləşdirilməsi, bir qayda olaraq, sadədir. Belə ki, müdaxilənin birinci meyar cavab verdiyini sübut etmək üçün göstərmək lazımdır ki, o, dövlətin 9-cu maddənin 2-ci bəndində sadalanan maraqlarından birinə və ya bir neçəsinə uyğundur. Həmin bənddə tanınan qanuni maraqların dairəsi (ictimai asayiş maraqları, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyəti

130 Çaaire Şalom Ve Tsedek Fransaya qarşı (*Chaaire Shalom Ve Tsedek v. France*), [Böyük Palata], 74, 76-78, 80 və 81-ci bəndlər.

qorumaq və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək maraqları) 8, 10 və 11-ci maddələrdə əks olunmuş maraqlara nisbətən məhduddur (konkret olaraq, milli təhlükəsizlik maraqları həmin maddələrdən fərqli olaraq 9-cu maddədə nəzərdə tutulmayıb), lakin istənilən halda, bu meyarlar cavabdeh dövlətlər üçün hər hansı çətinlik yaratmır, belə ki, adətən müdaxilənin 2-ci bənddə sadalanan maraqlardan birinə (və ya bir neçəsinə) uyğunluğunu sübut etmək mümkündür. Prinsipcə, müdaxilənin hansı məqsədlə həyata keçirildiyini göstərmək dövlətin vəzifəsidir və müdaxilə qanuni məqsəd daşıyarsa, bir qayda olaraq, hesab edilir ki, o, 2-ci bənddə sadalanan məqsədlərdən hər hansı birinin tətbiq dairəsinə düşür. Məsələn, *Serif Yunanıstanına qarşı (Serif v. Greece)* işdə “rəsmən tanınan dinə” mənsub olan din xadiminin funksiyalarını mənimsədiyinə görə şəxsin məhkum olunması ictimai qaydanın qorunmasından ibarət qanuni məqsəd daşıyan müdaxilə kimi qəbul edildi,¹³¹ *Kokkinakis Yunanıstanına qarşı (Kokkinakis v. Greece)* işdə isə Strasburq Məhkəməsi tərəddüd etmədən razılıqda ki, prozelitizmin qadağan olunması digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək məqsədini daşıyır.¹³² *Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova)* işdə cavabdeh Hökumət iddia edirdi ki, dini icmanın qeydiyyatla alınmasından imtina 2-ci bənddə sadalanan müəyyən maraqlar naminə həyata keçirilib. Strasburq Məhkəməsi Hökumətin bu arqumentini nəzərdən keçirərək bildirdi ki:

Ərizəçilərin rəsmən tanınmaq üçün təqdim etdikləri ərizənin rədd edilməsi ictimai qaydanı və asayışı qorumaq məqsədini

güdüdü. Ötən dövrlərdə ərazisi dəfələrlə Rumıniyadan Rusiyanın nəzarətinə və əksinə keçən Moldova dövlətinin əhalisi etnik mənşə və dil baxımından müxtəlifdir. Belə olan halda, 1991-ci ildən bəri müstəqil olan gənc Moldova Respublikası özünün davamlı mövcudluğunu təmin etmək üçün az gücə malik idi və əhalinin çoxu pravoslav xristianlar olduğuna görə sabitliyə şərait yaradan yeganə amil din idi. Müvafiq olaraq, Moskva patriarxlığından asılı olan Moldova pravoslav kilsəsinin tanınması bütün əhalinin həmin kilsə ətrafında birləşməsinə imkan yaradardı. Ərizəçi kilsə rəsmən tanınsaydı, bu bağlar (əlaqələr), yəqin ki, itirilər və pravoslav xristian kilsəsi bir neçə kilsə arasında bölünmüş olardı. Bundan başqa, Bessarabiya ilə Rumıniyanın birləşməsinin tərəfdarı olan, Rumıniya maraqlarının “dəyirmanına su tökməklə” hərəkət edən siyasi qüvvələr Buxarest patriarxlığından asılı olan ərizəçi kilsənin pərdəsi altında iş görürdülər. Buna görə də, ərizəçi kilsənin tanınması əhali arasında köhnə rus-rumın rəqabətini canlandırmış olar və bununla da, ictimai sabitliyi və hətta Moldovanın ərazi bütövlüyünü təhlükə altına almış olardı.

Ərizəçilər şikayət etdikləri tədbirin ictimai qaydanı və ictimai asayışı qorumaq məqsədi güddüyünü qəbul etmədilər. Onlar iddia etdilər ki, Hökumət ərizəçi kilsənin ictimai qayda və ictimai asayışı üçün təhlükə törətdiyini sübuta yetirməyib.

Məhkəmə hesab edir ki, dövlətlər hərəkətin və ya birləşin guya dini məqsədlər güdən fəaliyyətlərinin əhali üçün, yaxud ictimai asayışı üçün zərərli olub-olmadığını yoxlamaq hüququna malikdirlər. Məhkəmə belə hesab edir ki, barəsində şikayət edilən müdaxilə 9-cu maddənin 2-ci bəndində nəzərdə tutulmuş qanuni məqsəd

131 *Serif Yunanıstanına qarşı (Serif v. Greece)*, 49-54-cü bəndlər.

132 *Kokkinakis Yunanıstanına qarşı (Kokkinakis v. Greece)*, 44-cü bənd.

daşıyıb, yəni ictimai qaydanı və ictimai asayışı qorumaq məqsədini güdüb.¹³³

Yuxarıdakı mülahizələrdən belə təəssürat yarana bilər ki, müdaxilənin "qanuni məqsəd daşdığı" dövlətin sübuta yetirməsi çətinlik törətmirsə, o halda bu sübutetməni tələb etmək vacib deyil, lakin əslində elə konkret hallar olur ki, cavabdeh dövlət müdaxilənin "qanuni məqsəd daşdığı" sübut etməkdə çətinlik çəkir.¹³⁴ Qeyd etmək lazımdır ki, birinci meyar baxımından müdaxilənin məqsədinin və ya hədəfinin qanuniliyinin qiymətləndirilməsi üçüncü meyar baxımından aparılan qiymətləndirmədən, yəni müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" hesab edilməsi üçün "təxirəsalınmaz ictimai tələbatdan" irəli gəlməsi məsələsinin qiymətləndirilməsindən fərqlənir.

4-cü sual: Dini baxışların və ya fəlsəfi əqidələrin "ifadə edilməsinə" qoyulan məhdudiyət "qanunla nəzərdə tutulubmu"?

Dövlət sübuta yetirməlidir ki, müdaxilə "qanunla nəzərdə tutulub". Bu konsepsiya hüquqi müəyyənlik prinsipindən irəli gəlir və ümumən onu bildirir ki, fərd qəbul edilmiş qanunvericilik normaları çərçivəsində hərəkət edərsə, dövlətin əsassız və ya öncədən görülməyən

133 Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*), 111-113-cü bəndlər.

134 Məsəl üçün bax: Bayatyan Ermənistanı qarşı (*Bayatyan v. Armenia*), [Böyük Palata], 112-128-ci bəndlər (bu işdə Hökumət iddia edirdi ki, hərbi xidmət keçməkdən imtina etdiyinə görə şəxsin azadlıqdan məhrum edilməsi ictimai qaydanın qorunması və digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi məqsədini daşıyır: Məhkəmə Hökumətin gətirdiyi arqumentləri inandırıcı hesab etmədi, xüsusən ona görə ki, alternativ mülki xidmətin tətbiqi barədə vəd yerinə yetirilməmişdi ki, bu da çəkirdici amil olmaqla dolayısı ilə o demək idi ki, dini əqidəsinə görə hərbi xidmət keçməkdən imtina edənlər məhkum oluna bilərlər).

müdaxiləsinə məruz qala bilməz. Beləliklə, barəsində şikayət edilən tədbirin daxili qanunvericilikdə əsas olmalı, həmin qanunvericilik anlaşılan və dəqiq olmalı və bundan əlavə, onun müddəaları qanunun hüquqa zidd tətbiqinə qarşı yetərli müdafiəni təmin etməlidir. Bu problemlər 9-cu maddəyə aid məhkəmə praktikasında yalnız bəzi hallarda araşdırılıb. İstənilən halda, müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olduğu sübuta yetirilibsə, Strasburq Məhkəməsi müdaxilənin "qanunla nəzərdə tutulması" məsələsinə araşdırmağa ehtiyac duymaya bilər.¹³⁵ (9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara edilən müdaxilə ərizəçiyə qarşı cinayət cəzasının tətbiqini də özündə ehtiva edərsə, ərizəçi bu maddədən əlavə Konvensiyanın 7-ci maddəsinin də pozulduğunu iddia edə bilər, həmin maddədə "*nullum crimen, nulla poena sine lege*" ("*heç kəs törədildiyi zaman cinayət sayılmayan əmələ görə cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilə bilməz*") prinsipi təsbit olunur. Belə hallarda Strasburq Məhkəməsi 7-ci və 9-cu maddələr üzrə qaldırılan məsələləri araşdırarkən adətən oxşar yanaşma tətbiq edir.)¹³⁶

Yuxarıda qeyd edilən mülahizələrin klassik nümunəsini ifadə azadlığı ilə əlaqədar olan işdə tapmaq olar, həmin işdə Məhkəmənin ifadə etdiyi rəyi 9-cu maddəyə aid olan işlərə də şamil etmək olar:

Məhkəmənin rəyinə görə, "qanunla nəzərdə tutulmuş" ifadəsi aşağıdakı iki tələbi doğrur. Birincisi, qanun kifayət qədər anlaşılan olmalıdır, yəni onun müddəaları ilə tanış olan vətəndaş

135 Məsələn icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 90-cı bənd.

136 Məsəl üçün bax: Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 32-35-ci bəndlər; və Larissis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Larissis and others v. Greece*), 39-45-ci bəndlər.

həmin müddəaların hansı hallarda tətbiq edildiyini yetərinə başa düşməlidir. İkincisi, norma vətəndaşın öz davranışını tənzimləyə bilməsi üçün kifayət qədər dəqiq şəkildə ifadə edilməyibsə, "qanun" hesab edilə bilməz, belə ki, həmin norma vətəndaşın konkret hərəkətinin onun üçün hansı nəticələri doğuracağını mövcud şəraitdə ağılabatan dərəcədə öncədən görə bilməsinə (zərurət olduqda mütəxəssisdən məsləhət almaqla) imkan yaratmalıdır.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Strasburq Məhkəməsi qanunun dəqiqlik dərəcəsi ilə bağlı aşağıdakıları əlavə edib:

Fərdin hərəkətinin doğura biləcəyi nəticələri öncədən tam yəqinliklə görə bilməsi vacib deyil: təcrübə göstərir ki, praktikada buna nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu məsələdə yəqinliyin mümkün qədər çox olması arzu edilən olsa da, nəzərə almaq lazımdır ki, zaman keçdikcə vəziyyət dəyişir və qanunun özü də dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmalıdır. Müvafiq olaraq, bir çox qanunların müddəaları bu və ya digər dərəcədə qeyri-müəyyən ola bilər və bu zaman onların şərhli və tətbiqi praktiki vəziyyət nəzərə alınmaqla həyata keçirilə bilər.¹³⁷

Məhkəmənin 9-cu maddəyə aid hüquq praktikasından nümunələr yuxarıdakı tələbləri başa düşməyə kömək edir. *Kokkinakis Yunanıstan qarşı (Kokkinakis v. Greece)* işdə ərizəçi iddia edirdi ki, "prozelitizm" anlayışı daxili qanunvericilikdə kifayət qədər dəqiq ifadə edilməyib və buna görə də məhz hansı dini söhbətlərin və ya yazışmaların qadağan edilmiş prozelitizm hesab olunduğunu fərdin başa düşməsi və öz davranışını buna uyğun tənzimləməsi mümkün

deyil. Strasburq Məhkəməsi bir çox qanunların müddəalarının mütləq dərəcədə dəqiqliklə ifadə edilməsinin praktiki cəhətdən qeyri-mümkün olduğunu qeyd edərək cavabdeh hökumətin bu fikri ilə razılaşdı ki, bu işdə qanunvericilik normalarından əlavə milli məhkəmələrin bərqərar olmuş və dərc edilmiş kifayət qədər aydın və dəqiq preesdentləri var və bu səbəbdən ərizəçinin hüquqlarına müdaxilə "qanunla nəzərdə tutulmuş" hesab edilməlidir.¹³⁸

Digər tərəfdən, *Hasan və Çavuş Bolqarıstan qarşı (Hasan and Chaush v. Bulgaria)* işdə hesab edildi ki, qanun yuxarıdakı tələblərə cavab vermir. Bu işdə hökumət orqanı dini rəhbərin təyin olunması məsələsindəki mübahisədə tərəflərdən birinin xeyrinə hərəkət etmişdi. Ölkənin daxili qanunvericiliyindəki qüsurlar Strasburq Məhkəməsinin bu nəticəyə gəlməsinə səbəb oldu ki, 9-cu maddənin pozuntusu baş verib:

Müdaxilənin "qanunla nəzərdə tutulmuş" hesab edilməsi üçün daxili qanunvericilik Konvensiya ilə təmin edilən hüquqların əsassız müdaxilələrə məruz qalmasına qarşı hüquqi müdafiəni təmin etməlidir. Əsas hüquqlara aid məsələlərdə icra hakimiyyətinə qeyri-məhdud hüquqi səlahiyyətlərin verilməsi demokratik cəmiyyətin Konvensiyada təsbit olunmuş əsas prinsiplərindən biri olan qanunun aliliyi prinsipinə zidd olardı. Müvafiq olaraq, səlahiyyətli orqanlara verilən bu cür qeyri-məhdud səlahiyyətlərin hüdudları və onların tətbiqi üsulları qanunda dəqiq şəkildə göstərilməlidir. Daxili qanunvericilik normalarının tələb olunan dəqiqlik dərəcəsi (qanunvericilikdə hər bir ayrıca halı nəzərdə

137 «Sandi Tayms» Birləşmiş Krallığa qarşı (*Sunday Times v. the United Kingdom*) (№ 1), 49-cu bənd.

138 Kokkinakis Yunanıstan qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 37-41-ci bəndlər. Həmçinin bax: Larissis və başqaları Yunanıstan qarşı (*Larissis and others v. Greece*), 40-42-ci bəndlər.

tutmaq mümkündür deyil) xeyli dərəcədə həmin normanın məzmunundan, hansı məsələləri əhatə etməsindən, habelə ünvanlandığı şəxslərin sayından və statusundan asılıdır.

Məhkəmə qeyd edir ki, hazırkı işdə dini icmada daxili parçalanmaların və legitimliklə bağlı ziddiyyətlərin olduğu bir şəraitdə Ruhənələr şurasının və Dini inanclar üzrə direktorluğun dini icmaları və onların rəhbərliyindəki dəyişiklikləri qeydiyyata alması üçün müvafiq qanunvericilikdə hər hansı əhəmiyyətli meyarlar nəzərdə tutulmayıb. Üstəlik, icra hakimiyyətinə verilmiş qeyri-məhdud səlahiyyətlərdən sui-istifadə edilməsinə qarşı müstəqil orqana şikayət vermək və çəkişmə xarakterli prosedura şikayəti müdafiə etmək üçün hər hansı prosessual təminatlar da yoxdur. Bundan başqa, nə daxili qanunvericilik müddəaları, nə də Direktorluğun qərarı barədə bu məsələyə birbaşa aidiyyəti olan şəxslərə məlumat verilməyib. Bu hüquqi aktlar əsaslandırılmayıb və hətta həmin aktlarda birinci ərizəçinin adı belə çəkilməyib, halbuki həmin aktlar onu baş müfti vəzifəsindən azad etmək məqsədini daşıyırdı.

Maddi-hüquqi meyarlardakı və prosessual təminatlardakı bu qüsurular o deməkdir ki, ərizəçinin hüquqlarına müdaxilə "qanunsuz idi və icra hakimiyyətinə qeyri-məhdud səlahiyyətlər verən və aydınlıq və dəqiqlik tələblərinə cavab verməyən hüquq normalarına əsaslanmışdı".¹³⁹

Digər işlərdə də bu əsasla görə 9-cu maddənin müddələrinin pozulduğu

139 Hasan və Çavuş Bolqarıstana qarşı (*Hasan and Chaush v. Bulgaria*), [Böyük Palata], 84-85-ci bəndlər. Həmçinin bax: Bayatyan Ermənistanına qarşı (*Bayatyan v. Armenia*), [Böyük Palata], 112-128-ci bəndlər (bu işdə əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etmiş şəxsin məhkum edilməsinin qanunililiyi məsələsi açıq saxlandı).

müəyyən edilib. Məsələn, *Perri Latviyaya qarşı* (*Perry v. Latvia*) işdə əcnəbi yevangelist keşişin ölkədə yaşayış icazəsi yeniləndiyi zaman dini funksiyalarını yerinə yetirməsinin qadağan olunması müvafiq dövrdə qüvvədə olan Latviya qanunvericiliyinin hər hansı normasına əsaslanmamış və deməli, qanunla nəzərdə tutulmamışdı,¹⁴⁰ *Kuznetsov və başqaları Rusiyaya qarşı* (*Kuznetsov and others v. Russia*) işdə isə tamamilə dinc xarakter daşıyan dini toplantı regional insan hüquqları komissiyasının sədri, iki yüksək vəzifəli polis əməkdaşı və bir mülki şəxs tərəfindən dayandırılmışdı. Strasburq Məhkəməsinin rəyinə görə, "qanuni olaraq icarəyə götürülmüş tikilidə keçirilən dini tədbirin dayandırılması üçün hər hansı hüquqi əsas yox idi", bundan başqa, "komissiyanın sədri vicdanlı şəkildə hərəkət etməmiş və ərizəçilərin dini toplantısına münasibətdə dövlət məmuru olaraq daşdığı neytrallıq və qərəzsizlik vəzifəsini pozmuşdu".¹⁴¹ *Svyato-Mixaylovsk dini icması Ukraynaya qarşı* (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*) işdə dini təşkilatın adındakı "rus pravoslav kilsəsi" sözlərinin "Ukrayna pravoslav kilsəsi" sözləri ilə əvəz edilməsi barədə tənzimləyici orqanın qərarından sonra dini təşkilatın nizamnaməsinə edilmiş dəyişikliklərin qeydiyyata alınmaması daxili qanunvericilik normalarına əsaslanmışdı, həmin normalar anlaşılın olsa da, kifayət qədər "dəqiq" deyildi. Bu işin halları Məhkəmənin belə nəticəyə gəlməsinə səbəb oldu ki, "daxili məhkəmələr məsələyə yenidən baxsalar da, bu, qeydiyyat orqanının əsassız qərarlarına qarşı təminatların olmamasından irəli gələn vəziyyəti düzəltməmişdi, belə ki, qanunvericilikdə dəqiqlik olmadığına görə məhkəmələr fərqli qərar çıxarmaq imkanına malik deyildilər". Belə olan

140 Perri Latviyaya qarşı (*Perry v. Latvia*), 51-66-ci bəndlər.

141 Kuznetsov və başqaları Rusiyaya qarşı (*Kuznetsov and others v. Russia*), 69-75-ci bəndlər.

halda 9-cu maddənin pozuntusu baş vermişdi.¹⁴²

5-ci sual: Dini baxışların və ya fəlsəfi əqidələrin "ifadə edilməsinə" qoyulan məhdudiyət "demokratik cəmiyyətdə zəruridirmi"?

Şübhəsiz ki, fikir, vicdan və ya əqidə azadlığının həyata keçirilməsi bəzi hallarda ictimai asayiş maraqları naminə, ictimai qaydanı, sağlamlığı, yaxud mənəviyyatı qorumaq üçün və ya digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün məhdudiyətlərə məruz qala bilər. Lakin *konkret hallarda* 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olub-olmadığını müəyyənləşdirmək çox zaman asan olmur.

Bərəsində şikayət edilən müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə zəruri olması üçün həmin müdaxilə:

- ✧ təxirəsalınmaz ictimai tələbatdan irəli gəlməli;
- ✧ qarşıya qoyulan qanuni məqsədə mütənasib olmalı; və
- ✧ münasib və yetərli səbəblərlə əsaslandırılmalıdır.

Müdaxilənin bu şərtlərə cavab verdiyini sübut etmək vəzifəsi yenə də dövlətin üzərinə düşür. Milli səviyyədə tətbiq edilmiş və 9-cu maddəyə müdaxilə təşkil edən tədbirlərin prinsipcə əsaslı və mütənasib olub-olmadığını qiymətləndirmək isə Məhkəmənin vəzifəsidir, lakin çox vaxt bunu müəyyənləşdirmək çətin olur, çünki belə məsələlərin həllində milli orqanlar Avropa Məhkəməsinə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdədirlər.

¹⁴² Svyato-Mixaylovsk dini icması Ukraynaya qarşı (*Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine*), 121-152-ci bəndlər.

Nəticədə Avropa Məhkəməsi milli səviyyədə qərar çıxaran orqanların "müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə" malik olduqlarını qəbul edir. Bu o deməkdir ki, Strasburq Məhkəməsi 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilənin xarakterini qiymətləndirərkən tətbiq etdiyi meyarlara nisbətən bu məsələdə bir qədər yumşaq meyarlar tətbiq edir. Bu məsələni əlavə olaraq araşdırmaq üçün İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının şərhli zamanı tətbiq edilən bəzi əsas anlayışları ümumi şəkildə müzakirə etmək lazımdır.

Zərurilik və mütənasiblik; "demokratik cəmiyyət" anlayışının xarakteri

"Zəruri" anlayışı İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının bir neçə maddəsində (birbaşa və ya dolayısı ilə) əks olunub, lakin müxtəlif kontekstlərdə onun daşdığı mənalarda incə fərqlər ola bilər. Əsasən mülki və siyasi xarakter daşıyan və kifayət qədər geniş xarakterli məhdudiyətlərə məruz qalan hüquqları təmin edən (9-cu maddə kimi) maddələrlə aydın və ya birmənalı şəkildə ifadə edilməyən məhdudiyətlərə, yaxud da yalnız dəqiq müəyyən edilmiş məhdudiyətlərə məruz qalan hüquqları (əsasən şəxsiyyətin toxunulmazlığı və insan ləyaqəti ilə əlaqədar olan hüquqları) təmin edən maddələr arasında kifayət qədər aydın fərq qoymaq olar.

Müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olub-olmaması məsələsini həll edərkən həm "zəruri", həm də "demokratik cəmiyyət" sözlərini nəzərə almaq vacibdir. Məsələnin 10-cu maddənin kontekstində bu məsələni araşdırarkən Strasburq Məhkəməsi bildirib ki:

bu maddədə nəzərdə tutulan mənada "zəruri" (məhdudiyətlər) sözü "məcburi" (məhdudiyətlər) sözünün sinonimi deyil, eləcə də "məqbul", "adi", "faydalı", "ağlabatan" və ya "arzuolunan" (məhdudiyətlər) kimi mütəhərrik ifadələrin də sinonimi deyil, əslində bu söz "təxirəsalınmaz ictimai tələbatın" mövcudluğunu ifadə edir.¹⁴³

Müdaxilənin əsaslı olduğunu, yəni qanuni məqsəd daşdığını sübut etmək vəzifəsi dövlətin üzərinə düşdüyü kimi, onun həmin məqsədə mütənəşib olduğunu sübut etmək də dövlətin vəzifəsidir. Konvensiyada nəzərdə tutulmuş digər hüquqlara müdaxilənin zəruriliyinin qiymətləndirilməsində olduğu kimi, 9-cu maddəyə aid işlərdə də Avropa Məhkəməsi bu məsələni qiymətləndirərkən digər beynəlxalq və ya Avropa orqanlarının standartlarını və praktikasını nəzərdən keçirir. Məsələn, Strasburq Məhkəməsi bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Ümumdünya Kilsələr Şurasının və bu kimi qurumların hesabatlarına istinad edib.¹⁴⁴

Müdaxilənin əsaslılığının sübut edilməsi üçün tələb olunan standart, praktiki olaraq, işin konkret hallarından asılıdır. Prinsipcə, müdaxiləyə "təxirəsalınmaz ictimai tələbat" nə qədər çoxdursa, müdaxiləni əsaslandırmaq bir o qədər asandır. Məsələn, milli təhlükəsizliyin müdafiəsi prinsip etibarlı ilə müdaxiləni əsaslandırmaq üçün güclü arqumentdir. Lakin sadəcə olaraq müdaxilənin səbəbi kimi milli təhlükəsizliyin müdafiəsinin zəruriliyini bildirmək cavabdeh dövləti sübut etmə vəzifəsindən azad etmir.¹⁴⁵ Eləcə də müdaxilənin ictimai

asayış maraqları ilə əsaslandırılması "təxirəsalınmaz ictimai tələbatın" mövcudluğunu nümayiş etdirmək üçün güclü arqumentdir və bütün motosikletçilərin qoruyucu dəbilqə taxması barədə qanunvericilik tələbinə qarşı sikkələrin şikayəti ilə əlaqədar işdə Avropa Məhkəməsi bu tələbi əsaslı hesab etdi.¹⁴⁶

İstənilən halda, zərurilik tələbi tətbiq edilərkən (və müvafiq olaraq, dövlətin malik olduğu qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları nəzərdən keçirilərkən) müdaxiləyə *demokratik cəmiyyətdə* zəruri tədbir kimi haqq qazandıranın mümkün olub-olmaması nəzərə alınmalıdır. Bu konsepsiyanın vacibliyi 9-cu maddəyə aid məhkəmə praktikasından aydın görünür. Strasburq Məhkəməsi konkret olaraq Avropanın "demokratik cəmiyyətlərini" xarakterizə edərək plüralizm, tolerantlıq və azad fikirlilik kimi xüsusiyyətləri onun başlıca meyarları kimi qeyd edib. Məsələn, *Kokkinakis Yunanıstana qarşı (Kokkinakis v. Greece)* işdə Məhkəmə bildirib ki:

9-cu maddədə təsbit olunmuş fikir, vicdan və din azadlığı Konvensiyada nəzərdə tutulan "demokratik cəmiyyətin" dayaqlarından biridir. Dini meyarlar baxımından bu, dindarların dini mənsubiyyətinin və onların həyat haqqında baxışlarının təsdiq edilməsində ən mühüm elementlərdən biridir, lakin bu, həm də ateistlər, aqnostiklər, skeptiklər və heç bir inancı olmayanlar üçün olduqca dəyərlidir. Əsrlər boyu qurbanlar bahasına qalib gəlmiş demokratik cəmiyyətdən ayrı təsəvvür edilməyən plüralizm

143 Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı (*Handyside v. the United Kingdom*), 48-ci bənd.

144 Məsələn üçün Kokkinakis işi (*Kokkinakis v. Greece*) üzrə yuxarıda qeyd edilmiş qərara bax.

145 Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi Moldovaya qarşı iş (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v.*

Moldova) üzrə yuxarıda qeyd edilmiş qərara bax.

146 X Birləşmiş Krallığa qarşı (*X v. the United Kingdom*), qərar, 1978-ci il.

ondan asılıdır.¹⁴⁷

Beləliklə, yuxarıdakı dəyərlərə istinadən dövlətlər dindarların dini əqidələrinin təhqiramiz ifadələrdən müdafiə edilməsini zəruri hesab edə bilər¹⁴⁸ (məsələn, aşağıda nəzərdən keçiriləcək *Otto Preminger İnstitutunun işində (Otto-Preminger-Institute)* olduğu kimi). Bundan başqa, 9-cu maddənin tələbi iğtişaş təhlükəsinin qarşısının plüralizmi məhdudlaşdırmaq yolu ilə deyil, əksinə, inkişaf etdirmək yolu ilə alınmasından ibarətdir (hətta dövlətin müdaxiləsini tələb edən iğtişaşın baş verməsinin səbəbi plüralizmin özü olsa belə).

Qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları

Müdaxilə tədbirinin zəruri və mütənasib olub-olmadığını müəyyənləşdirilməsi heç bir halda sırf mexaniki proses ola bilməz, ona görə ki, hətta bütün faktlar məlum olsa belə, "müdaxilənin demokratik cəmiyyətdə zəruri olub-olmaması" sualına cavab vermək üçün qiymətləndirici (subyektiv) mülahizələr irəli sürmək lazım gəlir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqa müdaxilənin zəruriliyi məsələsinin Strasburq Məhkəməsi səviyyəsində qiymətləndirilməsi Konvensiya əsasında Strasburqda yaradılmış müdafiə sisteminin subsidiar (yardımçı) xarakteri ilə sıx əlaqədardır, belə ki, Konvensiya ilə təmin edilən hüquqların praktiki və səmərəli olmasının təmin edilməsi məsələsində əsas məsuliyyət milli hakimiyyət orqanlarının üzərinə düşür. Bununla əlaqədar olaraq Strasburq Məhkəməsi müvafiq ölkələrdə qərarlar qəbul edən hakimiyyət

orqanlarına müəyyən "qiymətləndirmə sərbəstliyi" verə bilər. Bəzən bu prinsipi praktikada tətbiq etmək çətin olur. Üstəlik, o, mübahisələrə səbəb ola bilər. Beləliklə, milli hakimiyyət orqanlarının qərarlarının dövlətin Konvensiya əsasında daşdığı öhdəliyə uyğun olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən Strasburq Məhkəməsinin səlahiyyətlərinin müəyyən çərçivə ilə məhdudlaşması insan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində Strasburq Məhkəməsinin funksiyasının subsidiar (yardımçı) xarakter daşması faktının qəbul edildiyinə dəlalət edir. Demokratik cəmiyyətlər insan hüquqlarının müdafiəsi praktikasının səviyyəsini və məzmununu (Konvensiyanın müəyyən etdiyi hüdudlar çərçivəsində olsa belə) özləri seçmək hüququna malikdirlər ki, bu da onları tam qane edir.

Şübhəsiz ki, bu konsepsiyaya həddən artıq genişləndirilmiş şərh verilsə, Strasburq Məhkəməsi öz nəzarət funksiyalarını yerinə yetirməkdən imtina etdiyinə görə tənqid oluna bilər. İfadə azadlığı ilə əlaqədar olan *Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı (Handyside v. the United Kingdom)* iş üzrə presedent xarakterli qərarında Məhkəmə qeyd etdi ki, Konvensiya:

... iştirakçı dövlətlərə mütləq qiymətləndirmə sərbəstliyi vermir. Məhkəmə ... bu dövlətlərin öz öhdəliklərini yerinə yetirmələrini təmin etməyə cavabdehdir və tətbiq edilmiş hər hansı "məhdudiyət" və ya "sanksiyanın" [Konvensiya ilə təmin edilən] ifadə azadlığına uyğun olub-olmadığı barədə yekun qərar çıxarmaq səlahiyyətinə malikdir. Beləliklə, dövlət orqanlarının qiymətləndirmə sərbəstliyi Avropa Məhkəməsinin nəzarəti ilə müşayiət olunur. Bu nəzarət müdaxilə tədbirinin həm məqsədinə, həm də "zəruriliyi" məsələsinə şamil olunur. Avropa

147 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 31-ci bənd.

148 Bu işlə əlaqədar aşağıdakı bölmələrə bax.

Məhkəməsinin nəzarəti təkcə əsas qanunvericilik aktlarına deyil, həm də onların icrası üçün qəbul edilən qərarlara şamil olunur (hətta bu qərarlar müstəqil məhkəmələr tərəfindən çıxarıldıqda belə)... Buradan belə nəticə çıxır ki, səlahiyyətli milli məhkəmələrin iş üzrə qiymətləndirmələrini özünün qiymətləndirməsi ilə əvəz etmək Məhkəmənin funksiyalarına daxil deyil, o, sadəcə olaraq həmin məhkəmələrin qiymətləndirmə sərbəstliklərini həyata keçirərkən çıxardıqları qərarların 10-cu maddənin müddəalarında yer alan təminatlara uyğun olub-olmadığını yoxlamalıdır.¹⁴⁹

Beləliklə, qiymətləndirmə sərbəstliyi konsepsiyası heç də Strasburq Məhkəməsinin nəzarət funksiyasının istisna etmir, belə ki, Avropa Məhkəməsinin dəfələrlə vurğuladığı kimi, istənilən qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları məhduddur və milli hakimiyyət orqanlarının həyata keçirdikləri qiymətləndirməni təhlil edərək yekun qərar çıxarmaq səlahiyyəti məhz Avropa Məhkəməsinə məxsusdur. Məsələn, Məhkəmə ifadə azadlığı kontekstində dini əqidələri təhqir edən fikirlərin ifadəsi ilə əlaqədar olan işdə izah etdi ki, qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdudları hər bir konkret halda fikrin ifadə edildiyi şəraitdən, xüsusən ifadə edilmə üsulundan, habelə məhdudiyəti əsaslandırmaq üçün gətirilən səbəblərdən asılıdır.

İştirakçı dövlətlərin ixtiyarında ictimai maraq doğuran məsələlərə dair siyasi çıxışları 10-cu maddənin 2-ci bəndi əsasında məhdudlaşdırılmaq imkanları az olduğu halda, mənəviyyat, xüsusən də din sahəsində insanların dərin əqidələrini təhqir edə bilən fikirlərin ifadəsini məhdudlaşdırmaq məsələsində

onlar daha geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər. Üstəlik, mənəviyyatın təhqir olunması məsələsində olduğu kimi, dini əqidələrin təhqir olunması məsələsində də "digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi tələbləri" ilə əlaqədar vahid Avropa konsepsiyası yoxdur, hətta birinciyə nisbətən sonuncu məsələdə fikir ayrılıqları daha çoxdur. Müəyyən dinə etiqad edən şəxslər üçün hansı fikirlərin ifadəsinin mühüm təhqir sayılması zamandan və məkandan asılı olaraq dəyişir və xüsusən dinlərin və təriqətlərin bolluğu ilə səciyyələnən dövrlərdə başqa dövrlərə nisbətən fərqlənir. Dövlət hakimiyyəti orqanları digər şəxslərin hüquqlarının müdafiəsi tələbləri barədə, eləcə də dərin hissləri və əqidələri bu cür fikirlər ucbatından ciddi şəkildə təhqir oluna biləcək şəxslərin müdafiəsinə yönələn "məhdudiyətin" "zəruriliyi" məsələsi haqqında rəylərini bildirməkdə prinsipcə beynəlxalq məhkəmənin hakimindən daha əlverişli vəziyyətdədirlər, ona görə ki, öz ölkələrində insanlarla daim canlı ünsiyyətdə olurlar.¹⁵⁰

Beləliklə, Strasburq Məhkəməsi etiraf edir ki, din sahəsində milli məhkəmələrin müəyyən qərarlarına yenidən baxılması məsələsində onun səlahiyyətləri məhduddur. Əslində bu fakt açıq-aydın göz önündədir. Məhz ölkə daxilindəki vəziyyət həssas tarixi, mədəni və siyasi məqamları əks etdirir və bu səbəbdən beynəlxalq məhkəmə orqanı belə mübahisələrin həlli üçün əlverişli məkan deyil.¹⁵¹ Təbii ki, belə mülahizələri milli səviyyədəki məhkəmə araşdırmalarına şamil etmək olmaz, çünki milli məhkəmələr Strasburq Məhkəməsinə

¹⁵⁰ Vinqrovun Birləşmiş Krallığa qarşı (*Wingrove v. the United Kingdom*), 58-ci bənd.

¹⁵¹ Həmçinin Mörfi İrlandiyaya qarşı (*Murphy v. Ireland*) iş üzrə qərar bax (bu qərar aşağıdakı bölmələrdə istinad edilib).

149 Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı (*Handyside v. the United Kingdom*), 49-50-ci bəndlər.

nisbətən yerli şəraitə daha çox bələddirlər (və bu məsələlərin həllində səriştələri daha çoxdur). Konvensiya ilə təmin edilən azadlıqların milli səviyyədə mövcud olan şəraitdə müdafiəsi məsələsini konkret olaraq milli məhkəmələr araşdırmalıdırlar.

9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş fikir, vicdan və din azadlığının konkret aspektləri

Strasburq Məhkəməsinin 9-cu maddə ilə əlaqədar işlərə dair presedent hüququ yuxarıdakı meyarların tətbiqini əyani surətdə nümayiş etdirir. Həmçinin presedent hüququna əsasən, çox zaman rəsmi antaqonizm və gizli və ya aşkar ayrı-seçkilik münasibətlərini, habelə əsassız qərarların qəbulunu özündə ehtiva edən situasiyalarda dövlətin neytral, plüralist və tolerant mövqə nümayiş etdirməsi gözlənilir. Məlumat kitabçasının bu hissəsində 9-cu maddənin təmin etdiyi hüquqlarla əlaqədar meydana çıxan əsas məsələlər və ilk növbədə bu hüquqlara müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruriliyini" sübut etməyin mümkünlüyü məsələsi nəzərdən keçirilir. Artıq qeyd edildiyi kimi, fikir, vicdan və din azadlığının təkbaşına və ya kollektiv surətdə həyata keçirilməsinin müəyyən aspektləri Strasburq Məhkəməsinin praktikasında hələlik araşdırılmamış qalır.

Fərdi əqidənin "ifadə edilməsinə" müdaxilələr: məcburi hərbi xidmət keçməkdən imtina

9-cu maddənin kontekstində bu məsələdə indiyədək fikir ayrılıqları qalmaqdadır ki, dövlət fərdlərin müəyyən ümumi mülki və ya hüquqi öhdəliklərdən azad edilmək hüququnu təmin etməkdən ibarət pozitiv öhdəlik daşıyır mı? İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 4-cü maddəsinin 3-cü bəndinin "b" yarım bəndində nəzərdə tutulan, "hərbi xarakterli hər hansı xidmətlə" əlaqədar olan konkret müddəə nəzərə alınmaqla və əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etmək

hüququnun milli qanunvericilikdə tanındığı hallar istisna olmaqla, 9-cu maddə, yəqin ki, bu hüququ tanıyan maddə kimi qəbul edilə bilməz,¹⁵² hərçənd ki, Avropada hərbi mükəlləfiyyətin mövcud olduğu dövlətlərin, demək olar ki, hamısında alternativ mülki xidmətin tanınmasına doğru tendensiya nəzərə çarpır.¹⁵³ Beləliklə, tam aydın deyil ki, 9-cu maddə şəxsin hərbi xidmət keçəcəyi təqdirdə öz dərin dini əqidəsinin ziddinə hərəkət etmək məcburiyyətində qalacağı hallarda onun alternativ mülki xidmət keçmək hüququnun dövlət tərəfindən tanınmasını tələb edirmi?¹⁵⁴ Əlbəttə, razılaşmaq olar ki, hərbi xidmətlə əlaqədar vəzifələr Konvensiyanın digər maddələri ilə bağlı məsələləri meydana çıxara bilər, məsələn, hərbi xidmət tələblərinin yerinə yetirilməməsindən irəli gələn sanksiyalar ayrı-seçkilik qoyulmaqla tətbiq edilirsə, 14-cü maddə ilə bağlı məsələlər meydana çıxır,¹⁵⁵ yaxud hərbi xidmət tələbləri ləyaqəti alçaldan rəftara səbəb olursa, 3-cü maddə pozulmuş olur.¹⁵⁶ Məsələn,

152 Yohansen Norveçə qarşı (*Johansen v. Norway*), qərardad (4-cü maddənin 3-cü bəndinin «b» yarım bəndi əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edənlər üçün hərbi xidmətin mülki xidmətlə əvəz edilməsini dövlətlərdən tələb etmir).

153 Nazirlər Komitəsinin R (87) 8 və Rec (2010) 4 sayılı tövsiyələrinə bax.

154 **X Almaniyaya qarşı** (*X v. Germany*), (qərardad), 1977-ci il.

155 Məsələn, *Thimmenos Yunanıstanına qarşı* (*Thimmenos v. Greece*) iş [Böyük Palata] bax. Həmçinin bax: *Tsirlis və Kulumpas Yunanıstanına qarşı* (*Tsirlis and Kouloumpas v. Greece*), iş üzrə qərar (bu işdə 5-ci maddənin pozulduğu müəyyən edildi, amma 9-cu maddəyə aid məsələyə baxılmadı); Komissiyanın 7 mart 1996-cı il tarixli rəyi (bu rəydə qeyd edilib ki, 9-cu maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülməklə 14-cü maddə pozulub). Həmçinin *Autio Finlandiyaya qarşı* (*Autio v. Finland*) iş üzrə qərar da bax (bu işdə hərbi xidmətə alternativ olan mülki xidmətin müddətinin daha uzun olması dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinin hüdüdləri daxilində olan məsələ hesab edildi və şikayət qəbul olunmayan elan edildi).

156 *Taştan Türkiyəyə qarşı* (*Taştan v. Turkey*), 27-31-ci bəndlər (bu işdə 71 yaşlı şəxsin üzərinə hərbi mükəlləfiyyətdən irəli gələn vəzifələr qoyulmuşdu və bu şəxs 20 yaşlı çağırışçılarla eyni hərəkətləri və fiziki

Ülkə Türkiyəyə qarşı (Ülke v. Turkey) işdə Strasburq Məhkəməsi müəyyən etdi ki, sülh tərəfdarı olan və əqidəsinə görə hərbi xidmətdən dəfələrlə imtina etmiş ərizəçi "daim məhkəmə təqibi və azadlıqdan məhrumetmə təhlükəsi" altında olması və üstəlik, bu vəziyyətin ömür boyu davam etməsi ehtimalının olması səbəbindən 3-cü maddəni pozan rəftara məruz qalıb. Bu rəftarın doğurduğu alçalma dərəcəsi azadlıqdan məhrum edilməyə xas olan labüdü alçalma dərəcəsinin hüdudlarını aşdığı üçün bu rəftar "ləyaqəti alçaldan" rəftar hesab edildi, belə ki, daimi məhkəmə təqibi və azadlıqdan məhrumetmə təhlükəsi ərizəçiyə uzunmüddətli psixoloji təsir göstərmiş və zaman keçdikcə bu təsir daha da artmışdı. Əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etmiş şəxslər barəsində heç bir normanın olmadığı milli qanunvericilik, "şübhəsiz ki, əqidə ilə əlaqədar olaraq hərbi xidmətdən imtina hallarının yaratdığı vəziyyətin nizama salınması üçün lazımı hüquqi vasitələri təmin etməirdi".¹⁵⁷

Strasburq Məhkəməsinə daxil olan bu məsələyə aid müəyyən işlər şikayətçi ilə dövlət arasında barışıq sazişinin bağlanması ilə (yəni məsələnin dostcasına həllinə nail olunması ilə) nəticələnir,¹⁵⁸ amma *Bayatyan Ermənistanə qarşı (Bayatyan v. Armenia)* işdə Böyük Palata qərara aldı ki, indiki dövrdə alternativ variant kimi mülki qulluq keçilməsinə imkan yaradılmaması müəyyən hallarda 9-cu maddəni poza bilər. Bu işdə Yəhva şahidləri dini qrupuna mənsub olan ərizəçi hərbi xidmət keçməkdən imtina etdiyinə görə 30 ay müddətinə

azadlıqdan məhrumetmə cəzasına məhkum olunmuşdu. O, əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina etməsi ilə əlaqədar aparılan məhkəmə araşdırmasında alternativ mülki qulluq keçməyə hazır olduğunu təkrar etmişdi, amma mülki xidmət keçməyə icazə verən yeni qanun yalnız onun həbsxanada cəza müddətinin 10 ayından çoxunu çəkərək şərti azadlığa buraxılmasından bir il sonra qüvvəyə mindi (cavabdeh dövlət bir neçə ay əvvəl Avropa Şurasına üzvlüyə qəbul olunarkən öhdəlik götürmüşdü ki, bu qanunu qəbul edəcək). Böyük Palata Avropa dövlətlərinin bu sahəyə aid hüquq və praktikasındakı, habelə beynəlxalq sazişlərdəki irəliləyişləri nəzərə alaraq hesab etdi ki, hazırda bu işi 4-cü maddənin 3-cü bəndinin "b" yarımbəndi ilə əlaqəli şəkildə götürülməklə 9-cu maddə əsasında araşdırmaq məqsədəuyğun deyil. Konvensiya "canlı sənəddir" və yuxarıda qeyd edilən irəliləyişləri özündə əks etdirməlidir. 9-cu maddənin müddəalarında şəxsin əqidəsinə görə hərbi xidmət keçməkdən imtina etmək hüququ birbaşa nəzərdə tutulmasa da:

... Məhkəmə hesab edir ki, konkret şəxsin hərbi xidmətə qarşı çıxmasının kökündə onun vicdan mülahizələri, yaxud dərin və həqiqi dini əqidələri və ya digər baxışları ilə hərbi xidmətin tələbləri arasındakı ciddi və qarşısızalmaz ziddiyyət dayanırsa, o halda hərbi xidmətə qarşı çıxma o dərəcədə qəti, ciddi, ardıcıl və danılmaz əqidənin və ya baxışların nəticəsidir ki, belə əqidəyə və ya baxışlara 9-cu maddənin təminatları şamil olunur. ...

Hazırkı işdə ərizəçi Yəhva şahidləri dini qrupunun üzvüdür və bu qrupun əqidələri hərbi strukturlarda xidmət keçmənin, hətta belə xidmət silah gəzdirməklə əlaqədar olmadıqda belə, yolverilməzliyini özündə ehtiva edir. Buna görə də Məhkəmə

təlimləri yerinə yetirməli idi. Bu hal ləyaqəti alçaldan rəftar hesab edildi.

¹⁵⁷ *Ülkə Türkiyəyə qarşı (Ülke v. Turkey)*, 61-ci və 62-ci bəndlər.

¹⁵⁸ Məsəl üçün bax: *Stefanov Bolqarıstana qarşı (Stefanov v. Bulgaria)*, bu işdə barışıq sazişi əldə edildi.

ərizəçinin hərbi xidmətdən imtina etməsinin onun hərbi xidmət keçmək vəzifəsi ilə ciddi və qarşısızalmaz ziddiyyətə girən dərini dini əqidəsindən qaynaqlandığına şübhə etmir.

Ərizəçinin vəziyyətini "konkret dini əqidə ilə əlaqədar olmayan öhdəlik daşıyan, məsələn, ümumi vergiləri ödəmək vəzifəsini daşıyan" şəxsin vəziyyətindən fərqləndirmək lazımdır. Hərbi xidmət çağırışına gəlməkdən imtina etməsi ərizəçinin öz dininə "etiqaad" etməsi ilə əlaqədar idi və beləliklə əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edən şəxsin məhkum edilməsi onun öz dininə etiqaad etmək azadlığına müdaxilə təşkil edirdi. Buna görə də şəxsin din azadlığına müdaxilənin əsaslandırılması üçün ciddi səbəblərin göstərilməsi tələb olunurdu. Bundan başqa, Avropada hərbi mükəlləfiyyətin mövcud olduğu dövlətlərin, demək olar ki, hamısında hərbi xidmətin alternativləri tətbiq edilib. Müvafiq olaraq:

... nəzərdən keçirilən dövrdə mövcud olan sistem vətəndaşların üzərinə elə bir öhdəlik qoyurdu ki, həmin öhdəlik əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edən şəxslər üçün potensial olaraq ağır nəticələr doğura bilərdi və üstəlik, bu sistem belə şəxslər üçün hər hansı istisna halı nəzərdə tutmurdu və ərizəçi kimi əqidəsinə görə hərbi xidmətdən imtina edən şəxslərin cəzalandırılmasını nəzərdə tuturdu... Ərizəçinin əqidə və baxışları nəzərə alınmadan ona təyin olunmuş cəza demokratik cəmiyyətdə zəruri tədbir sayıla bilməzdi. Avropa dövlətlərinin böyük əksəriyyətinin təcrübəsindən göründüyü kimi, həmin dövrdə ziddiyyətə girən maraqları uzlaşdırmağa qadir olan məqbul və səmərəli alternativlərin mövcudluğunu nəzərə alsaq, bu tədbir qətiyyəq

zəruri deyildi.

Bundan başqa, Məhkəmə bir daha xatırladır ki, plüralizm, tolerantlıq və azad fikirlilik "demokratik cəmiyyətin" fərqləndirici xüsusiyyətlərindəndir. Baxmayaraq ki, müəyyən hallarda fərdi maraqlar qrupun maraqlarına tabe olmalıdır, demokratiya sadəcə çoxluğun rəyinin həmişə üstünlük təşkil etməsi demək deyil: azlıqların nümayəndələri ilə ədalətli və düzgün rəftar edilməsini və çoxluğun öz üstün mövqeyindən sui-istifadə etməməsini təmin edən tarazlığa nail olunmalıdır. Müvafiq olaraq, ərizəçinin də mənsub olduğu dini azlıqların öz əqidələrinə uyğun surətdə cəmiyyətə xidmət etmələrinə imkan yaratmaqla onların baxışlarına dövlət tərəfindən hörmət nümayiş etdirilməsi cəmiyyətdə ardıcıl və dayanıqlı plüralizmə, habelə dini harmoniyaya və tolerantlığa şərait yarada bilər və belə imkanın yaradılması heç də Hökumətin iddia etdiyi kimi haqsız bərabərsizlik və ya ayırı-seçkilik doğurmur.¹⁵⁹

Fərdi əqidənin "ifadə edilməsində" müdaxilələr: prozelitizm

9-cu maddənin 1-ci bəndinin mətnində dini əqidəyə "etiqaadın" qəbul edilmiş forması kimi dini "təlimlərdən" söhbət gedir. Digər şəxsləri öz dininin əsaslılığına inandırmağa cəhd etmək hüququnu bu bəndin mətnində yer alan "öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı" ifadəsi dolayısı ilə təsdiqləyir. Beləliklə, digər şəxsləri başqa dini qəbul etməyə inandırmağa yönələn cəhdlər (prozelitizm) 9-cu maddənin

159 Bayatyan Ermənistanı qarşı (*Bayatyan v. Armenia*) [Böyük Palata], 124-cü və 126-cı bəndlər.

müddəaları açıq-aydın şamil olunur. Lakin bu hüquq mütləq hüquq deyil və dövlət ictimai qaydanın qorunması və ya müdafiəsi vəziyyətə olan şəxslərin hüquqa zidd istismardan müdafiə edilməsi maraqlarının bu hüququn məhdudlaşdırılmasını zəruri etdiyini sübuta yetirərsə, bu hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Məhkəmə praktikasında "hüquqa uyğun" prozelitizmlə "hüquqa zidd" prozelitizm arasında fərq qoyulur və bu fərq Avropa Şurasının orqanları tərəfindən qəbul edilmiş digər tədbirlərdə öz əksini tapıb, buna misal olaraq Parlament Assambleyasının qəbul etdiyi "Sektaların qanunsuz fəaliyyətləri haqqında" 1412 (1999) sayılı tövsiyəni göstərmək olar. Bu tövsiyədə "dini qrupların adından həyata keçirilən, ezoterik və ya ruhi xarakter daşıyan qanunsuz fəaliyyətlərə" qarşı milli səviyyədə tədbirlərin görülməsi, belə sektalar barəsində məlumatların əldə edilməsi və dövlətlər arasında bu məlumatların mübadiləsinin aparılması təklif olunur, habelə yeniyetmələrin müdafiəsi məqsədi ilə din tarixinin və fəlsəfinin məktəb proqramlarına daxil edilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Kokkinakis Yunanıstanı qarşı (Kokkinakis v. Greece) işdə Yəhva şahidləri dini qrupunun üzvü konkret olaraq Yunanıstanın Konstitusiyası və qanunvericiliyi ilə qadağan edilmiş hüquqa zidd prozelitizmlə məşğul olduğuna görə məhkum edilmişdi. Strasburq Məhkəməsi hər şeydən əvvəl razılaşıdı ki, 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş təminat digər şəxsləri başqa dini əqidəni qəbul etməyə inandırmaq hüququna şamil olunur, çünki "belə olmasa, 9-cu maddədə təsbit olunmuş "öz dinini və ya əqidəsini dəyişmək azadlığı", yəqin ki, sadəcə kağız üzərində qalar". Strasburq Məhkəməsi hüquqa zidd prozelitizmə qoyulmuş qadağanın qanunla nəzərdə tutulmuş olduğunu və digər şəxslərin hüquqlarını müdafiə etməkdən ibarət qanuni məqsəd

daşdığı qeyd etsə də, işin konkret hallarını nəzərə alaraq hesab etdi ki, cavabdeh dövlət müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olduğunu əsaslandırma və sübut edə bilməyib. Məhkəmənin rəyinə görə, "xristian ehkamlarına şəhadətlik", yaxud yevangelizm ilə "hüquqa zidd prozelitizm" arasında fərq qoyulmalıdır, belə ki, sonuncu qanunsuz təzyi q göstərməni və hətta güc tətbiqini özündə ehtiva edir:

Bunlardan birincisi həqiqi yevangelizm qaydalarına uyğundur, həqiqi yevangelizm isə 1956-cı ildə Ümumdünya kilsələr şurasının rəhbərliyi altında tərtib edilmiş məruzədə hər bir xristianın və hər bir kilsənin mühüm missiyası və borcu kimi təsvir olunur. Sonuncusu isə, bunun pozulması və təhrif olunması deməkdir. Elə həmin məruzəyə əsasən, hüquqa zidd prozelitizm kilsəyə yeni üzvlər cəlb etmək məqsədi ilə maddi və ya sosial güzəştlər təklif etməkdən, yaxud yoxsulluq içində olan və ya nəyəsə ehtiyacı olan insanlara qanunsuz təzyi q göstərməkdən ibarət fəaliyyətlər formasını ala bilər; o, hətta zorakılıqdan istifadəyə və ya beynə müxtəlif fikirlərin yeridilməsinə gətirib çıxara bilər; daha ümumi şəkildə desək, o, digər şəxslərin fikir, vicdan və din azadlığı hüququna hörmət edilməsi tələbi ilə bir araya sığmur.

Lakin milli məhkəmələrin ittiham hökmünün əsaslarını göstərməmələri o deməkdir ki, ərizəçinin məhkum edilməsi üçün təxirəsalınmaz ictimai tələbatın mövcudluğu sübuta yetirilməyib. Ərizəçinin cinayət əməlinə təqsirkar olması məsələsini qiymətləndirərkən milli məhkəmələr ərizəçinin digər şəxsləri öz əqidəsinə inandırmağa cəhd edərkən istifadə etdiyi vasitələri araşdırmaq əvəzinə sadəcə olaraq qanunvericilik normasının mətnini bir daha təkrarlayıblar.

Yunanıstanın qanunvericilik orqanının qəbul etdiyi müvafiq

meyarlar yuxarıda qeyd edilənlərə yalnız o halda və o dərəcədə uyğun olar ki, hüquqa zidd prozelitizmi cəzalandırmaq məqsədini güdmüş olsun; bu işdə Məhkəmə bunu mücərrəd şəkildə müəyyən etməyə borclu deyil. Bununla belə, Məhkəmə qeyd edir ki, onun mülahizəsinə görə, Yunanıstan məhkəmələri ərizəçinin məsuliyətini sadəcə qanunvericiliyin mətnini təkrar etməklə müəyyən ediblər və təqsirləndirilən şəxsin digər şəxsi hüquqa zidd vasitələrlə öz əqidəsinə inandırmağa çalışmasının hansı üsulla baş verdiyini kifayət qədər aydınlaşdırmayıblar. Onların qeyd etdiyi faktların heç biri çıxardıqları qərar üçün əsas təşkil etmir. Belə olan təqdirdə, bu işin halları baxımından ərizəçinin məhkum edilməsinə haqq qazandıran təxirəsalınmaz ictimai tələbatın mövcudluğu sübuta yetirilməyib. Buna görə də, etiraz edilən tədbir qarşıya qoyulan qanuni məqsədə mütənəsb görünür və müvafiq olaraq, "digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün ... demokratik cəmiyyətdə zəruri" sayıla bilməz.¹⁶⁰

Larissis və başqaları Yunanıstana qarşı (Larissis and others v. Greece) işdə isə, əksinə, qərara alındı ki, xristian dininin protestant məzhəbinin pentekost kilsəsinə mənsub olan üç təyyarəçi zabitin məhkum edilməsi 9-cu maddəni pozmayıb, belə ki, hərbi sistemdə iyerarxiya (təbəçilik) strukturunun mühüm əhəmiyyətini nəzərə alan Məhkəmə razılıqda ki, rəisinin dini təbliğat üçün apardığı söhbətdən onun tabeliyində olan hərbinin yayınmağa cəhd etməsi sonuncunun sonradan təqibə məruz qalması ilə nəticələnmə bilirdi. Cavabdeh hökumət zabitlərin məhkum edilmələrini səlahiyyətlərindən sui-

istifadə etmələri ilə əsaslandırdı və onların məhkum edilmələrini silahlı qüvvələrin nüfuzunu qorumaq və fəaliyyətinin effektivliyini mühafizə etmək zərurəti ilə izah etdi. Strasburq Məhkəməsi bu arqumentlərə razılıqaraq aşağıdakıları qeyd etdi:

Məhkəmə bildirir ki, birmənalı olaraq müəyyən edildiyinə görə, prinsipcə Konvensiya istər silahlı qüvvələrin üzvlərinə, istərsə də mülki şəxslərə tətbiq olunur. Lakin onun normalarını bu məhkəmə işinə bənzər işlərdə şərh və tətbiq edərkən hərbi həyatın özəl xüsusiyyətlərini və silahlı qüvvələrin ayrı-ayrı üzvlərinə onların təsirini nəzərə almaq lazımdır... Bu məsələ ilə bağlı Məhkəmə qeyd edir ki, silahlı qüvvələrin həyatına xas olan iyerarxiya strukturları hərbi personal arasındakı münasibətlərin hər bir aspektinə müxtəliflik gətirir və yüksək rütbəli zabitin mövqelərini tabelikdə olan şəxsin rədd etməsini və ya onun başladığı söhbətdən yayınmasını çətinləşdirir bilər. Beləliklə, mülki həyatda zərərsiz fikir mübadiləsi kimi görünən məsələlərə hərbi həyat çərçivəsində səlahiyyətdən sui-istifadə vasitəsilə hüquqa zidd təqib və ya təzyiq kimi baxıla bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, heç də qeyri-bərabər vəziyyətdə olan fərdlər arasında dini və ya digər məsələlər barədə bütün müzakirələr bu kateqoriyaya düşür. Lakin vəziyyət tələb etdikdə, silahlı qüvvələrin tabelikdə olan üzvlərinin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etmək üçün dövlətlərin xüsusi tədbirlər görməsinə haqq qazandırılmalıdır.

Milli məhkəmələrin dinlədikləri təyyarəçilər həqiqətən ifadələrində bildirmişdilər ki, zabitlər onları din barədə söhbətlərə cəlb etməklə bezdirmişdilər, hərçənd ki, onları hər hansı təhdidlərə və ya məcburiyyətə məruz qoymamışdılar. Yekunda Məhkəmədə bu

¹⁶⁰ Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 48-49-cu bəndlər.

nəticəyə gəldi ki, 9-cu maddə pozulmayıb:

... Məhkəmə hesab edir ki, ərizəçilərin öz dini baxışlarını yaymaq niyyəti ilə onlara qarşı göstərdiyi qanunsuz təzyiqdən aşağı rütbəli təyyarəçiləri müdafiə etmək üçün Yunanistanın dövlət orqanlarının müəyyən tədbirlər görməsinə prinsipcə haqq qazandırmaq olar. O, qeyd edir ki, görülmüş tədbirlər o qədər də sərt olmayıb və mahiyyətcə cəza xarakterli olmaqdan daha çox, preventiv xarakterli olub, belə ki, ərizəçilər üç il ərzində təkrar cinayət etməyəcəkləri təqdirdə cəzalar tətbiq edilməyəcəkdi... İşin bütün hallarını nəzərə alaraq, Məhkəmə görülmüş təbirlərin qeyri-mütənasib olmadığını müəyyən etdi.

Digər tərəfdən, Strasburq Məhkəməsi bu işdə cavabdeh hökumətin bu iddialarını rədd etdi ki, mülki şəxslərin prozelitizmə məruz qalması ilə əlaqədar məhkəmə təqibi "demokratik cəmiyyətdə zəruri" idi, baxmayaraq ki, cavabdeh hökumətin iddia etdiyinə görə, bu halda prozelitizm fərdi psixoloji çətinlikləri olan şəxslərin hissələrinin hüquqa zidd istismarını özündə ehtiva etmişdi. Burada "hələldici amil" ondan ibarət idi ki, ərizəçilər onlara öz dinlərini qəbul etdirməyə çalışarkən bu mülki şəxslər təyyarəçilər kimi təzyiqlərə və məhdudiyətlərə məruz qalmamışdılar. Bu halda Avropa Məhkəməsi milli məhkəmələrin gəldiyi fərqli nəticələri anlamadığını bildirdi. Hətta nikahının pozulması səbəbindən stress vəziyyətində olan mülki şəxslərdən biri barəsində cavabdeh hökumət sübuta yetirə bilmədi ki, "onun ruhi vəziyyəti ərizəçilərin dini təbliğatına qarşı hər hansı xüsusi müdafiə tələb edib, yaxud ərizəçilər ona hüquqa zidd təzyiq göstəriblər; belə ki, faktlardan görüldüyü kimi, son nəticədə o, pentekost kilsəsi ilə bütün əlaqələri

qırmaq qərarına gələ bilib".¹⁶¹ Bu işlər onu göstərir ki, dövlətlər müəyyən hallarda fərdlərin digər şəxsləri öz dinlərinin əsaslılığına inandırmağa çalışmaq hüququnu qadağan edən tədbirlər görə bilirlər, baxmayaraq ki, çox zaman bu hüquq dindarların özləri tərəfindən mühüm mənəvi borc hesab olunur. Lakin bu işlər həm də açıq-aydın onu göstərir ki, prozelitizm hüququna hər hansı müdaxilə edildikdə bu müdaxilənin konkret halda əsaslı olduğu sübut edilməlidir.

Fərdi əqidənin "ifadə edilməsinə" müdaxilələr: dini simvolların geyinilməsinə (taxılmasına) görə sanksiyalar

Dini simvolların geyinilməsinə (taxılmasına) qadağa qoyulması Strasburq Məhkəməsinə 9-cu maddə əsasında şikayətlərin təqdim edilməsi ilə nəticələnib. Belə işlərin diqqətlə araşdırılması tələb olunur. Dini geyimin və ya dini əqidənin digər aşkar rəmzlərinin geyinilməsi və ya taxılması hazırda 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş dini əqidəni ifadə etmək hüququna müdaxilə hesab olunur.¹⁶² və cavabdeh hökumət belə simvolların geyinilməsinə (taxılmasına) qoyulan qadağanı əsaslandırılmalıdır. Lakin belə görünür ki, bu sahədə Strasburq Məhkəməsi dövlət orqanlarının müəyyən "qiymətləndirmə sərbəstliyini" qəbul edir, xüsusən o hallarda ki, dövlət bu qadağanı ictimai asayişin qorunması zərurəti ilə,¹⁶³ yaxud müəyyən dini fundamentalizm

161 Larissis və başqaları Yunanıstanına qarşı (*Larissis and others v. Greece*), 50, 54 və 59-cu bəndlər.

162 Aktas Fransaya qarşı (*Aktas v. France*), qərardad.

163 Mısal üçün bax: Full Fransaya qarşı (*Phull v. France*), qərardad (bu işdə ərizəçi aeroportda təhlükəsizlik tədbirləri ilə əlaqədar yoxlama zamanı çalmasını çıxarılması tələbinə etiraz etmişdi: şikayət qəbul olunmayan elan edildi).

hərəkətlərinin üzvlərinin digər dinlərə mənsub olan və ya onların dinini qəbul etməyən şəxslərə təzyiqlik göstərmələrinin qarşısının alınmasının zəruriliyi ilə əsaslandırır.¹⁶⁴ Belə ki, *Dəhləb İsveçrəyə qarşı (Dahlab v. Switzerland)* işdə ibtidai sinif müəlliməsinin müsəlman baş örtüyü geyməsinə icazə verməkdən imtina edilməsi əsaslı tədbir sayıldı, çünki "bu baş örtüyünün geyinilməsi güclü zahirə təsirə malik idi, onun geyinilməsi qadınlara ünvanlanan və gender bərabərliyi prinsipi ilə bir araya sığmayan dini ehkamlardan irəli gəlidiyinə görə nəinki müəyyən prozelitizm əlaməti sayıla bilərdi, həm də demokratik cəmiyyətdə bütün müəllimlərin öz şagirdlərinə tolerantlıq, digər şəxslərə hörmət, bərabərlik və ayrı-seçkililiyin yolverilməzliyi kimi prinsipləri aşılması tələblərinə zidd idi".¹⁶⁵ Eynilə, *Aktas Fransaya qarşı (Aktas v. France)* işdə şagirdlərin dərslər zamanı müxtəlif dini simvolları (müsəlman baş örtüklərini və ya sikh çalmalarını) çıxarmaqdan imtina etdiklərinə görə dərslərə buraxılmamaları ilə əlaqədar şikayət qəbul edilməz sayıldı, belə ki, Strasburq Məhkəməsi hesab etdi ki, fərdlərin öz əqidələrinə ifadə etmək hüququna müdaxilə digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdən və ictimai qaydanı qorumaqdan ibarət qanuni məqsədə mütənəsb idi və istənilən halda, şagirdlərin dərslərə

164 Karaduman Türkiyəyə qarşı (*Karaduman v. Turkey*), (bu işdə tələb olunurdu ki, təhsil ocağını bitirmiş şəxs rəsmi fotosəhifəli müsəlman baş örtüyü ilə deyil, başaçağı çıxardır); Köşe və digər 93 şəxs Türkiyəyə qarşı (*Köse v. 93 others v. Turkey*), qərardad (bu işdə dini təməyüllü məktəb daxilində müsəlman baş örtüyünün geyinilməsinə qadağa qoyulmuş və bu ümumi tədbir dini əqidəsindən asılı olmayaraq bütün şagirdlərə tətbiq edilmişdi; bu işdə şikayət qəbul olunmayan elan edildi); Kurtulmuş Türkiyəyə qarşı (*Kurtulmuş v. Turkey*), qərardad (bu işdə universitet professorunun dini baş örtüyü geyinməsinə icazə verməkdən imtina edilmişdi); Doğru Fransaya qarşı (*Doğru v. France*), 47-78-ci bəndlər (bu işdə dövlət məktəblərində təhsil alan qız şagirdlər bədən tərbiyəsi və idman dərslərində dini geyimlərinin çıxarmaqdan imtina etdiklərinə görə məktəbdən xaric edilmişdilər; Məhkəmə bu işdə pozuntunun baş vermədiyini qərara aldı); həmçinin buna bənzər digər işə bax: Kervanci Fransaya qarşı (*Kervanci v. France*), 46-78-ci bəndlər.

165 Dəhləb İsveçrəyə qarşı (*Dahlab v. Switzerland*), qərardad.

buraxılmaması onların dini əqidələrinə etirazla əlaqədar deyildi və tətbiq edilən qadağa konstitusiyada nəzərdə tutulmuş dünyəvilik prinsipini müdafiə etmək məqsədini daşıyırdı.¹⁶⁶

Bu məsələ *Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı (Leyla Şahin v. Turkey)* işdə Böyük Palata tərəfindən daha ətraflı nəzərdən keçirildi. Bu işdə ərizəçi şikayət etmişdi ki, universitetdə onun müsəlman baş örtüyü örtməsinin qadağa olunması və nəticədə dərslərə buraxılmaması 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlarını pozub. Strasburq Məhkəməsi işə bu mövqedən yanaşdı ki, onun öz dininə etiqad etmək hüququna müdaxilə baş verib və həmçinin razılaşıdı ki, müdaxilə əsas etibarə ilə qanuni məqsəd daşıyıb, yəni digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinə və ictimai qaydanın qorunmasına yönəlib. O, həmçinin bu nəticəyə gəldi ki, müdaxilə "qanunla nəzərdə tutulmuşdu". Beləliklə, araşdırılmalı olan əsas məsələ ondan ibarət idi ki, müdaxilə "demokratik cəmiyyətdə zəruri" idimi? Məhkəmə belə hallarda dövlətin müəyyən "qiymətləndirmə sərbəstliyində" malik olduğunu nəzərə alaraq səs çoxluğu ilə qərara aldı ki, nəzərdən keçirilən müdaxilə prinsipə həm əsaslı idi, həm də qarşıya qoyulan məqsədə mütənəsb idi:

Söhbət dövlətlə dinlər arasında münasibətdən getdiyi hallarda (demokratik cəmiyyətdə bu məsələ barəsində olduqca müxtəlif rəylər ola bilər) qərarların qəbuluna görə cavabdeh olan milli hakimiyyət orqanlarının rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mülahizə xüsusən təhsil müəssisələrində dini simvolların geyinildiyi (taxıldığı) hallara aiddir, ... belə ki, milli hakimiyyət orqanları bu məsələyə müxtəlif cür yanaşırlar. Avropa miqyasında

166 Aktas Fransaya qarşı (*Aktas v. France*), qərardad.

dinin cəmiyyətdə əhəmiyyətli yeri ilə əlaqədar vahid konsepsiya müşahidə edilmir və digər tərəfdən, zaman keçdikcə və şərait dəyişdikcə dini əqidənin açıq şəkildə ifadə edilməsinin əhəmiyyəti və təsiri də dəyişir. Buna görə də, bu məsələyə dair qaydalar milli ənənələrdən və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və ictimai qaydanın qorunması tələblərindən asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələrdə fərqlənir. Müvafiq olaraq, bu məsələni tənzimləyən normaların və onların tətbiq dairəsinin müəyyən edilməsi, şübhəsiz ki, müvafiq dövlətin öhdəsinə buraxılmalıdır, çünki bu məsələnin necə tənzimlənməsi müvafiq ölkədəki vəziyyətdən asılıdır.

Bu işdə dövlətin dünyəvi prinsiplərə əsaslanmasının Türkiyə Konstitusiyasında təsbit olunması müəyyən dərəcədə əhəmiyyət daşıyırdı. Konstitusiya məhkəməsi qərara aldı ki, şəxsin öz dininə etiqad etmək azadlığı dövlətdəki demokratik dəyərlərin təminatçısı kimi dünyəviliyin daşdığı rolun qorunması məqsədi ilə məhdudlaşdırıla bilər, belə ki, dünyəvilik azadlıqla bərabərliyi birləşdirən prinsipdir, o, din və vicdan azadlığı ilə sıx bağlıdır və dövlət hakimiyyəti orqanlarının qərəzli arbitr rolunu oynayaraq hər hansı dinə və ya əqidəyə üstünlük verməsinin qarşısını alır. Bundan başqa, dünyəvilik fərdlərin ekstremist hərəkətlərin göstərdiyi kənar təzyiqlərdən müdafiə olunmasına kömək edir. Dövlətin müstəqil və neytral arbitr rolu isə Strasburq Məhkəməsinin 9-cu maddəyə aid məhkəmə praktikasının tələblərinə uyğundur.

Türkiyənin konstitusiya sistemində qadın hüquqlarının müdafiəsinin nəzərdə tutulması da bu işdə Strasburq Məhkəməsinin qərarına təsir göstərdi, belə ki, bu dəyər İnsan hüquqları haqqında Avropa

Konvensiyasının əsasını təşkil edən gender bərabərliyi prinsipinə uyğundur. Müsəlman baş örtüyünün geyinilməsinə qoyulan qadağanın araşdırılması bu dini simvolun onu daşımayan şəxslərə mümkün təsirləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir, belə ki, kimsə bu dini baş örtüyünü geyinirsə, digərləri də bunu öz məcburi dini vəzifələri kimi qəbul edə bilərlər. Bu, əhalisinin çoxunun islam dininə etiqad etdiyi Türkiyə kimi ölkə üçün xüsusilə önəmli məsələdir. Türkiyədə ekstremist siyasi hərəkətlərin öz dini rəmzlərini və cəmiyyətin təşkili barədə dini ehkamlarda əks olunan konsepsiyalarını bütün cəmiyyətə qəbul etdirməyə çalışdıqlarını nəzərə alaraq, Böyük Palata razılaşıdı ki, universitetlərdə dini simvolların geyinilməsinin (taxılmasının) qadağan olunması barədə qərarın əsasını dünyəvilik prinsipinin müdafiəsi təşkil edib. Plüralizm dəyərlərinin, digər şəxslərin hüquqlarına hörmət və ilk növbədə kişilərlə qadınların qanun qarşısında bərabərliyi kimi prinsiplərin təbliğ edildiyi və praktikada tətbiq edildiyi şəraitdə aydın məsələ idi ki, müvafiq dövlət orqanları universitet binalarında müsəlman baş örtükləri kimi dini geyimlərin geyinilməsinə icazə verilməsinə bu dəyərlərə zidd hesab edə bilərdilər. Buna görə də dini baş örtüyünün geyinilməsinə qoyulan məhdudiyət təxirəsalınmaz ictimai tələbatdan irəli gələn tədbir sayıla bilərdi, çünki son illər bu xüsusi dini simvol bu ölkədə siyasi mənə kəsb etməyə başlamışdı. Strasburq Məhkəməsi vurğuladı ki, 9-cu maddə dini əqidələrin tələb etdiyi tərzdə hərəkət etmək hüququnu heç də bütün hallarda təmin etmir və həmin hüquq o demək deyil ki, cəmiyyətin bərqərar olmuş normalarına əməl etməmək olar və həmçinin qeyd etdi ki, istənilən halda, Türkiyə universitetlərində təhsil alan müsəlman tələbələr təhsil sahəsindəki təşkilati tələblərə uyğun olaraq müəyyən edilən çərçivələrdə öz dini əqidələrini ifadə

etməkdə və müsəlman ənənələrinə riayət etməkdə sərbəst idilər. Şikayət ərizəsində həmçinin bildirilirdi ki, ərizəçinin 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş təhsil hüququna müdaxilə edilib. 9-cu maddə üzrə şikayətlərə aid digər işlərdə olduğu kimi Böyük Palata razılaşdı ki, müsəlman baş örtüyü geydiklərinə görə tələbələrin müxtəlif mühazirələrə və imtahanlara buraxılmaması öncədən görülə bilən və qanuni məqsəd daşıyan tədbir idi və istifadə edilmiş vasitələr qarşıya qoyulmuş qanuni məqsədə mütənəsb idi. Bu tədbirlər tələbələrin dini ayinləri icra etmələrinə heç cür mane olmurdu və universitetin rəhbərliyi tələbələrin dini baş örtüyü geyinməsinə yönələn vasitələrin tətbiqi məsələsinə və eyni zamanda, digər tələbələrin hüquqlarının müdafiəsinə və bütövlükdə, təhsil sisteminin maraqlarının qorunmasına olduqca diqqətlə yanaşırdı. Beləliklə, baş örtüyünün geyinilməsinə qoyulmuş qadağa ərizəçinin təhsil hüququna müdaxilə təşkil etmirdi.¹⁶⁷

Fərdi əqidəyə müdaxilələr: "kilsə vergisinin" ödənilməsi tələbi

9-cu maddənin 1-ci bəndi fərdin öz iradəsi əleyhinə dolayı yolla dini fəaliyyətlərə qatılmağa məcbur edilməkdən müdafiəsinə təmin edir. Məsələn, "kilsə vergisinin" ödənilməsi tələb edildiyi hallarda bu cür vəziyyət yarana bilər. Dövlətlər hər hansı kilsəyə mənsub olan şəxslərin əqidələrinə hörmətlə yanaşmalı və həmin şəxslər kilsənin dini fəaliyyətləri üçün kilsə vergisini ödəmək istəmədikdə onların bu

verginə ödəmək vəzifəsindən azad edilməsinə imkan yaratmalıdırlar.¹⁶⁸ (Lakin artıq qeyd edildiyi kimi, bu vəziyyət ümumi vergilərin konkret məqsədlər üçün xərclənməməsi barədə vergi ödəyicisinin tələbinə aid olan işlərdəki vəziyyətdən fərqləndirilməlidir.)¹⁶⁹ Beləliklə, dövlətlər kilsə vergilərinin effektiv surətdə yığılmasını təmin etmək üçün qanuni əsasla fərdlərdən tələb edə bilərlər ki, hansı dinə mənsub olduqlarını bildirsinlər və ya dini əqidələrini dəyişdikdə bu barədə məlumat versinlər.¹⁷⁰

İstənilən halda, belə vəziyyətlərdə kilsə vergisinin dini məqsədlərdən fərqli olan dünyəvi məqsədlərə xərclənən vəsaitlərin tərkib hissəsini təşkil edib-etmədiyini araşdırmaq lazımdır. *Bruno İsveçə qarşı (Bruno v. Sweden)* işdə Strasburq Məhkəməsi ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vergilərlə sırf dini əqidə ilə əlaqədar olan vergilər arasında fərq qoydu. Qanunvericiliyə əsasən fərdlər kilsə vergilərinin böyük bir qismindən azad edilsələr də, bütün cəmiyyətin maraqları naminə qeyri-dini xarakterli məqsədlər üçün, məsələn, dəfn mərasimlərinin təşkili, kilsə mülkiyyətinin və tarixi əhəmiyyətli binaların yararlı halda saxlanılması, habelə əhalinin qeydə alındığı köhnə reyestrlərin mühafizəsi üçün onların vergi ("rəsmi dini əqidəni qəbul etməyənlər" üçün vergi) ödəmələri hələ də tələb olunurdu. Strasburq Məhkəməsi ilk növbədə dövlət orqanlarının belə vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün qaydaları müəyyənləşdirməkdə geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olduqlarını təsdiq etdi və bunu əsas gətirərək bu

167 Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı (*Leyla Şahin v. Turkey*), [Böyük Palata], 104-162 və 109-cu bəndlər.

168 Darbi İsveçə qarşı (*Darby v. Sweden*), Komissiyaın rəyi, 51-ci bənd. Yuxarıda 30-cu mətnaltı qeydə bax.

169 C. Birləşmiş Krallığa qarşı (*C. v. the United Kingdom*).

170 Misal üçün bax: Qottesmann İsveçəyə qarşı (*Gottesmann v. Switzerland*).

funksiyaların kilsə orqanlarının deyil, dünyəvi dövlət orqanlarının vəzifəsinə aid olduğu barədə ərizəçinin arqumentini rədd etdi:

Məhkəmə Hökumətlə razılışır ki, dəfn mərasimlərinin təşkili, kilsə mülkiyyətinin və tarixi əhəmiyyətli binaların yararlı halda saxlanılması, habelə əhalinin qeydə alındığı köhnə reyestrlərin mühafizəsi vəzifələrinə haqlı olaraq bütövlükdə cəmiyyətin maraqları naminə icra olunan qeyri-dini vəzifələr kimi baxmaq olar. Bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinin kimə həvalə olunması və necə maliyyələşdirilməsi məsələsinin həlli dövlətin öhdəsinə buraxılmalıdır. Dövlət fərdin din azadlığı hüququna hörmət etmək vəzifəsini daşımaqla yanaşı, belə məsələlərə dair qərarların qəbulunda geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdir...

Bununla belə, Strasburq Məhkəməsi onu da vurğuladı ki, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquq vergi qoymanın tətbiqi vasitəsilə fərdin əsasən dini xarakterli məqsədlərə yönəldiləcək vəsaitləri ödəməyə məcbur edilməməsi üçün təminatların olmasını tələb edir. Lakin bu işdə kilsə vergisinin ümumi məbləğinin kilsəyə üzv olmayan fərdlər tərəfindən ödənilən hissəsinin kilsənin mülki xarakterli vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərə mütənasib olduğunu sübut etmək mümkün idi, buna görə də ərizəçi iddia edə bilməzdi ki, onu kilsənin dini xarakterli fəaliyyətlərinə çəkilən xərcləri ödəməyə məcbur edirlər. Həmçinin bu amil də müəyyən əhəmiyyət daşıyırdı ki, vergilərin miqdarını və hansı məqsədlər üçün xərclənməsini kilsə orqanları deyil, dövlət orqanları müəyyən edirdilər:

İsveç kilsəsinin üzvü olmayan ərizəçi kilsə vergisinin tam məbləğini deyil, rəsmi dini əqidəni qəbul etməyənlər üçün nəzərdə tutulan hissəsini (tam vergi məbləğinin 25 faizini) ödəməli idi, belə ki,

həmin kilsənin üzvü olmayan şəxslər onun qeyri-dini xarakterli fəaliyyətlərinə maddi yardım göstərməli idilər. Azaldılmış vergi dərəcəsi İsveç kilsəsinin iqtisadi fəaliyyətinin tədqiqi əsasında müəyyənləşdirilmişdi və həmin tədqiqat göstərirdi ki, dəfn mərasimlərinin təşkilinə çəkilən xərclər kilsənin ümumi xərclərinin təxminən 24 faizini təşkil edir.

Beləliklə, açıq-aydın görünür ki, ərizəçinin İsveç kilsəsinə ödədiyi verginin məbləği kilsənin mülki xarakterli vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə çəkilən xərclərin məbləğinə mütənasib idi. Buna görə də demək olmazdı ki, onu kilsənin dini fəaliyyətlərinə maddi yardım etməyə məcbur ediblər.

Bundan başqa, yuxarıda qeyd edilən vəzifələrin İsveç kilsəsinə həvalə olunması faktı özlüyündə Konvensiyanın 9-cu maddəsinin pozuntusu sayıla bilməzdi. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, kilsə uzun illərdən bəri əhalinin reyestri aparırdı və sonda həmin reyestrlər dövlət arxivlərinə təhvil verilənə qədər kilsənin onları mühafizə etməsi təbii hal idi. Eynilə, dəfn mərasimlərinin təşkili və kilsənin qədim mülkiyyətinin yararlı halda saxlanılması funksiyaları tamamilə haqlı olaraq ölkənin rəsmi kilsəsinə həvalə oluna bilərdi. Bundan əlavə, Məhkəmə onu da nəzərə alır ki, rəsmi dini əqidəni qəbul etməyənlər tərəfindən kilsə vergisinin ödənilməsinə və kilsənin mülki xarakterli vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə dövlət orqanları, o cümlədən vergi orqanları və dairə inzibati şurası tərəfindən nəzarət edilirdi.

Yuxarıdakıları nəzərə alaraq Strasburq Məhkəməsi "rəsmi dini əqidəni qəbul etməyənlərdən" kilsə vergisinin tutulmasının ərizəçinin din azadlığı hüququna zidd olmadığı qənaətinə gəldi və şikayət ərizəsinin

bu hissəsini açıq-aydın əsassız elan etdi.¹⁷¹

Fərdi əqidənin "ifadə edilməsi": məhbusların dini əqidələri ilə əlaqədar məsələlər

Penitensiar orqanlar azadlıqdan məhrum edilmiş şəxslərin dini ehtiyaclarına anlayışla yanaşmalı və onların dini mərasimlərdə iştirakına imkan daxilində şərait yaratmalıdırlar. Məhbusların dini baxışları və ya əqidələri konkret qida rejimi ilə əlaqədardırsa, dövlət orqanları həmin baxışlara və ya əqidələrə hörmətlə yanaşmalıdırlar, bu şərtlə ki, onların bu tələbatının təmin edilməsi penitensiar orqanların üzərinə əsassız və ya lüzumsuz yükün düşməsinə səbəb olmasın. Avropa Məhkəməsi bu prinsipi *Yakobski Polşaya qarşı (Jakóbski v. Poland)* işdə bir daha təkrarladı, bu işdə buddist məhbusun dini qaydaları yerinə yetirməsinə və dini əqidəsinin tələblərinə uyğun olaraq ətsiz qida ilə qidalanmasına icazə verməkdən imtina edilməsi 9-cu maddənin pozuntusu hesab edildi.¹⁷² Bundan başqa, məhbusların dini mərasimlərdə iştirak etmələrinə və ya ruhani ilə görüşmələrinə imkan yaradan müvafiq prosedur nəzərdə tutulmalıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar olan *Poltoratski Ukraynaya qarşı (Poltoratskiy v. Ukraine)* və *Kuznetsov Ukraynaya qarşı (Kuznetsov v. Ukraine)* işlərdə ölüm cəzasına məhkum olunmuş məhbuslar şikayət etmişdilər ki, keşişin onların yanına gəlməsinə, habelə digər məhbuslar kimi onların da dini ayinlərdə iştirak etmələrinə icazə verilmir. Bu işlərdə ərizəçilərin

xeyrinə qərarlar çıxarıldı və həmin qərarlar belə əsaslandırıldı ki, ərizəçilərin hüquqlarına müdaxilələr qanunla nəzərdə tutulmayıb, belə ki, müvafiq həbsxanalarda tətbiq edilməli olan təlimatlar Konvensiyada nəzərdə tutulan mənada qanun sayıla bilməzdi.¹⁷³ Lakin Avropa Məhkəməsi həbsxanada qayda-qanunun və təhlükəsizliyin mühafizəsi məsələsini, bir qayda olaraq, tərəddüd etmədən dövlətin qanuni maraqları kimi qəbul edir. Məsələn, həbsxana geyiminin geyinilməsinin və məcburi əməyin tətbiqinin onların əqidələrinə zidd olduğunu iddia edən məhbusların xüsusi statusunun tanınması üçün 9-cu maddənin müddəalarından istifadə edilə bilməz.¹⁷⁴ Bundan başqa, Avropa Məhkəməsi həbsxanada qayda-qanunun və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məsələsində dövlət orqanlarına kifayət qədər geniş qiymətləndirmə sərbəstliyinin verilməli olduğunu qəbul edir. Məsələn, məhbusların şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi onların saqqal saxlamasına icazə verilməməsi üçün əsas təşkil edə bilər,¹⁷⁵ eləcə də dini əşya olan təsbehlərin və ya məhbuslar üçün döyüş üsullarının yer aldığı kitabların məhbuslara verilməsinə icazə verməkdən imtina edilməsinə təhlükəsizlik mülahizələri ilə haqq qazandırıla bilər.¹⁷⁶ İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası əsasında dövlətlərin daşdığı bu vəzifələr "Avropa penitensiar qaydaları"nda da öz əksini tapıb. Məcburi qüvvəyə malik olmayan standartları müəyyən edən bu qaydalar məhbuslar üçün elə maddi və mənəvi şəraitin təmin edilməsinə yönəlib ki, həmin şərait onların ləyaqətinə hörmət edilməsinə, onlara

171 Bruno İsveçə qarşı (*Bruno v. Sweden*), qərardad.

172 Yakobski Polşaya qarşı (*Jakóbski v. Poland*), 42-56-cı bəndlər. Həmçinin bax: X Birləşmiş Krallığa qarşı (*X v. the United Kingdom*), qərardad, mart 1976-cı il.

173 Poltoratski Ukraynaya qarşı (*Poltoratskiy v. Ukraine*) və Kuznetsov Ukraynaya qarşı (*Kuznetsov v. Ukraine*).

174 Makfili və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı (*McFeeley v others v. the United Kingdom*), qərardad.

175 X Avstriyaya qarşı (*X v. Austria*), qərardad, 1965-ci il.

176 X Birləşmiş Krallığa qarşı (*X v. the United Kingdom*), qərardad, may 1976-cı il.

qarşı rəftarın ayrı-seçkilik xarakteri daşımamasına, onların dini əqidələrinin tanınmasına, sağlamlıqlarının və özünəhərmət hissisinin qorunmasına imkan yaratsın. Beləliklə, həmin qaydalara əsasən:

Həbsxana rejimi elə təşkil olunmalıdır ki, məhbusların öz dinlərinə etiqad etmələri və öz əqidələrinə riayət etmələri, öz dinlərinin və ya əqidələrinin rəsmən tanınan nümayəndələrinin rəhbərlik etdiyi ayinlərdə və ya görüşlərdə iştirak etmələri, yaxud onlarla şəxsi qaydada görüşmələri, öz dinlərinə və ya əqidələrinə aid kitablara və ya nəşrlərə malik olmaları mümkün olsun.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki:

məhbuslar hər hansı dinə və ya əqidəyə etiqad etməyə, dini ayinlərdə və ya görüşlərdə, dini fəaliyyətlərin həyata keçirilməsində iştirak etməyə, yaxud hər hansı dinin və ya əqidənin nümayəndəsi ilə görüşməyə məcbur edilə bilməzlər.¹⁷⁷

Məhkəmə bir sıra qərarlarında bu qaydalara istinad edib.¹⁷⁸

Dövlətin neytrallığı barədə tələb: dini birliklərin qeydiyyatı və s. məsələlər

11-ci maddə bütövlükdə fərdlərin ümumi maraqlarına aid olan məsələlərlə bağlı birgə fəaliyyət göstərmək məqsədi ilə birləşmək hüququnu təmin edir. 9-cu maddə 11-ci maddə ilə birgə (yəni əlaqəli şəkildə) götürüldüyü təqdirdə, dini birliklərin yaradılması hüququ ön

plana çıxır.

Dini icmalar ənənəvi olaraq təşkilatlanmış strukturlar formasında mövcud olduğuna görə 9-cu maddə Konvensiyanın 11-ci maddəsi ilə əlaqəli şərh olunmalıdır, həmin maddə birliyin həyatını dövlətin əsassız müdaxilələrindən qoruyur. Bu prizmadan baxdıqda dindarların din azadlığı hüququ (öz dininə başqaları ilə birlikdə etiqad etmək hüququ da buraya daxildir) belə bir gözləntini əhatə edir ki, dindarların sərbəst surətdə birləşməsinə dövlətin qanunsuz müdaxiləsi olmadan icazə veriləcəkdir. Həqiqətən dini icmaların sərbəst mövcudluğu demokratik cəmiyyətdə plüralizm üçün vacibdir və buna görə də 9-cu maddənin təmin etdiyi müdafiənin əsasını təşkil edən məsələlərdəndir.¹⁷⁹

Müvafiq olaraq, fərdlərin öz dininə başqaları ilə birlikdə etiqad etmək azadlığını təmin edən 9-cu maddənin və birləşmək azadlığını müdafiə edən 11-ci maddənin qarşılıqlı surətdə əlaqəli olan müddəalarının Konvensiya ilə təmin edilən hüquqların həyata keçirilməsində ayrı-seçkiliyi qadağan edən 14-cü maddənin müddəaları ilə birgə götürülməsi dini birliklərin rəsmən tanınmasından imtina nəticəsində yaranan məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu yanaşma müəyyən imtiyazlardan, məsələn, vergilərdən azad edilmə və ya xeyriyyəçilik statusunun tanınması kimi güzəştlərdən istifadə məsələlərində əhəmiyyətlidir ki, bu məsələlər də milli qanunvericilikdə dini birliyin qeydiyyata alınmasından və ya dövlət tərəfindən rəsmən tanınmasından asılı ola bilər. Ayrı-ayrı dini icmalar üçün əlverişli olan şərtlərin mövcudluğu prinsipcə Konvensiyanın (və konkret olaraq

¹⁷⁷ Avropa penitensiar qaydaları, Rec (2006) 2 sayılı qətnamə, 29-cu qaydanın 2-ci və 3-cü bəndləri.

¹⁷⁸ Məsələn, 29-cu qaydanın 2-ci və 3-cü bəndlərinə Yakobski Polşaya qarşı (*Jakóbski v. Poland*), iş üzrə 7 dekabr 2010-cu il tarixli qərarda istinad edilib.

¹⁷⁹ Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*), 118-ci bənd.

9-cu və 14-cü maddələrin) tələblərinə zidd deyil, "bu şərtlə ki, fərqli rəftarın obyektiv və əqlabatan əsasları olsun və arzu edən digər kilsələr də analoji sazişlər bağlamaq imkanına malik olsunlar".¹⁸⁰

Lakin daxili qanunvericiliyin müddəaları daha da irəliyə gedə və dini orqanın real fəaliyyət göstərə bilməsi üçün hüquqi şəxs statusunun alınmasını tələb edə bilər. Dini orqanın bu yolla rəsmi qaydada tanınması zəruridirsə, belə hallarda dövlətin sadəcə dini icmanın mövcudluğuyla tolerantlıqla yanaşması, yəqin ki, yetərli deyil.¹⁸¹ Rəsmi qeydiyyat tələblərinin doğurduğu təhlükə ondan ibarətdir ki, bu tələblər tətbiq edilərkən azlıqların dini əqidələrinin yayılmasını məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə onlara qarşı ayırı-seçkiliyə yol verilə bilər.¹⁸²

Digər tərəfdən, dövlətin neytrallığı barədə tələb dini orqanların və ya birliklərin fəaliyyətlərinin ictimai qaydaya təhlükə yaratmasının və ya ziyan yetirməsinin mümkünlüyü məsələsinin dövlət orqanları tərəfindən qiymətləndirilməsinə mane olmur.¹⁸³ Tolerantlıq heç də o demək deyil ki, hər bir dini icma rəsmən tanınmalı və ya vergidən azad edilmə kimi imtiyazlara malik olmalıdır. Təbii ki, dövlət orqanları konkret hallarda fəaliyyətləri zərərli hesab edilən dini birliklərə qarşı təbirlər görməkdən ibarət pozitiv öhdəlik daşıyırlar.

"Leela Förderkreis e.V." və başqaları Almaniyaya qarşı (Leela

180 Aluxer Fernandes və Kabalyero Qarsiya İspaniyaya qarşı (*Alujer Fernández and Caballero Garcia v. Spain*), (qərarıdad).

181 Bessarabiya Metropoliten Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*), 129-cü bənd.

182 Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyasının 8-ci maddəsinə bax: «Milli azlığa mənsub olan hər kəs öz dininə açıq şəkildə etiqad etmək və ya əqidəsini açıq şəkildə ifadə etmək, habelə dini qurumlar, təşkilatlar və birliklər yaratmaq hüququna malikdir».

183 Manussakis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Manoussakis v. Greece*), 40-cü bənd; «Leela Förderkreis e.V. və başqaları Almaniyaya qarşı (*Leela Förderkreis e.V. u. others v. Germany*)», 93-cü bənd.

Förderkreis e.V. and others v. Germany) işdə "Oşo hərəkatının" tərəfdarları iddia edirdilər ki, onların dini təşkilatının "gənclər sektası", "gənclər dini", "seкта" və "psixosekta" kimi təsnifləşdirilməsi onların əqidələrinə qarşı təhqirdir və dövlətin dini məsələlərdə neytrallıq öhdəliyini pozur. Strasburq Məhkəməsi bu ehtimalla razılaşdı ki, belə adlar 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara "müdaxilə" təşkil edir, çünki "ərizəçi qurumları adlandırmaq üçün istifadə edilən ifadələr onlar üçün mənfəət nəticələr doğura bilərdi" (amma Məhkəmə bu nəticələrin xarakterini və hədudlarını araşdırmağa ehtiyac görmədi), bununla belə, o, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqların pozulmadığını qərara aldı:

Məhkəmə bir daha xatırladır ki, dövlətlər hərəkatın və ya qurumun dini məqsədlərlə həyata keçirdiyi fəaliyyətlərin əhali üçün və ya ictimai təhlükəsizlik üçün zərərli olub-olmadığını yoxlamaq hüququna malikdirlər.

... Məhkəmə qeyd edir ki, nəzərdən keçirilən dövrdə yeni dini və ideoloji hərəkatların artması alman cəmiyyətində münaqişə və gərginlik yaradıb və ümumi maraq doğuran məsələləri meydana çıxarıb. Etiraz edilən açıqlamalardan və Məhkəmənin sərəncamındakı materiallardan görünür ki, Almaniya Hökuməti həmin dövrdə faydalı hesab etdiyi izahatları əhaliyə vaxtında təqdim etməklə kəskinləşən ictimai məsələni yoluna qoymaq məqsədini güdüb və onun fikrincə narahatedici olan hadisələr barədə, məsələn, çoxlu sayda yeni dini hərəkatların meydana çıxması və gəncləri öz sularına cəlb etməsi haqqında vətəndaşlara xəbərdarlıq etməyə çalışıb. Dövlət orqanlarının istəyi ondan ibarət olub ki, insanlar zərurət yarandıqda özlərini belə hallardan qoruya bilsinlər və sadəcə məlumatsızlıq səbəbindən özlərini və ya

başqalarını çətin vəziyyətə salmasınlar.

Məhkəmə bu fikirdədir ki, dövlətin bu qabaqlayıcı müdaxiləsi iştirakçı dövlətlərin Konvensiyanın 1-ci maddəsində nəzərdə tutulmuş pozitiv öhdəliklərinə, yəni yurisdiksiyalarında olan şəxslərin hüquq və azadlıqlarını təmin etmək öhdəliyinə uyğun idi. Bu öhdəliklər təkcə dövlət nümayəndələrinin hərəkət və ya hərəkətsizliyindən irəli gələn müdaxilələrlə deyil, həm də qeyri-dövlət təşkilatlarına mənsub olan fərdlər tərəfindən edilən müdaxilələrlə əlaqədar yaranır.

Bundan əlavə, Hökumətin etiraz edilən hərəkətlərinin arasıdırılması nəticəsində müəyyən edildi ki, bu hərəkətlər heç bir vəchlə ərizəçi qurumların öz dinlərinə və ya əqidələrinə etiqad etmək azadlığına qadağa təşkil etmirdi. Milli məhkəmələr etiraz edilən açıqlamaları diqqətlə təhlil etmiş, "destruktiv" və "psevdo-dini" ifadələrindən istifadə edilməsini qadağan etmiş və hərəkət üzvlərinin insanlarla manipulyasiya etdikləri barədə dövlətin iddialarının dini qərəzsizlik prinsipini pozduğunu qərara almışdılar. Qalan ifadələr, yəni ərizəçi qurumların qruplarının "sektə", "gənclər sektası", və ya "psixosektə" kimi adlandırılması, bir qədər aşağılayıcı çalara malik olsa da, nəzərdən keçirilən dövrdə hər hansı növ qeyri-rəsmi din barəsində ayrı-seçkiliyə yol verilmədən işlədilir. Məhkəmə daha sonra qeyd edir ki, Hökumət "sektalar" və "psixo-inanclar" barəsində ekspert rəylərində əks olunmuş tövsiyələrdən sonra keçirdiyi informasiya kampaniyalarında "sektə" ifadəsindən istifadə etməkdən birmənalı olaraq imtina etmişdi... Belə olan halda Məhkəmə hesab edir ki, Hökumətin açıqlamaları, ... ən azı onların bəyan edildiyi dövrdə, ictimai maraqlar naminə demokratik dövlətin tətbiq edə biləcəyi

tədbirlərin hüdüdlərini aşan açıqlamalar sayıla bilməzdi.

Yuxarıdakı hallar və "milli hakimiyət orqanlarına verilən qiymətləndirmə sərbəstliyi nəzərə alınaraq", müdaxilə əsaslı və qarşıya qoyulan məqsədə mütənəsb hesab edildi.¹⁸⁴

Beləliklə, dövlət qeydiyyatı barədə tələbin tətbiqi özlüyündə fikir, vicdan və din azadlığına zidd deyil, lakin bu zaman dövlət sırf neytral mövqeyini qorumalı və qeydiyyat barədə müraciəti rədd etdikdə bunun üçün müvafiq əsaslar gətirməlidir. Lakin qeydiyyat prosesində dövlət orqanlarının qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olmasına və hüquqa zidd qərarlar qəbul etməsinə yol verilməməlidir.¹⁸⁵ Dövlət müxtəlif əqidələrin qanuniliyi məsələsini müqayisəli şəkildə qiymətləndirərkən həmişə diqqətli olmalıdır.¹⁸⁶ *Yəhva şahidləri dini icması və başqaları Avstriyaya qarşı işdə (Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria)* Avropa Məhkəməsi 9-cu maddənin pozulduğunu müəyyən etdi. Təxminən 20 il ərzində dövlət orqanları Yəhva şahidləri dini icmasını hüquqi şəxs kimi qeydə almaqdan imtina etmişdilər. Dövlət iddia edirdi ki, bu hal ərizəçilərin hüquqlarına müdaxilə təşkil etməyib, çünki son nəticədə icmaya hüquqi şəxs statusu verilib və istənilən halda, icma üzvlərinin heç birinin fərdi qaydada öz əqidəsinə etiqad etməsinə maneə yaradılmayıb; bundan başqa, icma üzvləri milli qanunvericiliyə uyğun olaraq hüquqi şəxs statusuna malik qurum yarada bilərdilər. Bu arqumentlər Məhkəməyə inandırıcı görünmədi.

184 «Leela Förderkreis e.V.» və başqaları Almaniyaya qarşı (*Leela Förderkreis e.V. u others v. Germany*), 84-101-ci bəndlər.

185 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 33-cü bənd.

186 Hasan və Çauş Bolqarıstana qarşı (*Hasan u Chaush v. Bulgaria*), [Böyük Palata], 84-89-cu və 78-ci bəndlər.

O, bildirdi ki:

Bir tərəfdən, hüquqi şəxs statusu almaq üçün ərizənin təqdim edildiyi tarixdən hüquqi şəxs statusunun verildiyi tarixədək xeyli müddət keçmişdi və buna görə də bu müddəti sadəcə ərizəyə baxılması üçün inzibati prosedurlarla əlaqədar olan müddət hesab etmək olmazdı. Digər tərəfdən, bu müddətdə birinci ərizəçi hüquqi şəxs statusuna malik olmayıb və bu statusun olmamasından irəli gələn mənfəət nəticələrlə qarşılaşıb, belə ki, hüquqi şəxs statusunun olması ona öz adından əmlak əldə etmək və onu idarə etmək, məhkəmələrdə və digər orqanlarda öz hüquqlarını müdafiə etmək, ibadət yerləri yaratmaq, öz əqidələrini təbliğ etmək və dinini materialları çap edib yaymaq hüququ verəcəkdir.

... Yəhva şahidləri dini icmasının həyatına bu dövrdə hər hansı müdaxilənin baş verdiyi barədə məlumatların olmadığı və birinci ərizəçinin hüquqi şəxs statusuna malik olmamasının onun yardımçı qurumları idarə etməsi vasitəsilə qismən kompensasiya olunduğu barədə Hökumətin iddiası, ərizəçilərin bildirdiyinə görə, həlledici əhəmiyyət daşıyır.

Konvensiyanın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hüququn əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Məhkəmə hesab edir ki, dövlətin bütün orqanları ərizəçinin hüquqi şəxs statusunu almaq üçün gözlədiyi müddətin mümkün qədər qısa olmasını təmin etməyə borcludurlar. Məhkəmə bunu müsbət hal kimi qiymətləndirir ki, gözləmə müddətində birinci ərizəçinin hüquqi şəxs statusuna malik olmaması müəyyən dərəcədə yardımçı qurumların yaradılması vasitəsilə kompensasiya oluna bilərdi və belə görünür

ki, dövlət orqanları bu cür qurumların fəaliyyətinə müdaxilə etmirlər. Lakin dini icmanın müstəqil mövcudluğu 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqların əsasını təşkil edir və buna görə də belə qurumların yaradılması hüquqi şəxs statusunun uzun müddət ərzində verilməməsi nəticəsində yaranmış vəziyyəti düzəldə bilməz.¹⁸⁷

Hətta dövlət dini icmanı qeydiyyatdan almaqdan imtina etmək üçün milli təhlükəsizlik və ərazi bütövlüyü maraqlarını əsas gətirdikdə belə, bu cür iddiaların müvafiq qaydada araşdırılması tələb olunur. Ümumi xarakterli əsaslandırma yetərli deyil. *Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova)* işdə ərizəçilərin dini məqsədlər üçün bir yerə toplaşmasına icazə verilməmiş və onlar təqiblərə qarşı hüquqi müdafiə ilə təmin olunmamışdılar, habelə kilsənin əmlakını müdafiə etmələrinə də imkan yaradılmamışdı. Cavabdeh hökumət bu vəziyyətə haqq qazandırmaq üçün belə bir arqument irəli sürdü ki, bu işin konkret halları baxımından ərizəçi kilsənin qeydiyyatdan alınması istər pravoslav kilsəsində, istərsə də bütövlükdə cəmiyyətdə qeyri-sabitliyə səbəb ola bilərdi, çünki söhbət Rusiya və Rumıniya patriarxatları arasındakı mübahisədən gedirdi; bundan başqa, kilsənin tanınması dövlətin ərazi bütövlüyünə və müstəqilliyinə mənfəət təsir göstərə bilərdi. Dövlətin bu cür məsələlərdə neytral qalmaq və maraqları toqquşan qruplar arasında tolerantlığı

187 Yəhva şahidləri dini icması və başqaları Avstriyaya qarşı (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*), 87-99-cu bəndlər (bu işdə Yəhva şahidləri dini icmasına hüquqi şəxs statusu verilməsinin həddən artıq uzanması 9-cu maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu hesab edildi).

təşviq etmək (habelə cəmiyyətdəki gərginliyin səbəblərini plüralizmin ləğvi vasitəsilə aradan qaldırmamaq) vəzifəsi daşdığını xatırladaraq, Strasburq Məhkəməsi bir daha vurğuladı ki, 9-cu maddə "dini əqidən və ya onun ifadəsi üsullarının legitimliyinin" dövlət tərəfindən qiymətləndirilməsini istisna edir. Eyni zamanda, 9-cu maddənin müddəaları fərdlərin birləşməklə azadlığına dövlətin əsassız müdaxilə etməsinə qarşı təminatları nəzərdə tutan 11-ci maddənin müddəaları nəzərə alınmaqla şərh olunmalıdır və:

... bu məsələyə bu baxımdan yanaşdıqda, başqaları ilə birlikdə öz dininə etiqad etmək hüququnu özündə ehtiva edən din azadlığı hüququ dövlət tərəfindən müdaxilə edilmədən dindarların sərbəst toplaşmasına imkan yaradılacağı ilə bağlı dindarların gözləntilərini də əhatə edir.

Ərizəçi kilsənin yeni bir dinə mənsub olmadığını və onun rəsmən tanınmasının öncə rəsmən tanınmış olan başqa bir dini təşkilatdan asılı hala salındığını nəzərə alsaq, bu halda dövlət özünün neytrallıq və qərəzsizlik vəzifəsini yerinə yetirməmişdi. Eləcə də kilsənin Moldovanın dövlət siyasətinə və özünün bəyan etdiyi dini məqsədlərə zidd olan siyasi fəaliyyətlərlə məşğul olduğu barədə cavabdeh hökumətin arqumentləri Məhkəməyə inandırıcı görünmədi, həmçinin Məhkəmə bu arqumenti də inandırıcı hesab etmədi ki, kilsənin dövlət tərəfindən rəsmən tanınması ölkənin milli təhlükəsizliyinə və ya ərazi bütövlüyünə təhlükə yarada bilər.¹⁸⁸ Eynilə, *Moskva şəhərinin Yəhva*

188 Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*), 101-142-ci bəndlər. Həmçinin bax: Pentidis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Pentidis u others v. Greece*), 46-cı bənd və "Xilas ordusu" təşkilatının Moskva bölməsi Rusiyaya qarşı (*Moscow Branch*

şahidləri dini icması Rusiyaya qarşı (Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia) işdə qərara alındı ki, dövlət orqanları dini qurumu yenidən qeydiyyata almaqdan imtina edilməsi və sonradan onun ləğv olunması ilə əlaqədar münasib və yetərli əsaslar gətirməyiblər. Bu işdə dövlət orqanları iddia edirdilər ki, təşkilat ailələri dağılmağa məcbur edib, öz tərəfdarlarını intihara təhrik edib, tibbi yardımdan imtina etməyə vadar edib, öz üzvlərinin, habelə Yəhva şahidləri dini icmasına mənsub olmayan valideynlərin və onların uşaqlarının hüquqlarını pozub və öz üzvlərini qanuni vəzifələrini yerinə yetirməkdən imtina etməyə sövq edib. Lakin bu iddiaları təsdiq edən heç bir fakt ortaya qoyulmamışdı və dini icmanın öz üzvlərinə tətbiq etdiyi məhdudiyətlər digər dini təşkilatların öz üzvlərinin şəxsi həyatına tətbiq etdikləri analoji məhdudiyətlərdən əsaslı surətdə fərqlənmirdi. İstənilən halda, hətta şəxsin həyatına təhlükə yarandığı hallarda belə, icma üzvlərinin öz əqidələrinə uyğun olaraq ona öz qanını verməkdən imtina etmələri bu dərəcədə sərt tədbirə səbəb ola bilməzdi, belə ki, daxili qanunvericilik valideynlərin tibbi müalicə növünü sərbəst surətdə seçmək hüququnu təmin edirdi.¹⁸⁹

Dini icmanı qeydiyyata almaqdan imtina edilməsi həmçinin həmin icmanın məhkəmədə öz maraqlarını müdafiə etmək imkanından məhrum olması ilə nəticələnə bilər. Eləcə də kilsələr mülkiyyətə malik ola bilər və onların mülkiyyət hüquqlarına müdaxilə prinsipə

of the Salvation Army v. Russia), 71-74-cü bəndlər.

189 Moskva şəhərinin Yəhva şahidləri dini icması Rusiyaya qarşı (*Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*), 170-182-ci bəndlər (bu işdə qərara alındı ki, təşkilatın ləğvi 11-ci maddə ilə birgə götürülməklə 9-cu maddəni pozub, onun yenidən qeydiyyata alınmaması isə 9-cu maddə ilə birgə götürülməklə 11-ci maddəni pozub). Həmçinin bax: Moskva sayentologiya kilsəsi Rusiyaya qarşı (*Church of Scientology Moscow v. Russia*), 94-98-ci bəndlər (bu işdə qərara alındı ki, 9-cu maddə ilə birgə götürülməklə 11-ci maddə pozulub).

1 sayılı Protokolun 1-ci maddəsinin tətbiq dairəsinə düşən məsələləri meydana çıxara bilər.¹⁹⁰ *Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı (Canea Catholic Church v. Greece)* işdə milli məhkəmələrin ərizəçi kilsəni hüquqi şəxs kimi tanımaqdan imtina etmələrinə qarşı şikayət Strasburq Məhkəməsi tərəfindən əsaslı hesab edildi, belə ki, onun rəyinə görə, imtina qərarı kilsənin öz mülkiyyəti ilə bağlı milli məhkəmələr tərəfindən çıxarılan hər hansı qərardan hazırda və gələcəkdə şikayət verməsinin qarşısını almaq məqsədini daşıyırdı.¹⁹¹ *Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı Молдова (Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova)* işdə Strasburq Məhkəməsi onu da qeyd etdi ki, dini icmanın və onun üzvlərinin hüquqlarının qorunması və dini icmanın əmlakının müdafiəsi üçün 9-cu maddənin müddəaları 6-cı maddə ilə əlaqəli şəkildə götürülməli və məhkəməyə müraciət hüququ və ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ nəzərə alınmaqla tətbiq edilməlidir. Kilsəyə və onun üzvlərinə qarşı tolerantlıq nümayiş etdirdiyi barədə hökumətin iddiaları kilsənin hüquqi şəxs qismində tanınmasını əvəz edə bilməz, belə ki, yalnız hüquqi şəxs statusunun tanınması maraqlı qurumların milli qanunvericiliyə uyğun olaraq təhdidlərə qarşı özlərini müdafiə etmələrinə imkan yarada bilər. Müvafiq olaraq, kilsəni hüquqi şəxs kimi tanımaqdan imtina edilməsi faktının ərizəçilərin 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqları üçün doğurduğu nəticələr demokratik cəmiyyətdə zəruri sayıla bilməzdi.¹⁹² Beləliklə, dini icma

190 Mənal üçün bax: Müqəddəs monastirlər Yunanıstana qarşı (*Holy Monasteries v. Greece*), 54-66-cı bəndlər.

191 Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı (*Canea Catholic Church v. Greece*), 40-42-cı bəndlər.

192 Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı (*Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova*), 101-142-ci bəndlər (humanitar yardım da daxil olmaqla əmlak məsələləri). Həmçinin bax:

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının 6-cı maddəsində nəzərdə tutulan mənada mülki hüquq və vəzifələrinin müəyyən edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna malikdir.

Dövlətin neytrallığı barədə tələb: ibadət yerlərinə nəzarət edilməsi

Dini təşkilatların fəaliyyətlərinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi xaricdə yaşayan dini liderlərin ölkəyə girişinin məhdudlaşdırılmasını¹⁹³ və önəmli sayılan ibadət yerlərinə məhdudiyətlərin tətbiqini¹⁹⁴ özündə ehtiva edə bilər. Lakin belə hallarda diqqətli olmaq lazımdır ki, bu cür tədbirlərin kökündə duran qanuni mülahizələrdən konkret dini təşkilata əlverişli şərait, yaxud da maneələr yaradılmasına yönələn gizli məqsədlər üçün istifadə edilməsin. İctimai maraqlar naminə planlaşdırılan, amma hüquqa zidd niyyətlərlə tətbiq edilən nəzarət tədbirləri buna misal ola bilər. Məsələn, *Manussakis və başqaları Yunanıstana qarşı (Manoussakis and others v. Greece)* işdə daxili qanunvericiliyin tələbinə əsasən dini təşkilatlar ibadət üçün tikililərdən istifadə etməkdən ötrü rəsmi icazə əlverişli idilər. Yəhəva şahidləri dini

Pentidis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Pentidis and others v. Greece*), 46-cı bənd.

193 Bax: Əl-Maccəui və «Tuba Mosla» fondu Niderlanda qarşı (*El Majaoui u Stichting Touba Moskee v. the Netherlands*), qərardad (bu işdə Avropa İttifaqı xaricində yaşayan şəxsin ölkədə imam vəzifəsində çalışmasına icazə verməkdən imtina edilmişdi. Şikayət ərizəsi əvvəlcə qəbul edilən elan olundu, lakin işin icraatı Böyük Palataya verildikdən sonra ərizəçinin bu vəzifədə islaməsinə icazə verdiyi üçün şikayət ərizəsi baxılmı işlərin siyahısından çıxarıldı); Nolan və K Rusiyaya qarşı (*Nolan u K v. Russia*), 61-79-cu bəndlər (bu işdə təhlükəsizlik xidmətinin məxfi əmri əsasında Birlik Kilsəsinin missionerinin və onun öglünün ölkəyə girişinə icazə verməkdən imtina edilmişdi: Məhkəmə 9-cu maddənin pozulduğunu qərara aldı, amma 9-cu maddə ilə birgə götürülməklə 14-cü maddənin pozulduğu barədə şikayətə baxmağı zəruri hesab etmədi).

194 Mənal üçün bax: Çəppell Birləşmiş Krallığa qarşı (*Chappell v. the United Kingdom*); və Loqan Birləşmiş Krallığa qarşı (*Logan v. the United Kingdom*), qərardad.

icması belə icazəni almağa cəhd etsə də cəhdləri uğursuz olmuşdu, sonra isə bu icmanın üzvləri rəsmi icazəsi olmayan yerdən ibadət üçün istifadə etdiklərinə görə məhkum olunmuşdular. Strasburq Məhkəməsi razılaşıdı ki, milli hakimiyyət orqanları dini qurumun həyata keçirdiyi fəaliyyətlərin digər şəxslər üçün potensial təhlükə yaradıb-yaratmadığını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə tədbirlər görmək hüququna malikdirlər, amma bu, dövlətə həmin qurumun üzvlərinin əqidələrinin və əqidələrini ifadə etmələri üsulunun qanuniliyi məsələsini müəyyənləşdirmək hüququ vermir. Bu işdə şikayət ərizəsinin verilməsinə səbəb olmuş şərait də əhəmiyyət daşıyırdı:

Konvensiya ilə təmin olunan din azadlığı hüququ dini əqidənin, yaxud həmin əqidənin ifadə etmə üsulunun qanuniliyi məsələsinin dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilməsini istisna edir. Müvafiq olaraq, Məhkəmə bu fikirdədir ki, daxili qanunvericiliyin icazə barədə tələbi Konvensiyanın 9-cu maddəsinə yalnız o halda uyğun ola bilər ki, müvafiq qanunvericilik normalarında təsbit olunmuş şərtlərə riayət edilib-edilmədiyinin nazir tərəfindən yoxlanılması məqsədini daşsın.

İşdəki dəlillərdən (Hökumət bu dəlillərə etirazın bildirməyib) və ərizəçilərin istinad etdikləri çoxsaylı digər işlərdən belə görünür ki, dövlət daxili qanunvericiliyin yaratdığı imkanlardan qeyri-pravoslav hərəkətinə mənsub olan dindarların, konkret olaraq Yəhya şahidləri dini icmasının üzvlərinin öz dini əqidələrinə etiqad etmələrinə sərt və hətta qadağanedici şərtlər tətbiq etmək üçün istifadə edib... Bu sahədə mövcud olan presedent hüququndan belə görünür ki, inzibati və dini orqanlar qeyd edilən qanunvericilik normalarından pravoslav kilsəsinə mənsub olmayan dindarların

fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün istifadə etməyə açıq-aydın meyllidirlər.

Həmçinin bu məsələ də müəyyən əhəmiyyətə malik idi ki, Strasburq Məhkəməsi qərarını çıxararkən ərizəçi icma hələ də qeyd edilən icazəni ala bilməmişdi, özü də bu icazəni təkcə dövlət orqanları deyil, həm də yerli yepiskop verməli idi. Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, bu işdə çıxarılmış ittiham hökmünün mütənasib reaksiya olduğunu demək olmaz.¹⁹⁵ Beləliklə, bu cür hallarda dövlətin ciddi şəkildə neytral mövqe tutması tələb olunur və bu səbəbdən, icazənin verilməsi prosedurunda dövlət tərəfindən rəsmən tanınan digər dini orqanın iştirak etməsi məqsədəuyğun deyil.

Müəyyən dinin nümayəndələrinə sərt (və hətta qadağanedici) şərtlərin tətbiq edildiyi vəziyyətlər ərizəçinin şəhərsalmanın planlaşdırılması sahəsində qəbul edilmiş obyektiv və neytral qərarların dəyişdirilməsinə nail olmağa cəhd etdiyi vəziyyətlərdən fərqləndirilməlidir. *Verqos Yunanustana qarşı (Vergos v. Greece)* işdə ərizəçinin sahib olduğu torpaq sahəsində dini icma üçün ibadət evi tikməsinə icazə verilməmiş və belə əsas gətirilmişdi ki, torpaqlardan istifadə planı belə binaların tikilməsinə icazə vermir və istənilən halda, o, yaşadığı şəhərdə öz

195 Manussakis və başqaları Yunanıstana qarşı (*Manoussakis u others v. Greece*), 44-53 və 48-ci bəndlər. Həmçinin bax: Yəhya şahidləri xristian assosiasiyası Bolqarıstana qarşı (*Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli na Iehova" (Christian Association Jehovah's Witnesses) v. Bulgaria*), (həbslərdən sonra ərizəçi assosiasiyanın qeydiyyatının dayandırılması, onun açıq və qapalı məkanlarda keçirdiyi toplanlıların dağıdılması, dini materialların müsadirə olunması barədə şikayətlər 6, 9-11 və 14-cü maddələr üzrə qəbul olunan elan edildi və son nəticədə tərəflər 9 mart 1998-ci ildə barışıq sazişi bağladılar); Fransız Keşişləri İnstitutu və başqaları Türkiyəyə qarşı (*Institute of French Priests u others v. Turkey*) (sonda barışıq sazişi ilə başa çatmış və işdə Türkiyə məhkəmələri ərizəçi İnstitutu məxsus olan torpaq sahəsini dövlətin adına qeydiyyatı almış və belə əsas götürmüşdülər ki, bu İnstitut daha dini qurum sayıla bilməz, çünki mülkiyyətinin bir hissəsini müxtəlif idman fəaliyyətləri üçün icarəyə verir. İnstitutu təmsil edən keşişlərə ömürlük icarə hüququ verildikdən sonra tərəflər barışıq sazişi bağladılar).

dini icmasının yeganə üzvüdür. Müvafiq olaraq, şəhərsalmanın planlaşdırılmasına görə cavabdeh olan orqanlar bu nəticəyə gəlmişdilər ki, ibadət evinin tikilməsi üçün şəhərsalma planının dəyişdirilməsinə haqq qazandıran ictimai tələbat mövcud deyil. Bu müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olub-olmadığını müəyyənləşdirərkən Strasburq Məhkəməsi razılaşdı ki, ərizəçinin öz dininə etiqad etmək azadlığı ilə şəhərsalmanın rəşional planlaşdırılmasını tələb edən ictimai maraqlar arasında müqayisə apararkən milli hakimiyyət orqanlarının tətbiq etdikləri meyar əsasız sayıla bilməzdi. Məhkəmə şəhərdə və ölkədə inşaat işlərinin planlaşdırılması sahəsində dövlətin qiymətləndirmə sərbəstliyinə malik olduğunu qeyd edərək bildirdi ki, dini icmanın yeganə üzvünün ibadət etmək tələbatı ictimai maraqlardan üstün tutula bilməz, xüsusən də nəzərə alsaq ki, qonşu şəhərdə həmin icmanın bu regiondakı üzvlərinin öz dini tələbatlarını ödəmələri üçün lazımi şərtlərə cavab verən ibadət evi var.¹⁹⁶

Dövlətin neytrallığı barədə tələb: dini icmanın nümayəndələri arasında daxili mübahisələrə müdaxilə edilməsi

Dövlət orqanlarının dini icmanın üzvləri arasındakı daxili mübahisələrə müdaxilə etməyə cəhd göstərdikləri işlər din azadlığı ilə birləşmək azadlığı arasındakı qarşılıqlı əlaqəni əyani şəkildə nümayiş etdirir. 11-ci maddə ilə əlaqəli şəkildə şərh edildikdə 9-cu maddə:

... belə bir gözləntini özündə ehtiva edir ki, dini icmanın dövlətin

müdaxiləsindən azad surətdə və dinc şəkildə fəaliyyət göstərməsinə imkan veriləcək.

Beləliklə:

... dövlətin parçalanmış dini icmanın müəyyən rəhbərini və ya qrupunu dəstəkləmək, yaxud həmin icmanı və ya onun üzvlərinin bir hissəsini iradələri əleyhinə vahid rəhbərə tabe olmağa məcbur etmək məqsədi daşıyan tədbirlər görməsi din azadlığının pozuntusunu təşkil edir.¹⁹⁷

İstənilən halda, müəyyən dərəcədə gərginlik plüralizmin qaçılmaz nəticəsidir.¹⁹⁸ Dövlətin müdaxiləsinin nəticəsindən narazı qalan dindarların yeni dini təşkilat yaratmaqda sərbəst olmaları onların hüquqlarına müdaxilənin baş verib-vermədiyinin müəyyənləşdirilməsi məsələsində əhəmiyyət daşır.¹⁹⁹ Dindar qrupları arasındakı daxili mübahisəyə müdaxilə edilməsi iğtişaşların qarşısını almaqdan və digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını müdafiə etməkdən ibarət qanuni məqsəd daşıya bilər, lakin fərdlərin maraqlarının və əqidələrinin müdafiəsi üçün belə müdaxilələrin müəyyən dərəcədə tənظیمlənməsi zəruridir və dövlət orqanları öz neytrallıq və qərəzsizlik vəzifələrinə diqqətlə yanaşmalıdırlar, belə ki, dini icmaların muxtariyyəti bir neçə dinin və ya eyni dinin bir neçə cərəyanının birgə mövcud olduğu plüralist demokratik cəmiyyətin mühüm komponentini təşkil edir.²⁰⁰

197 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 73-cü bənd.

198 Aqqa Yunanıstana qarşı (№ 2) (*Agga v. Greece* (no. 2)), 56-61-ci bəndlər.

199 Bolqarıstan pravoslav kilsəsinin müqəddəs sinodu (mitropolit İnnokenti) və başqaları Bolqarıstana qarşı (*Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Innokenti) and others v. Bulgaria*), 122-160-cü bəndlər.

200 Mirovubovs və başqaları Latviyaya qarşı (*Mirovubovs u others v. Latvia*), 82-96-cı bəndlər.

196 Verqos Yunanıstana qarşı (*Verqos v. Greece*), 36-43-cü bəndlər.

Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria) işdə Strasburq Məhkəməsi müəyyənləşdirməli idi ki, dövlət orqanlarının müsəlman dini icmasının daxilindəki uzunmüddətli münaqişələri həll etməyə yönələn müdaxiləsi "demokratik cəmiyyətdə zəruri" idimi? Məhkəmə qərara aldı ki, bu işdə müdaxilənin zəruri olduğu sübuta yetirilməyib:

Məhkəmə bir daha xatırladır ki, dini icmaların müstəqil mövcudluğu demokratik cəmiyyətdə plüralizm üçün zəruridir. Baxmayaraq ki, müxtəlif dinlərin və dini qrupların maraqlarını uzlaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən tədbirlər görülməsi zəruri ola bilər, dövlət öz tənzimləmə səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsində, habelə müxtəlif dinlərə, məzhəblərə və əqidələrə qarşı münasibətlərində neytrallıq və qərəzsizlik öhdəliyinə riayət etməlidir. Bu işdə başlıca məsələ plüralizmi qorumaqdan və demokratiyanın lazımı qaydada işləməsinə təmin etməkdən ibarət idi. Demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, ölkənin problemlərinin, hətta onlar ağır problemlər olsa belə, dialoq vasitəsilə həll edilməsinə imkan yaradır.

Hazırkı işdə müvafiq qanunvericilik, praktika və dövlət orqanlarının hərəkətləri ... parçalanmış dini icmanı iki rəqib qrupdan birinin iradəsi əleyhinə vahid rəhbərə malik olmağa məcbur etməyə yönəlmişdi. Nəticədə rəhbərlərin qruplarından birinə üstünlük verildi, digəri isə onu dəstələyən icma üzvlərinin işlərini və əmlakını idarə etmək imkanından məhrum edildi... Hökumət izah etmədi ki, parçalanmış icmanı vahid rəhbərin tabeliyi altında olmağa məcbur etmək yolu ilə deyil, başqa vasitələrlə qanunçuluğun bərpa edilməsi və ədalətsizliyin aradan

qaldırılması məqsədinə nail olmaq nəyə görə mümkün deyildi. Beləliklə, bu işdə müdaxilə tədbirlərinin zəruriliyi sübut edilmədi. Bu işdə o da mühüm əhəmiyyət daşıyırdı ki, bu tədbirlər uğurla nəticələnmişdi, belə ki, icmadakı münaqişələr davam edirdi. Dövlət orqanları belə hallarda görülməli tədbirləri seçməkdə müəyyən "qiymətləndirmə sərbəstliyinə" malik olsalar da, indiki halda bu sərbəstliyin hüdudlarını aşmışdılar. Müvafiq olaraq, dövlət orqanlarının müdaxiləsi 9-cu maddənin pozuntusunu təşkil etmişdi.²⁰¹

Dini icmaların vahid rəhbərin başçılığı altında qalmasını və ya başçılığı altına verilməsini təmin etmək üçün dövlət orqanları tərəfindən tədbirlərin görülməsinə etiraz edildikdə, hətta bu tədbir ictimai qaydanın qorunmasının maraqları naminə görülsə belə, onun zəruriliyini əsaslandırmaq çətindir. Plüralizmin və tolerantlığın təşviqinə görə dövlət orqanlarının daşdığı cavabdehlik, şübhəsiz ki, yaxşı idarəetmənin və ya səmərəli dini rəhbərliyin təmin edilməsi kimi mülahizələrə əsaslanan arqumentləri üstələyir. *Serif Yunanıstana qarşı (Serif v. Greece)* işdə ərizəçi müfti vəzifəsinə seçilərək müsəlman dini icmasının rəhbəri olmuş və bu vəzifədən irəli gələn funksiyalarının icrasına başlamışdı. Lakin o, vəzifəsinin icrasına başlamaq üçün dövlətin rəsmi icazəsini almadığına görə ona qarşı cinayət işinə başlanmış və o, "rəsmən tanınan" dinə mənsub olan icmanın rəhbəri vəzifəsini mənimsəməkdə və dövlətin rəsmi icazəsini almış digər müftinin vəzifəsini tutmaqda ittiham edilmişdi. Strasburq Məhkəməsi razılaşırdı ki, ərizəçinin məhkum edilməsi ictimai qaydanın qorunmasından ibarət qanuni məqsəd daşıyırdı. Lakin Məhkəmə əmin deyildi ki, onun

201 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 93-99-cu bəndlər.

məhkum edilməsinə təxirəsalınmaz ictimai tələbat vardı. Yerlərdə hər hansı iğtişaş yox idi və yaranmış vəziyyətin dövlətlərarası diplomatik münasibətlərin pisləşməsi ilə nəticələncəyi barədə cavabdeh hökumətin arqumenti o qədər də inandırıcı olmayan ehtimaldan başqa bir şey deyildi. İstənilən halda, belə vəziyyətlərdə dövlət plüralizmi ləğv etmək deyil, təşviq etmək vəzifəsini daşıyır.

Məhkəmə etiraf edir ki, dini və ya hər hansı digər icma parçalandıqda gərginlik yarana bilər, amma bununla belə, hesab edir ki, bu hal plüralizmin qaçılmaz nəticələrindən biridir. Belə hallarda dövlət orqanlarının vəzifəsi plüralizmi ləğv etməklə gərginliyi aradan qaldırmaqdan ibarət deyil, rəqib qrupların bir-birinə tolerantlıqla yanaşmasını təmin etməkdən ibarətdir.²⁰²

Aqqa Yunanıstanına qarşı № 2 (Agga v. Greece (no.2)) işdə də analoji vəziyyət yaranmışdı. Bu işdə ərizəçi məsciddə ibadət edən dindarlar tərəfindən müfti seçilmişdi. Bu qərar dövlət rəsmiləri tərəfindən ləğv edilmiş və sonra isə bu vəzifəyə başqa müfti təyin olunmuşdu. Ərizəçi vəzifəsini tərک etməkdən imtina etmiş və *Serifin işində* olduğu kimi nəticədə "rəsmən tanınan" dinə mənsub olan icmanın rəhbəri vəzifəsini mənimsədiyinə görə məhkum olunmuşdu. Bu işdə Məhkəmə tərəddüd etmədən razılaşırdı ki, müdaxilə qanunla nəzərdə tutulmuş maraqlara xidmət edirdi, yəni ictimai qaydanı qorumaq məqsədini daşıyırdı. Ərizəçi cinayət sanksiyalarının tətbiq ediləcəyini öncədən görə bilərdi. Lakin bu işdə də cavabdeh hökumət Strasburq Məhkəməsinə müdaxilənin "demokratik cəmiyyətdə zəruri" olduğuna inandırı bilmədi. Bu müdaxilə üçün təxirəsalınmaz ictimai tələbat yox

idi. Məhkəmənin rəyinə görə, "şəxsin sadəcə olaraq özünü könüllü surərdə onun rəhbərliyini qəbul etmiş qrupun lideri kimi təqdim etməsinə görə cəzalandırılması, çətin ki, demokratik cəmiyyətdə dini plüralizmin tələbatlarına cavab verən hal sayıla bilərdi". Baxmayaraq ki, daxili qanunvericiliyə əsasən dini liderlər dövlətə məxsus olan müəyyən məhkəmə funksiyalarını və digər inzibati funksiyaları icra edə bilərdilər (bu baxımdan dini liderlərin hərəkətləri müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb ola bilərdi və fərdlərin aldadılmaqdan qorunması üçün ictimai maraqlar naminə müəyyən tədbirlərin görülməsinə haqq qazandırmaq olardı), hazırkı işdə ərizəçinin həmin funksiyaları icra etməyə cəhd etdiyini göstərən heç bir dəlil yox idi. Bundan başqa, gərginlik plüralizmin qaçılmaz nəticəsi olduğuna görə, bir liderə üstünlük verib digərlərini kənarlaşdırmaqla dini icmanı vahid rəhbərliyə tabe etdirmək cəhdi heç bir halda demokratik cəmiyyətdə zəruri sayıla bilməzdi.²⁰³

202 Serif Yunanıstanına qarşı (*Serif v. Greece*) işdə, 49-54-cü bəndlər.

203 Aqqa Yunanıstanına qarşı № 2 (*Agga v. Greece (no. 2)*), 56-61-ci bəndlər.

Konvensiyada nəzərdə tutulan və əqidələrin və ya dini baxışların sərbəst ifadə edilməsinə təsir göstərən digər təminatlar

İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyasının digər maddələri ilə əlaqədar olan işlərdə meydana çıxan din və əqidə məsələlərinə aid mülahizələri qısa olsa da müzakirə etmək məqsəduyğun olar. Din azadlığının kollektiv aspekti ilə əlaqədar olaraq 6-cı və 11-ci maddələrin müddəalarının mühüm əhəmiyyət daşıması artıq qeyd edilib. Lakin digər maddələr də var ki, onların nəzərdə tutduğu təminatlar fikir, vicdan və din azadlığının həyata keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Konkret olaraq, bu kimi məsələlər valideynlərin dövlət məktəblərində uşaqlarına təhsil verməklə bağlı hüquqlarını təsbit edən 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsinin kontekstində meydana çıxı bilər. Bundan başqa, bəzi hallarda 10-cu maddə ilə əlaqədar işlərdə dini icmaların ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması məsələsi ortaya çıxı bilər. Eləcə də Konvensiyada nəzərdə tutulmuş hüquqların həyata keçirilməsində ayrı-seçkiliyi qadağan edən 14-cü maddənin bu baxımdan mühüm əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Bununla belə, aşağıdakı bölmələrdə bu əlavə məsələlərə yalnız ümumi şəkildə nəzər salacağıq.

Dini əqidə və təhsil: 1 saylı Protokolun 2-ci maddəsi

Uşaqlarına təhsil verərkən valideynlərin dini əqidələrinə hörmət edilməsi ilə bağlı məsələlər Konvensiyanın 1 saylı Protokolunun 2-ci

maddəsinə aid işlərdə meydana çıxı bilər. Bu maddədə ilk növbədə nəzərdə tutulur ki, "heç kəsin təhsil hüququndan imtina edilə bilməz", daha sonra həmin maddədə deyilir ki, "dövlət təhsil və tədris sahəsində öz üzərinə götürdüğü funksiyaları yerinə yetirərkən valideynlərin öz dini və fəlsəfi baxışlarına müvafiq olan təhsil və tədrisi təmin etmək hüququna hörmət edir". Bu maddədə nəzərdə tutulmuş dini və fəlsəfi əqidələrə hörmət hüququ uşağın özünə,²⁰⁴ yaxud hər hansı məktəbə və ya dini quruma²⁰⁵ deyil, uşağın valideynlərinə məxsusdur. Lakin uşağın təhsil almaq hüququ birinci dərəcəli məsələ, valideynlərin "əqidələrinə" hörmət etmək vəzifəsi isə ondan irəli gələn sonrakı məsələdir, buna görə də, məsələn, dini mülahizələrə görə uşağın sənə günləri dərslərdən azad edilməsi,²⁰⁶ yaxud uşağın məktəbdə deyil, evdə təhsil alması²⁰⁷ barədə valideynin istəyi qəbul edilə bilməz.

Bu maddənin kontekstində "təhsil" termini "bütövlükdə cəmiyyətdə yaşlı nəslin öz baxışlarını, mədəni və digər dəyərlərini gənc nəsilə çatdırması prosesini bildirir", "təhsil və tədrisi təmin etmək" ifadəsi isə konkret olaraq biliklərin verilməsini və zehni inkişafa şərait yaradılmasını nəzərdə tutur. "Hörmət" termini sadəcə valideynlərin rəylərinin qəbul edilməsi və ya nəzərə alınmasını deyil, həm də "dövlətin

204 Eriksson İsveçə qarşı (*Eriksson v. Sweden*), 93-cü bənd.

205 «İngrid Jordebo xristian məktəbləri fondu» və İngrid Jordebo İsveçə qarşı (*Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden*), qərardad.

206 Martins Kazimiro və Cerveyra Ferreyra Lüksemburqa qarşı (*Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg*), qərardad.

207 Konrad və başqaları Almaniya qarşı (*Konrad and others v. Germany*), qərardad (bu işdə xristian valideynlər özəl və ya dövlət məktəblərində cinsi məsələlərin, nağılların tədrisinə görə, habelə şagirdlər arasındakı zorakılığa görə uşaqlarına evdə təhsil vermək istəsələr də onların bu hüququ rədd edilmədi: Məhkəmə ərizəni qəbul olunmayan elan etdi).

müəyyən pozitiv öhdəliklərini nəzərdə tutur".²⁰⁸ "Dini və fəlsəfi baxışlar" termini "əqidə" terminindən daha geniş ifadədir. Belə ki, intizam tədbirlərinə qarşı şikayət sadəcə olaraq intizam məsələlərinin məktəb müdiriyyətinin səlahiyyətinə aid olması səbəbindən rədd edilə bilməz. *Kempbell və Kozans Birləşmiş Krallığa qarşı (Campbell and Cosans v. the United Kingdom)* işdə valideynlər məktəbdə şagirdlərə cismani cəzanın verilməsi praktikasına etiraz etmişdilər. Strasburq Məhkəməsi razılışdı ki, ərizəçilərin bu rəylərinə onların fəlsəfi baxışları kimi baxmaq olar, belə ki, həmin rəylər "insan həyatının və davranışının mühüm və əhəmiyyətli aspektinə, yəni şəxsiyyətin toxunulmazlığı məsələsinə aiddir" və beləliklə, dövlətin həmin baxışlara hörmət etməkdən imtina etməsi ərizəçilərin 1 saylı Protokolon 2-ci maddəsi ilə təmin edilən hüquqlarını pozub, çünki "intizam cəzasının təyin olunması təhsilin məqsədlərinə nail olmağa yönəlib və məktəbdəki tədris prosesinin, o cümlədən şagirdlərin zehni qabiliyyətinin formalaşmasının və inkişafının ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edir".²⁰⁹

Tədris proqramının tərtib olunması və təqdim edilməsi ilə əlaqədar olaraq valideynlərin fəlsəfi əqidələri ilə bağlı məsələlər meydana çıxa bilər, lakin dini və ya fəlsəfi xarakterli məlumatlar da daxil olmaqla tarixi faktlar barədə müəyyən məlumatların çatdırılması məsələsində dövlətin maraqları məktəbin tədris proqramının tərtib edilməsi zamanı

valideynlərin bu sahəyə aid mülahizələrindən üstün tutula bilər.²¹⁰ Budan başqa, *Lautsi və başqaları İtaliyaya qarşı (Lautsi and others v. Italy)* işdə Böyük Palatanın vurğuladığı kimi, təhsil və tədris planları həqiqətən ölkədəki tarixi ənənələri və hakim dinin prinsiplərini əks etdirir bilər. Məsələn, sinif otaqlarında İtaliyada çoxluğun dini olan xristianlığı "qabardan" xaç simvollarının olması tələbi özlüyündə ideoloji təlqin sayıla bilməz, çünki xaç mahiyyət etibarını ilə passiv simvoldur və onun təsirini didaktik nitqlərlə və ya dini fəaliyyətlərdə iştirakla müqayisə etmək olmaz. Böyük Palatanın gəldiyi bu nəticəni belə bir fakt da təsdiq edirdi ki, dərslər proqramına xristianlığın məcburi tədrisi daxil edilməmişdi, həm də proqram tərtib olunarkən digər dinlər barədə biliklərin şagirdlərə çatdırılmasına və digər şəxslərin əqidələrinə tolerant yanaşmanın təşviqinə açıq-aydın səy göstərilmişdi.²¹¹

1 saylı Protokolon 2-ci maddəsi öz mahiyyətinə görə "dövlət təhsili sahəsində plüralizmin təmin edilməsinə və dini baxışların təlqin edilməsinin qadağan olunmasına yönəlib".²¹² Lakin dini baxışların təlqin edilməsinə yol verilməməsi şərti ilə, məktəblərdə dinin tədris edilməsi məsələləri barədə qərarların qəbulunda milli hakimiyət orqanları qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdirlər. *Kjeldsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı (Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark)* işdə valideynlər uşaqlarına

210 Sluys Belçikaya qarşı (*Sluys v. Belgium*).

211 Lautsi və başqaları İtaliyaya qarşı (*Lautsi and others v. Italy*), [Böyük Palata], 62-77-ci bəndlər (bu işdə qərara alındı ki, 1 saylı Protokolon 2-ci maddəsi pozulmayıb və 9-cu maddə üzrə ayrıca məsələ meydana çıxmır, belə ki, bu işdə araşdırılan məsələ ilə bağlı konkret müddəalar 9-cu maddənin müddəaları deyil, 1 saylı Protokolon 2-ci maddəsinin müddəaları idi).

212 W. və D.M., M. və H.I. Birləşmiş Krallığa qarşı (*W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom*); Həmçinin bax: C.J., J.J. və E.J. Polşaya qarşı (*C.J., J.J. and E.J. v. Poland*); Bernard və başqaları Lüksemburqa qarşı (*Bernard and others v. Luxembourg*).

208 Kempbell və Kozans Birləşmiş Krallığa qarşı (*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*), 33-cü və 37-ci bəndlər; Valsamis Yunanıstana qarşı (*Valsamis v. Greece*), 27-ci bənd.

209 Kempbell və Kozans Birləşmiş Krallığa qarşı (*Campbell and Cosans v. the United Kingdom*), 33-37-ci bəndlər.

cinsi məsələlər barədə dərslərin keçilməsinə etiraz etmişdilər. İş üzrə qərarın cavabdeh dövlətin, şagirdlərin və valideynlərin ziddiyyətə girən maraqlarının uzlaşdırılmasını özündə əks etdirən mühüm hissəsində Strasburq Məhkəməsi bir tərəfdən birbaşa, yaxud dolayısı ilə dini və ya fəlsəfi xarakterə malik olan biliklərin yayılması, digər tərəfdən isə valideynlərin baxışlarına uyğun olmayan müəyyən dəyərlərin və ya fəlsəfi əqidələrin tədris edilməsi arasında fərq qoydu. 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi "valideynlərin bu kimi məsələlərin məktəb proqramına daxil edilməsinə və ya tədrisinə etiraz etmələrinə icazə vermir, əks halda bütün təhsil sistemi öz fəaliyyətini praktiki cəhətdən həyata keçirə bilməmək təhlükəsi ilə üzləşə bilər", belə ki, məktəb fənlərinin çoxu "müəyyən fəlsəfi yanaşmaları və ya nəticələri" özündə ehtiva edir. Lakin məktəb tədris və ya tərbiyə vasitəsilə həyata keçirilən təhsil çərçivəsində məlumat və biliklərin "obyektiv, tənqidi və plüralist tərzdə" çatdırılmasını təmin etməlidir. Bu mühüm təminat dövlətin "valideynlərin dini və fəlsəfi əqidələrinə hörmət edilməsi tələbini nəzərə almadan müəyyən dini baxışları təlqin etməyə yönələn" hərəkətlərinin qarşısını alır və ələ bir sərhəd müəyyən edir ki, "həmin sərhədi keçmək olmaz".²¹³

Belə vəziyyətin yaranıb-yaranmadığını müəyyənləşdirmək üçün işin konkret halları diqqətlə qiymətləndirilməlidir. *Folgero və başqaları Norveçə qarşı (Folgero and others v. Norway)* işdə Böyük Palata (cüzi səs çoxluğu ilə olsa da) qərara aldı ki, ibtidai məktəblərdə din və fəlsəfəyə dair yeni tədris planları valideynlərin hüquqları nəzərə alınmadan qəbul edilib. Yeni tədris proqramına əsasən, xristian dininin tədrisinə böyük diqqət yetirilməsi tələb olunurdu, hərçənd ki, digər

dinlərin tədrisi üçün də dərs saatları ayrılmışdı. Həmçinin valideynlərin öz uşaqlarını xristian dininin tədrisinə aid dərslərə buraxmamaq hüququ da məhdudlaşdırılmışdı, halbuki əvvəllər valideynlər öz uşaqlarını bu dərslərə buraxmaya bilərdilər. Məhkəmədəki çoxluğun rəyinə görə, ölkənin tarixində və ənənələrində xristianlığın mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, özlüyündə xristianlıq haqqında biliklərin tədrisinə önəm verilməsinə etiraz etmək doğru olmazdı. Lakin tədris proqramı şagirdlərə xristianlığa uyğun dini və mənəvi tərbiyə vermək məqsədi daşdığına görə, hətta bu işdə ailələrlə əməkdaşlıq edilsə belə, Məhkəmə hesab etdi ki, bu işdə xristianlıqla digər dini və fəlsəfi baxışlar arasında qoyulan fərq tək-cə kəmiyyət fərqi deyil, həm də keyfiyyət fərqi idi. Bu isə öz növbəsində tədris proqramında bəyan edilən məqsədləri, yəni təriqətçilik maraqlarının aradan qaldırılması, plüralizmin və anlayışlı yanaşmanın təşviqi məqsədlərini sual altına alırdı. Belə hallarda dövlət valideynlərin əqidələrinə lazımı qaydada hörmət edilməsini təmin etməlidir. Məhkəmədəki çoxluq dövlətin təhsil sisteminə tədbirlərinin 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinin tələblərinə cavab verdiyini hesab etmədi. Valideynlər baxışlarına uyğun olmayan aspektləri aşkara çıxarmaq və bu barədə məlumat vermək üçün nəinki dərs planları barədə qabaqcadan məlumatlandırılmalıdırlar, həm də şagirdin dərslərdən azad edilməsi barədə müraciətinin əsaslı səbəblərlə təsdiqlənməsinin tələb olunması valideynlərin öz istəklərinə zidd olaraq dini və ya fəlsəfi baxışlarını açıqlamaq məcburiyyətində qalmalarına gətirib çıxara bilər bu isə yolverilməzdir. Bundan başqa, məktəblərə səlahiyyət verilməlidir ki, uşağın dərstdən azad edilməsi barədə valideynin müraciətini yerinə yetirərkən uşağın sinif otağından çıxarılmasını deyil, sadəcə dərs prosesində iştirak etməməsini təmin

213 Kyeldsen, Busk Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı (*Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark*), 53-cü bənd.

etsinlər. Bütün bu mülahizələri nəzərə alaraq Məhkəmə bu nəticəyə gəldi ki, bu işdə tətbiq edilmiş tədbirlər olduqca mürəkkəb xarakter daşıyan və böyük ehtimalla valideynləri uşaqlarının dərslərdən azad edilməsi barədə müraciət etməkdən çəkindirən tədbirlər idi.²¹⁴

Təhsil məsələləri həmçinin 9-cu maddənin kontekstində də meydana çıxıb, lakin bu cür işlər üzrə qərarların çıxarılmasına 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsinə aid presedent hüququnun təsiri şübhəsizdir. Mənəvi və sosial məsələlərə aid dərslərdə iştirak etmək tələbi, əgər həmin dərslərdə dini baxışların təlqin edilməsinə yol verilmirsə, 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə sayıla bilməz.²¹⁵ Bundan başqa, baxmayaraq ki, "Yeddinci gün adventistləri" dini qrupuna mənsub olan ərizəçilərin oğullarının dini səbəblərə görə şənbə günləri dərslərdən azad edilməsi barədə tələbin yerinə yetirilməsindən imtina edilməsi dini etiqad azadlığına müdaxilə sayıla bilər, dərslərdən azad edilmə uşağın təhsil hüququna mənfi təsir göstərsə, o halda uşağın təhsil hüququ valideynlərin dini baxışlarının nəzərə alınması hüququndan üstün tutulmalıdır.²¹⁶

214 Folgero və başqaları Norveçə qarşı (*Folgero and others v. Norway*), [Böyük Palata], 85-102-ci bəndlər. Həmçinin bax: Hasan və Eylem Zengin Türkiyəyə qarşı (*Hasan and Eylem Zengin v. Turkey*), 58-77-ci bəndlər (bu işdə hesab edildi ki, din və etika fənni üzrə tədris proqramı obyektivlik və plüralizm tələblərinə cavab vermirdi və dərslərdən azad edilmə imkanları məhdudlaşdırılıb: qərar alındı ki, bu işdə 1 sayılı Protokolun 2-ci maddəsi pozulub).

215 Bernard və başqaları Lüksemburqa qarşı (*Bernard and others v. Luxembourg*).

216 Martins Kazimiro və Cerveyra Ferreyra Lüksemburqa qarşı (*Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg*), qərardad.

İfadə azadlığı və fikir, vicdan və din azadlığı: 10-cu maddə

Müəyyən işlərdə Avropa Məhkəməsi ifadə azadlığının fikir, vicdan və din azadlığı ilə əlaqəli aspektlərinə qoyulan məhdudiyətlərin 10-cu maddə ilə təmin edilən ifadə azadlığı hüququnu nə dərəcədə pozduğunu araşdırıb. Digər şəxsləri inandırmağa çalışan qruplar və ya fərdlər tərəfindən bu hüququn həyata keçirilməsi məsələsi, əqidənin ifadə edilməsi ilə əlaqədar deyilsə, çox vaxt 10-cu maddənin kontekstində nəzərdən keçirilə bilər.²¹⁷ Məsələn, seçki dövründə çəkilən xərclərin məbləği ilə bağlı məlumatlar alınmasına qoyulan məhdudiyətlərdən şikayət edən abort əleyhdarının şikayəti təmin edildi və qərara alındı ki, onlar ifadə azadlığına qoyulan qeyri-mütənasib məhdudiyətlərdir.²¹⁸ Bundan başqa, əsasən kommersiya xarakteri daşıyan məlumatların yayılması cəmiyyətin çəşdirici bəyanatlardan müdafiə edilməsi məqsədi ilə məhdudlaşdırıla bilər.²¹⁹

Dini reklamı özündə ehtiva edən və daha mürəkkəb xarakter daşıyan *Mörfi İrlandiyaya qarşı (Murphy v. Ireland)* işdə televiziya da dini reklama vaxt ayrılmasından imtinaya qarşı ərizəçinin şikayəti Konvensiyanın 9-cu və 10-cu maddələrinə əsaslanmışdı. Ərizəçi digər şəxslərin dini hissələrinə toxuna bilən fikirlər ifadə edildiyi hallarda 10-cu maddənin bu fikirlərin ifadə edilməsinin məhdudlaşdırılmasına icazə verməsi ilə razılığa da, iddia edirdi ki, şəxsin öz baxışlarına

217 Yuxarıda Errousmıt Birləşmiş Krallığa qarşı (*Arrowsmith v. the United Kingdom*) işin mtzakirəsinə bax.

218 Bouman Birləşmiş Krallığa qarşı (*Bowman v. the United Kingdom*), 35-47-ci bəndlər.

219 X və sayentologiya kilsəsi İsveçə qarşı (*X and Church of Scientology v. Sweden*).

uyğun olmayan digər şəxslərin dini baxışlarının təsirinə məruz qalmaqdan müdafiə edilmək hüququ təmin olunmur. Strasburq Məhkəməsinin rəyinə görə, imtina qərarı ərizəçinin dini əqidəsini ifadə etməsi ilə deyil, əsasən ifadə vasitələrinin tənzimlənməsi ilə əlaqədar idi, buna görə də bu iş 10-cu maddənin müddəaları əsasında baxıldı. İnsanların dərin əqidələrini təhqir edə biləcək məsələlərdə ifadə azadlığının tənzimlənməsinin hansı hallarda zəruri olduğunu müəyyənləşdirməkdə dövlət orqanları beynəlxalq məhkəməyə nisbətən daha əlverişli vəziyyətdədirlər. Xüsusən dini fikirlərlə əlaqədar ifadə azadlığının məhdudlaşdırılması məsələsində dövlət orqanlarına müəyyən "qiymətləndirmə sərbəstliyi" verilməlidir, çünki:

... hər hansı fikrin müəyyən dini baxışlara malik şəxsi əhəmiyyətli dərəcədə təhqir etməsi məsələsi həmin fikrin ifadə edildiyi vaxtdan və yerdən, xüsusən də din və təriqətlərin əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə səciyələnən dövrdən xeyli dərəcədə asılıdır.

Bu mülahizədən çıxış edərək Məhkəmə razılaşıdı ki, cavabdeh dövlət bu qənaətə gəlməkdə haqlı idi ki, ərizəçinin dini reklamının yayımlanması İrlandiya cəmiyyətinin dini hissələrini təhqir edə bilər. Milli məhkəmələr qeyd etmişdilər ki, din cəmiyyəti parçalayan mövzudur və İrlandiya xalqı bir konkret dinə etiqad edən xalqdır, buna görə də başqa dinə aid reklamın yayımlanması prozelitizm kimi dəyərləndirilə və dini hissələrə qarşı təhqir kimi qəbul edilə bilər. Bu səbəbdən dövlət orqanları İrlandiya vətəndaşlarının bu mövzuda reklamın efr vasitəsilə onların evlərində yayımlanmasına qarşı çıxacaqlarını düşünməkdə haqlı idilər. Bundan başqa, Strasburq Məhkəməsinin rəyinə görə, qadağanın yalnız audiovizual kütləvi informasiya vasitələrinə aid olması mühüm əhəmiyyətə malik idi, belə ki, bu vasitələr digərləri

ilə müqayisədə "birbaşa, nüfuzedicə və güclü təsirə malikdir". Ərizəçi reklamı yerli və milli qəzetlərdə yaymaq imkanına malik idi və digər vətəndaşlar kimi dini məsələlərə aid proqramlarda, ictimai görüşlərdə və digər toplantılarda iştirak edə bilərdi. Beləliklə, dini reklamın kütləvi informasiya vasitələrində yayımlanmasına qoyulan mütləq qadağanın 10-cu maddənin müddəaları ilə əsaslandırılmalı və "müvafiq səbəbləri" vardı.²²⁰ Belə işlərdən aydın olur ki, fikirlərin hansı şəraitdə və hansı üsulla ifadə edilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu işdə ifadə vasitəsi televiziya idi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu işdəki qərarla dövlət orqanlarına xüsusilə geniş "qiymətləndirmə sərbəstliyi" verilmişdi, ona görə ki, beynəlxalq məhkəmə orqanı belə məsələlərdə diqqətli olmalı və milli məhkəmələrin bu cür həssas məsələlərə dair qərarlarına müdaxilə etməkdən mümkün qədər çəkinməlidir. Digər tərəfdən, onu da iddia etmək olar ki, bu qərar plüralizmin və tolerantlığın inkişafına, çətin ki, yardım etmiş olsun.

Bununla əlaqədar olan digər məsələ ondan ibarətdir ki, konkret dinin ardıcılarının dini hissələrinin qorunması üçün dövlət orqanları təhqiramiz və ya alçaldıcı materialın nümayiş etdirilməsinin qarşısını almaq və ya nümayişini cəzalandırmaq məqsədi ilə ifadə azadlığını məhdudlaşdıran tədbirləri hansı hüdüdlər çərçivəsində tətbiq edə bilərlər? 10-cu maddə ilə təmin edilən ifadə azadlığı, nəticə etibarilə, insanlarda "inciklik, şök və ya narahatlıq yaradan" ideyalara da şamil olunur²²¹ və istənilən halda, cəmiyyətdə plüralizmin qorunması müəyyən dinin ardıcılarının onların dininin tənqidə məruz qala

220 Mörfi İrlandiyaya qarşı (*Murphy v. Ireland*), 65-82-ci bəndlər.

221 Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı (*Handyside v. the United Kingdom*), 49-cu bənd.

biləcəyi ilə və həmin dinə birbaşa etirazların ifadə edilə biləcəyi ilə barışmasını da nəzərdə tutur. Lakin 10-cu maddənin təmin etdiyi müdafiə cəmiyyətdəki müəyyən qrupa qarşı yönələn təhqiramiz çıxışlara ("nifrəti təbliğ edən nitqlərə"), çətin ki, şamil oluna bilər, xüsusən də nəzərə alsaq ki, Konvensiyanın 17-ci maddəsi hüquqlardan sui-istifadəni qadağan edir. Bir sıra hallarda təhqiramiz fikirlərin ifadə edilməsi ilə qeyri-populyar fikirlərin ifadə edilməsi arasında fərq qoymaq çətin ola bilər. Ayrı-ayrı şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən daimi təqib kampaniyası dövlətin məsuliyyətini doğura bilər,²²² amma digər tərəfdən, ayrı-ayrı şəxslər dini qrupları tənqid etməkdə sərbəstliyə malik olmalıdırlar, xüsusən də bu tənqidlər həmin qrupların zərərli hesab edilən fəaliyyətlərinə aiddirsə və belə tənqidi fikirlər ictimai maraq doğuran məsələlərin açıq şəkildə müzakirə olunduğu siyasi forumda səsləndirilsə, onların səsləndirilməsi qanuni hal hesab edilməlidir.²²³ Strasburq Məhkəməsi həmçinin qəbul etdi ki, hər hansı dinin ardıcılarının 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqlardan maneəsis istifadə etmələrinin və dini hissələrin ifadə etmələrinin məhdudlaşdırılması üçün müəyyən hallarda dövlət tərəfindən tədbirlər görülməlidir, məsələn, digər şəxslər üçün və dindarların dini hissələri üçün açıq-aşkar təhqiramiz olan əşyaların nümayişinə qadağa qoyulma bilər. Lakin bu zaman cəmiyyətdə plüralizmin məqsədlərini təmin etmək və müəyyən sərhədləri keçməmək üçün ehtiyatlı olmaq lazımdır. Məsələn, *Otto Preminger İnstitutu Avstriyaya qarşı (Otto-Preminger-Institut v. Austria)* işdə dövlət orqanları katoliklərin etiqadlarını lağa qoyan filmin nümayişini qadağan etmiş və filmin müsadirə olunması barədə

qərar çıxarmışdılar. 10-cu maddə ilə təmin edilən ifadə azadlığını şərh edərkən Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi təsdiq etdi ki, "dini sitayiş obyektinə qarşı provokasiya xarakterli təsvirlərin" nümayişi "demokratik cəmiyyətin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən olan tolerantlıq ruhunu kobudcasına pozduqda" dindarların dini hissələrini müdafiə etmək üçün milli hakimiyyət orqanları tərəfindən tədbirlər görülməsi zəruri ola bilər. Bu işdə 9-cu və 10-cu maddələrin müddəaları arasında sıx əlaqənin olması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi:

Din azadlığı hüququndan istifadə etmək istəyənlər, dini çoxluğa və ya azlığa mənsub olmalarından asılı olmayaraq, tənqidlərdən azad olmadıqlarını qəbul etməlidir. Onlar dini əqidələrinin digər dinlərin nümayəndələri tərəfindən inkar edilməsinə və hətta onların dininə rəqib olan dini əqidələrin yayılmasına dözümlülükklə yanaşmalıdırlar. Lakin dini əqidələrə etiraz edən və ya onları inkar edən fikirlərin yolverilməz formada ifadə olunması dövlətin məsuliyyətini doğura bilər, belə ki, dövlət 9-cu maddənin təmin etdiyi hüquqlardan dinc formada istifadə edilməsinin təmin etməyə borcludur. Həqiqətən, çox ciddi hallarda dini əqidələrə etiraz edilməsinin və ya onların inkar edilməsinin konkret metodları digər şəxslərin öz əqidələrini ifadə etmələrinə maneə yaratdıqda həmin metodlara qadağa qoyulması zəruri ola bilər.²²⁴

Eynilə, *Vingrouv Birləşmiş Krallığa qarşı (Wingrove v. the United Kingdom)* işdə Strasburq Məhkəməsi 10-cu maddə üzrə verilmiş şikayəti rədd etdi. Həmin şikayət videomateriala lisenziya verilməsindən imtina barəsində idi, belə ki, dövlət orqanlarının rəyində

222 Sayentologiya kilsəsi İsveçə qarşı (*Church of Scientology v. Sweden*), qərarıdad.

223 Bax: Yerusalemlə Avstriyaya qarşı (*Jerusalem v. Austria*), 38-47-ci bəndlər.

224 Otto Preminger İnstitutu Avstriyaya qarşı (*Otto-Preminger-Institut v. Austria*), 56-cı və 57-ci bəndlər.

gör, həmin material dini hissələri təhqir edirdi. Məhkəmə hesab etdi ki, bu işdə ifadə azadlığına müdaxiləyə dindarların dini hissələrinin müdafiəsi mülahizələri ilə haqq qazandırmaq olardı.²²⁵ Bu işlərdəki qərarlar təsdiq edir ki, dövlət açıq-aşkar təhqiramiz xarakter daşıyan fikirlərin ifadə edilməsinə qarşı tədbirlər görə bilər. Bu işlərin hər ikisində ifadə edilmiş rəylərin məzmunundan daha çox, onların ifadə edilməsi üsulu əhəmiyyət daşıyırdı. Tarixi hadisələrdə dini liderlərin oynadığı rola dair ictimai şərhləri²²⁶ və ya müzakirələri²²⁷ özündə ehtiva edən digər işlərdə qərara alındı ki, yuxarıdakı işlərə nisbətən belə işlərdə ifadə azadlığı daha çox müdafiə olunmalıdır. Lakin bəzi işlər, məsələn, yuxarıda qeyd edilmiş *Mörfi İrlandiyaya qarşı (Murphy v. Ireland)* iş²²⁸ göstərir ki, hətta təhqiramiz fikirlər sadəcə digər dinin və ya dini baxışlar barəsində fərqli şərhin mövcudluğunu bildirmək üçün ifadə edildikdə belə, ifadə azadlığına qoyulan məhdudlaşdırma haqq

225 Vinçrouv Birləşmiş Krallığa qarşı (*Wingrove v. the United Kingdom*), 60-cı bənd. Həmçinin bax: I.A. Türkiyəyə qarşı (*I.A. v. Turkey*), 21-32-ci bəndlər (bu işdə ərizəçi fəlsəfi və teoloji məsələlərin tədqiqinə həsr olunan əsərində Məhəmməd peyğəmbərə qarşı böhtan xarakterli fikirlərin ifadə etmiş və dini hissələrin təhqir edilməsinə görə ərizəçi yüngül cəza ilə cəzalandırılmışdı: Məhkəmə qərara aldı ki, 10-cu maddə pozulmayıb, çünki Türkiyənin dünyəvilik prinsipinə ciddi surətdə sadiq olduğunu baxmayaraq, dindarların həmin əsərdə onların dini hissələrinə qarşı əsassız və təhqiramiz fikirlərin əks olunduğunu düşünmək üçün əsaslanırdı).

226 Məsələn üçün bax: *Vereinigung Bildender Künstler Avstriya qarşı (Vereinigung Bildender Künstler v. Austria)*, 26-39-cu bəndlər (bu işdə ərizəçinin çəkdiyi şəkildə «müxtəlif ictimai xadimlərin, məsələn, Tereza ananın, Avstriya kardinalının ... və Avstriya Azadlıq Partiyasının keçmiş rəhbərinin ... seksual pozalarda kollajı əks olunmuşdu». Məhkəmə bildirdi ki, «sərtlik təsvirlər incəsənətin forması və ictimai şərhlərin ifadə üsulludur və reallığı şübhəli etmək və təhriq etmək adətən provokasiya xarakteri və təşviqat məqsədi daşıyan belə ifadə üsulları xas olan cəhətdir»).

227 *Ginyevski Fransaya qarşı (Giniewski v. France)*, 43-56-cı bəndlər (bu işdə ərizəçi jurnalist papanın müridlərinə və holokost hadisələrində katolik kilsəsinin rolunu tənqid edən məqalə dərc etmiş və həmin məqalə xristianlara, xüsusən katoliklərə qarşı böhtan hesab edilirdi üçün ərizəçi məhkum olunmuşdu: Məhkəmə 10-cu maddənin pozulduğunu qərara aldı, çünki jurnalistin yazdığı məqalə tarixi məqalə idi və şübhəsiz ki, ictimai maraqa doğuran məsələlərə aid idi, müəllifin məqsədi dindarları tənqid etmək deyildi və məqalə təkcə papanın mövqeyinə qarşı rəyin ifadə edilməsi ilə məhdudlaşmırdı).

228 Bu iş yuxarıda müzakirə olunub.

qazandırıla bilər. Lakin dini icmaların hissələrinə toxunaraq onlarda inciklik, şok və ya narahatlıq yaradan fikirlərin ifadəsi heç də bütünlükdə 10-cu maddə ilə təmin edilən müdafiənin tətbiqi dairəsindən kənar qalmır.²²⁹ Prinsipcə, 9-cu maddə ilə təmin edilən müdafiənin yalnız o hallarda məhdudlaşdırılması məqsəduyğun sayılmalıdır ki, ifadə edilmiş fikirlər cəmiyyətdəki "tolerantlıq ruhunu kobudcasına pozmuş" olsun. Məsələn, *Kleyn Slovakiyaya qarşı (Klein V. Slovakia)* işdə qərara alındı ki, katolik kilsəsinin Slovakiyadakı yüksək mənsəbli təmsilçisini təhqir etdiyinə və bununla da katolik dininə etiqad edən vətəndaşlar qrupunu alçaltığına görə jurnalistin məhkum olunması 10-cu maddənin pozuntusunu təşkil edib. Bu işdə jurnalist arxiyepiskopun təhqiramiz xarakter daşıyan və seksual çalılara malik ciddi görüntüləri əks etdirən filmin yayımlanmasının qarşısını almağa yönələn cəhdlərini tənqid edən məqalə yazmışdı; məqalədə həmçinin arxiyepiskopun keçmiş kommunist rejimi ilə əlaqələrinə işarə edilmişdi. Lakin məqalədə müəllifin rəyləri sərt şəkildə ifadə edilsə də, məqalə məhdud tirajlı həftəlik nəşrdə dərc olunmuşdu və oradakı rəylər yalnız arxiyepiskop barəsində idi, məqalədə dindarların öz dinlərinə etiqad etmək və din azadlığını həyata keçirmək hüququna əsassız müdaxilələr, habelə dini baxışların məzmununa qarşı böhtan xarakterli fikirlər yer almamışdı.²³⁰

229 Bax: Sayentologiya kilsəsi və onun 128 üzvü İsveçə qarşı (*Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden*), qərardad; *Paturel Fransaya qarşı (Paturel v. France)*, 31-51-ci bəndlər (dini hissələrin təhqir edilməsi ilə əlaqədar olaraq təriqətlər əleyhinə assosiasiyaların şikayəti əsasında Yəhya şahidləri dini icmasının üzvlüyün məhkum olunduğu bu işdə 10-cu maddənin pozulduğunu müəyyən edildi, çünki təhqiramiz ifadələrin yer aldığı fikirlər faktları təqdim edən fikirlər deyil, sadəcə olaraq qiymətləndirici mülahizələr idi); Aydın Tatlav Türkiyəyə qarşı (*Aydın Tatlav v. Turkey*), 21-31-ci bəndlər (bu işdə qərara alındı ki, islam dininin kəskin, amma təhqiramiz xarakter daşımayan tənqidinə görə tətbiq edilmiş sanksiyalar 10-cu maddəni pozub).

230 *Kleyn Slovakiyaya qarşı (Klein V. Slovakia)*, 45-55-ci bəndlər.

Tibbi yardım məsələləri: 8-ci maddə

Bəzi hallarda milli məhkəmələr fərdlərin əqidələrlə və ya dini baxışlarla əlaqədar olaraq tibbi yardım almaqdan imtina etdikləri hallarla (məsələn, qanköçürmə proseduruna etiraz edilən hallarla) qarşılaşırlar. Milli hüquq sistemlərinin çoxunda ruhi çatışmazlığı olmayan yetkin yaşlı şəxsin tibbi yardım alıb-almamaqla bağlı qərarlar qəbul etmək hüququ tanınır və bu hüquqa hörmət edilir (hətta tibbi yardımın göstərilməməsi həyat üçün təhlükəli olsa belə). Eynilə, şəxsin öz taleyini özünün müəyyən etməsi və müstəqil qərarlar verməsi prinsipi 8-ci maddədə də tanınır. "Söhbət tibbi yardım ilə əlaqədar məsələlərdən gedirsə, konkret tibbi müalicədən imtina edilməsi labüd olaraq ölümlə nəticələnə bilər, lakin əqli cəhətdən sağlam olan yetkin yaşlı şəxsin razılığı olmadan ona tibbi yardım göstərilməsi onun fiziki toxunulmazlıq hüququna müdaxilə təşkil edə və onun Konvensiyanın 8-ci maddəsinin 1-ci bəndi ilə qorunan hüquqlarını poza bilər".²³¹ Bu baxımdan şəxsin fərdi baxışlarına və əqidəsinə əsaslanan qərarlar qəbul etmək hüququnu pozmaq olmaz. Bundan başqa, 8-ci maddə valideynlərin öz uşaqlarının tərbiyəsi ilə əlaqədar hüquq və vəzifələrini, o cümlədən uşaqların müalicəsi ilə bağlı qərarlar qəbul etmək hüququnu əhatə edir.²³² Presedent hüququnda bu məsələ az araşdırılsa da, hər halda başlıca prinsip ondan ibarətdir ki, bu sahədə, xüsusən söhbət uşaqların həyatına təhlükə yarandığı hallardan gedirsə (və dövlətin

fərdlərin yaşamaq hüququnu qorumaq üçün öz pozitiv öhdəliyini yerinə yetirərək məsələyə müdaxilə etməsi tələb olunursa), uşaqların maraqlarının müdafiəsi məqsədi ilə valideynlərin səlahiyyətlərinin məhdudlaşdırılması məqsədəuyğun ola bilər. Eynilə, yetkin yaşlı şəxslər səhhətləri ilə əlaqədar olaraq müalicələrinə dair qərar qəbul etmək iqtidarında deyillərsə və ya bu məsələ ilə bağlı hüquqa zidd təzyiqlərə məruz qalırlarsa, dövlətin məsələyə müdaxilə etməsi zəruri ola bilər.²³³

Dini qurumların qərarlarının dövlət tərəfindən tanınması: 6-cı maddə

Bəzi hallarda Strasburq Məhkəməsi dini qurumların mülki məsələlərlə əlaqədar qərarlarından irəli gələn problemləri 6-cı maddədə nəzərdə tutulmuş ədalətli məhkəmə araşdırması hüququ kontekstində araşdırıb. Belə işlərdə Məhkəmə bu məsələlər barədə presedent hüququnda yer alan şərhin ümumi prinsiplərini tətbiq edir. *Pelleqrini İtaliyaya qarşı (Pellegrini v. Italy)* işdə ərizəçi Vatikan məhkəməsi tərəfindən verilmiş onun nikahının etibarsız elan edilməsi barədə fərmanın qüvvəsinin İtaliya məhkəmələri tərəfindən tanınması ilə əlaqədar keçirilmiş məhkəmə araşdırmasından şikayət etmişdi. Bu işdə başlıca məsələ ondan ibarət idi ki, daxili məhkəmələr fərmanın qüvvəsinin tanınması ilə əlaqədar keçirilmiş prosesdə 6-cı maddədə nəzərdə tutulmuş təminatlara riayət etmişdirmi? Strasburq Məhkəməsi

231 Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı (*Pretty v. The United Kingdom*), 83-cü bənd.

232 Bax: Nilsen Danimarkaya qarşı (*Nilsen v. Denmark*), 61-ci bənd: «Bu baxımdan ailə həyatı, xüsusən valideynlərin uşaqlar barəsində valideynlik səlahiyyətlərini həyata keçirmək hüququ, onların valideynlik vəzifələri lazımı qaydada nəzərə alınmaq şərti ilə, Konvensiyada və konkret olaraq 8-ci maddədə tanınır və qorunur. Valideynlik hüquqlarının həyata keçirilməsi həqiqətən ailə həyatının mühüm elementini təşkil edir.».

233 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*) (bu iş yuxarıda müzakirə olunub); və Kınan Birləşmiş Krallığa qarşı (*Keenan v. The United Kingdom*), 88-101-ci bəndlər. Həmçinin bax: Riyera Blume və başqaları İspaniyaya qarşı (*Riera Blume and others v Spain*), 31-35-ci bəndlər (bu işdə ərizəçi şikayət etmişdi ki, aldığı müalicə 9-cu maddənin pozuntusunu təşkil edib, amma 5-ci maddənin pozulduğu müəyyən edildiyinə görə Məhkəmə bu şikayətin araşdırılmasına ehtiyac görmədi).

qərara aldı ki, İtaliya məhkəmələri dini məhkəmənin qərarının qüvvəsini tanımazdan əvvəl həmin məhkəmədəki icraatda ərizəçinin ədalətli məhkəmə araşdırması hüququnun təmin edilib-edilmədiyini nəzərdən keçirməyiblər, halbuki Konvensiyanın müddəalarının şamil olunmadığı ölkənin məhkəmələrindəki icraatda bu məsələyə riayət edilib-edilmədiyini araşdırmaq zəruri idi və müvafiq olaraq, bu işdə 6-cı maddə pozulmuşdu.²³⁴

Dini baxışlara və ya əqidəyə əsaslanan ayrı-seçkilik

Fikir, vicdan və din azadlığının qorunması ilə əlaqədar məsələlər Konvensiyanın digər iki maddəsində də öz əksini tapıb. Birincisi, Konvensiyanın 14-cü maddəsində açıq-aydın qeyd edilib ki, dini baxışlara əsaslanan ayrı-seçkilik qadağandır:

Bu Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlardan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır.

İkincisi, *ümumiyyətlə* ayrı-seçkiliyi qadağan edən 12 saylı Protokolda nəzərdə tutulur ki, «qanunla nəzərdə tutulmuş istənilən hüquqdan istifadə cins, irq, rəng, dil, din, siyasi və ya digər baxışlar, milli və ya sosial mənşə, milli azlıqlara mənsubiyyət, əmlak vəziyyəti, doğum və ya digər hər hansı əlamətlərə görə ayrı-seçkilik olmadan təmin olunmalıdır».

14-cü maddənin ayrı-seçkiliyi qadağan edən müddəalarının tətbiqi

234 Pellegrini İtaliyaya qarşı (*Pellegrini v. Italy*), 40-48-ci bəndlər.

dairəsi məhduddur, çünki onlar yalnız «Konvensiyada təsbit olunmuş hüquq və azadlıqlara» şamil olunur. Beləliklə, 12 saylı Protokolu ratifikasiya etmiş dövlətlər, bu Protokolun müddəalarına əsasən, ayrı-seçkiliyə qarşı əlavə müdafiəni təmin etməlidirlər, yəni bu müdafiəni milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş istənilən hüquqa şamil etməlidirlər. Müvafiq olaraq, hər iki maddənin müddəaları fərdi hüquqlardan istifadə ilə əlaqədar olaraq hər hansı əsasa görə, o cümlədən dini baxışlara görə ayrı-seçkiliyə yol verilməsinin qarşısını almağa yönəlib. Bu iki maddənin əhəmiyyəti konkret olaraq BMT-nin qəbul etdiyi beynəlxalq hüquqi sənəddə də qeyd edilib: «insanlar arasında dini baxışlara və ya əqidəyə əsaslanan ayrı-seçkiliyin qoyulması insan ləyaqətinə qarşı təhqirdir və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsinin prinsiplərinin inkar edilməsi deməkdir».²³⁵ 14-cü maddənin və 12 saylı Protokolun müddəaları həmçinin bəşəriyyətin əsas dəyərlərinə hörmət etməyən ideologiyaları təbliğ etməyə çalışanlar üçün, məsələn, dini fundamentalizmi dirçəltməyə və cəmiyyətə qarşı dözümsüzlüyü təşviq etməyə cəhd edənlər üçün milli hakimiyyət orqanlarının cavab tədbirləri formasında müvafiq nəticələr doğura bilər. Məsələn, ATƏT-in İnsan meyarlarına dair konfransının Kopenhagen iclasında qəbul edilmiş 1990-cı il tarixli sənəddə «totalitarizm, irqi və etnik nifrət, antisemitizm, ksenofobiya, habelə dini və ideoloji əsaslara görə və hər hansı şəxsə qarşı ayrı-seçkilik və təqiqlər aydın və birmənalı şəkildə pislənir».

235 Dini baxışlara və ya əqidələrə əsaslanan dözümsüzlüyün və ayrı-seçkilin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Bəyannaməsi, 1981-ci il, maddə 3.

14-cü maddə

14-cü maddənin mətnindən göründüyü kimi, bu maddədə hər hansı ayrıca substantiv (maddi) hüquq nəzərdə tutulmayıb, orada sadəcə olaraq digər maddələrdə nəzərdə tutulmuş maddi hüquqlarla əlaqədar prinsip öz əksini tapıb: bu o deməkdir ki, bu maddəyə təkliddə deyil, yalnız Konvensiyada və ya onun hər hansı Protokollarında təsbit olunmuş bir və ya bir neçə maddə ilə birlikdə istinad etmək olar. Bununla belə, 14-cü maddə mühüm əhəmiyyət daşıyır, çünki hər hansı konkret hüquqa müdaxilə həmin hüququn pozuntusu sayılmasa belə, 14-cü maddə ilə birlikdə götürülmüş həmin hüququn pozuntusunu təşkil edə bilər. Lakin bu maddənin tətbiq dairəsi ilk baxışda göründüyündən daha geniş ola bilər. «*Həyat kəlamı*» *kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı (Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia)* işdə kilsələr şikayət etmişdilər ki, digər dinlərin analoji qurumlarından fərqli olaraq, onlar dini ayinlərə uyğun olaraq mülki nikahlarla bərabərhüquqlu sayılan nikahlar bağlamaq və ya dövlət məktəblərində dinin tədrisini həyata keçirmək imkanına malik deyillər. Cavabdeh dövlət iddia etdi ki, 9-cu maddədə dini nikahların tanınmasını və ya dövlət məktəblərində dinin tədrisinə imkan yaradılmasını tələb edən öhdəliklər nəzərdə tutulmayıb. Məhkəmə cavabdeh dövlətin arqumentlərinin bu hissəsi ilə razılaşa da, hər halda fərqli nəticəyə gəldi:

Məhkəmə ... bir daha xatırladır ki, Konvensiya, o cümlədən onun 9-cu maddəsinin 1-ci bəndi dövlətlərin üzərinə dini nikahları mülki nikahlarla bərabərhüquqlu nikahlar kimi tanımaq öhdəliyini qoyan maddə kimi şərh oluna bilməz. Eynilə, Konvensiyanın

9-cu maddəsinin 1-ci bəndi ilə təmin edilən dini təlimləri yerinə yetirmək azadlığı, Məhkəmənin rəyinə görə, dövlətin üzərinə dövlət məktəblərində və ya bağçalarında dini tədrisi təmin etmək vəzifəsi qoymur.

Bununla belə, Məhkəmə hesab edir ki, dini nikahın dini mərasimə uyğun olaraq keçirilməsi və dini təlimlərin tədrisi Konvensiyanın 9-cu maddəsinin 1-ci bəndində nəzərdə tutulmuş din azadlığının ifadəsidir. O, həmçinin qeyd edir ki, Xorvatiyada dövlət məktəblərində və bağçalarında müəyyən dini icmaların dini tədris etmələrinə icazə verilir və onların dini nikahları tanınır. Məhkəmə bununla əlaqədar olaraq bir daha xatırladır ki, Konvensiyanın 14-cü maddəsinin ayrı-seçkiliyi qadağan edən müddəaları Konvensiyanın heç bir maddəsində nəzərdə tutulmayan, amma dövlətin könüllü olaraq təmin etməyi üzərinə götürdüyü digər hüquqlara da şamil olunur. Müvafiq olaraq, bu hüquqları təmin etməyə könüllü razılıq verməklə 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş öhdəliklərdən daha geniş öhdəlikləri üzərinə götürmüş olan dövlət həmin hüquqlara münasibətdə 14-cü maddədə nəzərdə tutulmuş ayrı-seçkilik xarakterli tədbirlərə yol verə bilməz. Buradan belə nəticə çıxır ki, Xorvatiya Konvensiyanın 9-cu maddəsinə əsasən dövlət məktəblərində və ya bağçalarında dinin tədrisinə icazə vermək öhdəliyini daşımasa da, hazırkı işin faktları bu maddənin tətbiq dairəsinə düşür. Müvafiq olaraq, Konvensiyanın 9-cu maddəsi ilə bircə götürülməklə 14-cü maddəsi bu işə tətbiq edilə bilər.²³⁶

²³⁶ «*Həyat kəlamı*» kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı (*Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*), 56-58-ci bəndlər.

Ərizəçi ayrı-seçkiliyə məruz qaldığını sübut etmək üçün hər şeydən əvvəl onun vəziyyətinə bənzər vəziyyətdə olan digər şəxslərlə fərqli rəftar edildiyini sübut etməlidir. Məsələn, humanist baxışlarını digər şəxslərlə paylaşmaq istəyən fərdlərin vəziyyəti ilə dini baxışları təbliğ edən din xadiminin vəziyyəti oxşar deyil.²³⁷ 14-cü maddədə qeyd edilmiş «digər hər hansı əlamətlər» ifadəsi o deməkdir ki, ayrı-seçkiliyin qadağan olunan əsasları bu maddədə göstərilən siyahı ilə məhdudlaşmır, yəni bu maddədəki siyahı tam deyil, sadəcə nümunə xarakteri daşıyır. Adətən ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan rəftar, məsələn, coğrafi əlamətlərə deyil, şəxsi əlamətlərə əsaslanır. Hərçənd ki, «digər hər hansı əlamətlər» ifadəsi şəxsiyyətə xas olan əlamətlərə (məsələn, cins və ya irq əlamətlərinə)²³⁸ aid olmaya da bilər, lakin 14-cü maddənin mətnində konkret olaraq «din, siyasi və ya digər baxışlara» əsaslanan ayrı-seçkilikdən söhbət getdiyinə görə, fərqli rəftarın 9-cu maddənin tətbiq dairəsinə düşüb-düşmədiyini müəyyənləşdirmək çətinlik törətmir. Hətta ayrı-seçkilik baş verdiyi hallarda belə, ayrı-seçkiliyin mövcudluğunu ilk baxışdan müəyyənləşdirmək praktikada çətin olduğuna görə (məsələn, ayrı-seçkilik xarakteri daşımayan qaydanın tətbiqi zamanı dolayı ayrı-seçkiliyə yol verilməsi buna misal ola bilər), Strasburq Məhkəməsi son dövrlərə aid olan *D.H. və başqaları Çexiyaya qarşı (D.H. and others v. the Czech Republic)* işdə razılaşdı ki, «hüquqların səmərəli müdafiəsini təmin etmək üçün» ayrı-seçkilik məsələsi ilə bağlı «o qədər də sərt olmayan sübutetmə qaydaları» tətbiq edilməlidir. Bu iş qaraçı uşaqlarının digər uşaqlardan ayrılaraq xüsusi məktəblərdə yerləşdirilməsinə aid idi, lakin bu cür ayrılma dini

237 Peters Niderlanda qarşı (*Peters v. the Netherlands*).

238 Klift Birləşmiş Krallığa qarşı (*Clift v. The United Kingdom*), 55-62-ci bəndlər.

əqidə əsasında baş verdikdə də ayrı-seçkilik məsələsi meydana çıxır. Məhkəmə hesab etdi ki:

... bu məsələ ilə bağlı konkret nəticəyə gəlmək və sübutetmə vəzifəsinin hansı tərəfin üzərinə düşdüyünü müəyyənləşdirmək işin faktlarından və pozulduğu iddia edilən Konvensiya hüququnun xarakterindən asılıdır.

Beləliklə:

... hər hansı tədbirin və ya praktikanın konkret fərdə və ya qrupa təsiri qiymətləndirilərkən ciddi araşdırma nəticəsində etibarlı və əhəmiyyətli olduğu müəyyən edilmiş statistik məlumatların ərizəçi tərəfindən təqdim edilməsi ilkin sübut təşkil etmək üçün kifayət edir.

Bu işdə statistik məlumatlar göstərdi ki, qaraçı uşaqlarının 50%-indən çoxu qavrayış qabiliyyəti aşağı olan uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi məktəblərə yerləşdirilir, halbuki belə məktəblərə yerləşdirilən qeyri-qaraçı uşaqlarının sayı 2%-dən aşağıdır. Bu müqayisəli statistika göstərir ki, uşaqların belə məktəblərə yerləşdirilməsi üçün aparılan testlər qaraçı uşaqlarına qarşı qərəzli yanaşmaya əsaslanır.²³⁹

Müvafiq müqayisəli məlumatın doğruluğu müəyyən edilibsə, o halda sübutetmə yükü dövlətin üzərinə keçir və o, fərqli rəftarın obyektiv əsaslara söykəndiyini sübut etməlidir. Beləliklə, fərqli rəftarın baş verdiyinin sübut edilməsi avtomatik olaraq o demək deyil ki, həmin rəftar 14-cü maddə ilə qadağan edilən ayrı-seçkilik xarakterli rəftardır, belə ki, həmin rəftar yalnız o halda qadağan edilmiş ayrı-seçkilik sayılır ki, qanuni məqsəd daşmasın, yaxud tətbiq edilmiş vasitələrlə qarşıya

239 D.H. və başqaları Çexiyaya qarşı (*D.H. and others v. the Czech Republic*), 185-195-ci bəndlər.

qoyulmuş məqsəd arasında ağlabatan mütənasiblik əlaqəsi olmasın.

Precedent hüququna qısaca nəzər salsaq, yuxarıdakı prinsipləri əyani şəkildə təsdiq edən nümunələrə rast gələ bilərik. *Aluyer Fernandes və Kabalyero Qarsiya İspaniyaya qarşı (Alujer Fernández and Caballero García v. Spain)* işdə vergi ödəyiciləri şikayət etmişdilər ki, ödədikləri məbləğlərin bir hissəsinin öz dini icmalarına yardım üçün ayrılmasına nail ola bilmirlər və bu, ayrı-seçkilik xarakterli rəftardır. Strasburq Məhkəməsi qeyd etdi ki:

... din azadlığı kilsələrə və ya onların üzvlərinə digər vergi ödəyicilərinin statusundan fərqlənən vergi ödəyicisi statusu verilməsini bildirmir.

Lakin fərqli statusun verilməsinə yönələn razılaşmalar və ya tədbirlər mövcuddursa, bu hal:

... prinsipə Konvensiyanın 9-cu və 14-cü maddələrinin tələblərinə zidd deyil, bu şərtlə ki, fərqli rəftar obyektiv və ağlabatan əsaslara söykənsin və bunu arzu edən kilsələrlə də analoji sazişlər bağlanmış olsun.

Bu işdə digər kilsələr belə saziş bağlamaq və ya razılaşma əldə etmək istəyində olmadıqları üçün ərizə açıq-aydın əsassız hesab edilərək rədd edildi.²⁴⁰ Beləliklə, imtiyazlar əldə edilməsini nəzərdə tutan konkret hüquqi statusun rəsmən tanınması ilə əlaqədar olaraq dini qruplarla fərqli rəftar edilməsi özlüyündə Konvensiyaya zidd deyil, bu şərtlə ki, həmin hüquqi statusun verilməsi üçün konkret meyarlar müəyyənləşdirilmiş olsun və hər bir dini qrupun bu statusu almaqdan ötrü müraciət etməsi üçün bərabər imkanlar yaradılsın.²⁴¹ *Yəhva şahidləri dini icması*

və başqaları Avstriyaya qarşı (Regionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria) işdə belə imkanların yaradılmadığı müəyyən edildi. Dövlət orqanları təxminən 20 il ərzində Yəhva şahidləri dini icmasına hüquqi şəxs statusu verməkdən imtina etmişdilər. Məhkəmə hesab etdi ki, bu işdə 9-cu maddə ilə birgə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu baş verib:

... Məhkəmə bir daha xatırladır ki, 14-cü maddə ayrı-ayrı qruplar arasındakı «faktiki bərabərsizlikləri» aradan qaldırmaq üçün üzv dövlətin həmin qruplarla fərqli rəftar etməsini qadağan etmir, belə ki, müəyyən hallarda fərqli rəftar vasitəsilə bərabərsizliyi aradan qaldırmağa cəhd edilməməsi faktının özü bu maddənin pozulmasına səbəb ola bilər. Lakin fərqli rəftar obyektiv və ağlabatan əsasla söykənmirsə, başqa sözlə, qanuni məqsəd daşımırsa, yaxud tətbiq edilmiş vasitələrlə qarşıya qoyulmuş məqsəd arasında ağlabatan mütənasiblik əlaqəsi yoxdursa, həmin rəftar ayrı-seçkilik hesab olunur. İştirakçı dövlət oxşar vəziyyətlərdə olan fərdlərə və ya qruplara qarşı fərqli rəftarın əsaslı səbəbinin olub-olmadığını qiymətləndirərkən müəyyən qiymətləndirmə sərbəstliyinə malikdir.

Məhkəmə hesab edir ki, dini quruma hüquqi şəxs statusu verilməzdən əvvəl gözləmə müddətinin tətbiq edilməsi həssas məsələləri meydana çıxarır, belə ki, dövlət din azadlığı sahəsində tənzimləmə səlahiyyətlərini tətbiq edərkən və müxtəlif dinlər, təriqətlər və əqidələrlə münasibətləri tənzimləyərkən neytral və qərəzsiz qalmalıdır. Beləliklə, gözləmə müddətinin tətbiqi məsələsi Məhkəmə tərəfindən xüsusi diqqətlə araşdırılmalıdır.

240 Aluyer Fernandes və Kabalyero Qarsiya İspaniyaya qarşı (*Alujer Fernández and Caballero García v. Spain*), qərardad.

241 Koppi Avstriyaya qarşı (*Koppi v. Austria*), 33-cü bənd.

Məhkəmə qəbul edə bilər ki, müstəsna hallarda bu müddətin yeni yaradılmış və ya naməlum dini qruplar barəsində tətbiqinə haqq qazandırmaq olar. Lakin Yəhva şahidləri kimi uzun müddət beynəlxalq səviyyədə mövcud olan və ölkədə xeyli vaxtdan bəri fəaliyyət göstərən və bu səbəbdən hakimiyyət orqanlarına yaxşı tanış olan dini qruplar üçün gözləmə müddətinin tətbiqinə, çətin ki, haqq qazandırmaq olar. Dövlət orqanları belə dini qrupların müvafiq qanunvericiliyin tələblərini yerinə yetirib-yetirmədiklərini kifayət qədər qısa müddət ərzində yoxlamaq imkanına malikdirlər. Bundan başqa, ərizəçilərin qeyd etdikləri digər qrupun nümunəsi göstərir ki, Avstriya dövləti bu sahədə yürütdüyü siyasətinin başlıca aləti olan gözləmə müddətini hamıya bərabər qaydada tətbiq etmir.²⁴²

Beləliklə, fərdlərin və ya qrupların dini baxışlara və ya digər əqidələrə əsaslanan ayrı-seçkiliyə məruz qaldıqları barədə iddialarını araşdırarkən diqqətli olmaq tələb olunur. Praktikada Avropa Məhkəməsi Konvensiyanın substantiv (maddi-hüquqi) maddəsinin əsas etibarlı ilə eyni məsələ ilə əlaqədar pozulduğunu müəyyən etdiyi hallarda adətən ayrı-seçkilik barədə 14-cü maddə üzrə şikayətə baxılmasına ehtiyac görmür. Əgər 14-cü maddə əsasında irəli sürülən arqumenti nəzərdən keçirməyə ehtiyac varsa, o halda Məhkəmə onun hansı substantiv maddə ilə birləşmə nəzərdən keçirilməli olduğunu araşdırır. Məhkəmənin presedent hüququ göstərir ki, dini baxışlara və ya əqidəyə əsaslanan ayrı-seçkilik barədə şikayətə baxarkən Məhkəmə 14-cü maddəni 9-cu maddə ilə deyil, hər hansı digər substantiv maddə ilə birləşmə (əlaqəli

şəkildə) nəzərdən keçirir.

Məhkəmənin araşdırdığı dini baxışlarla əlaqədar olan bəzi işlər uşaq üzərində qəyyumluq və onunla görüşmək hüququ məsələlərinin həlli ilə bağlı idi. Məsələn, *Hoffman Avstriyaya qarşı (Hoffman v. Austria)* işdə ərizəçi Yəhva şahidləri dini icmasının fəaliyyətlərində iştirak etdiyinə görə ona uşaq üzərində qəyyumluq hüququ verilməsindən imtina edilmişdi. Strasburq Məhkəməsi milli məhkəmənin ərizəçinin dini baxışlarını əsas gətirərək qərar çıxarmasını yolverilməz hesab etdi və uşaq üzərində qəyyumluq məsələsinin ərizəçinin ailə həyatına aid olduğunu bildirərək bu məsələyə 8-ci və 14-cü maddələr əsasında baxdı. *Palau-Martines Fransaya qarşı (Palau-Martinez v. France)* işdə nikah pozulduqdan sonra uşaq üzərində qəyyumluq məsələsinin həllində də eyni yanaşma nümayiş etdirildi və 14-cü maddə ilə birləşmə götürülməklə 8-ci maddənin pozulduğu müəyyən edildi. Bu qərar Yəhva şahidlərinin «uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı tətbiq etdikləri prinsiplərin ciddi təhlili» əsasında çıxarıldı. Bu amil iş üçün əhəmiyyətli olsa da, «ərizəçinin dini baxışlarının onun iki uşağının tərbiyəsinə və gündəlik həyatına təsir göstərdiyini təsdiq edən birbaşa və konkret sübut» olmadığına görə həmin amil sosial orqanın araşdırma aparması barədə ərizəçinin müraciətinin rədd edilməsi üçün yetərli deyildi.²⁴³ Bu iki iş üzrə qərarlar heç də o demək deyil ki, uşaq üzərində qəyyumluq məsələsinin həlli zamanı valideynin dini baxışları nəzərə alınmamalıdır, belə ki, bu işlər bu məsələnin araşdırılmasına bütün hallarda diqqət və ehtiyatla yanaşmağın zəruri olduğunu göstərir.

Milli qanunvericilik kilsənin hüquq qabiliyyətini məhdudlaşdırırsa

242 Yəhva şahidləri dini icması və başqaları Avstriyaya qarşı (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria*), 96-98-ci bəndlər.

243 *Palau-Martines Fransaya qarşı (Palau-Martinez v. France)*, 29-43-cü bəndlər.

və onun öz maraqlarını müdafiə etmək üçün məhkəmədə tərəf kimi çıxış etməsinə imkan vermirsə, xüsusən də digər dini qurumlara belə imkanlar yaradılırsa, o halda məhkəməyə müraciət hüququnu təmin edən 6-cı maddə üzrə məsələ meydana çıxıb bilər. *Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstanına qarşı (Canea Catholic Church v. Greece)* işdə ərizəçi kilsə öz mülkiyyət hüquqlarını qorumaq üçün məhkəmədə iddia qaldırmaq imkanına malik deyildi, halbuki pravoslav kilsəsi və yəhudi icması üçün belə imkan yaradılmışdı. Bu işdə şikayət mahiyyət etibarını ilə mülki hüquqların müəyyən edilməsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququna aid olduğuna və ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan rəftarı əsaslandırmaq üçün hər hansı obyektiv və ağılabatan səbəb göstərilmədiyinə görə Strasburq Məhkəməsi bu qənaətə gəlmiş ki, 14-cü maddə ilə birləşdirilməklə 6-cı maddənin 1-ci bəndi pozulub.²⁴⁴

Dini baxışlar məsələsi həm də məşğulluq sahəsində ayrı-seçkilik xarakteri daşıyan rəftarın nəzərdən keçirildiyi işlərlə əlaqədar ola və təklikdə, yaxud 14-cü maddə ilə birləşdirilməklə (əlaqəli şəkildə) götürülmüş 9-cu maddə əsasında araşdırıla bilər. *Flimmenos Yunanıstanına qarşı* işdə ərizəçinin məhkumluğu olduğuna görə auditor vəzifəsində çalışmasına icazə verilməmişdi. Onun məhkumluğuna Yəhva şahidləri dini icmasının baxışlarını qəbul etdiyinə görə ümumi hərbi çağırış dövründə hərbi forma geyməkdən imtina etməsi səbəb olmuşdu. Strasburq Məhkəməsi qeyd etmiş ki, hər hansı vəzifədə çalışma Konvensiyanın tətbiq dairəsinə aid məsələ olmasa da, o, bu məsələyə din azadlığının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-seçkiliyə

məruz qalma kimi yanaşır. Dövlətlərin hüquq pozuntusu törətmiş müəyyən şəxslərin müəyyən vəzifələri tutmalarına icazə verməməsi qanuni hal olsa da, bu işdə ərizəçinin məhkumluğu onun ləyaqətsiz və ya mənaviyyətsiz davranışından irəli gəlməmişdi. Buna görə də ərizəçi ilə bu cür rəftar edilməsi qanuni məqsəd daşımırdı və onun kifayət qədər uzun müddətə azadlıqdan məhrum edilməsindən əlavə həm də auditor kimi çalışmasına icazə verilməməsi qeyri-mütənasib sanksiya idi. Beləliklə, bu işdə 9-cu maddə ilə birləşdirilməklə 14-cü maddənin pozuntusu baş vermişdi. Bu qərarın mühüm hissəsində Strasburq Məhkəməsi qeyd etmiş ki, dövlətlər müəyyən vəziyyətlərdə fərdlərlə fərqli rəftar etmək vəzifəsini daşıya bilərlər, yəni elə hallar olur ki, bu zaman müəyyən şəxslərlə digərlərindən fərqli rəftar etmək zəruri olur:

İndiyədək Məhkəmənin rəyi bundan ibarət idi ki, 14-cü maddədə nəzərdə tutulmuş hüquq, yəni Konvensiya ilə təmin edilən hüquqlardan istifadə zamanı ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ dövlətlər tərəfindən analoji vəziyyətlərdə olan şəxslərlə fərqli rəftar edildiyi və bu rəftarın obyektiv və ağılabatan əsaslara söykənmədiyini hallarda pozulmuş olur. Lakin Məhkəmə hesab edir ki, belə hallar 14-cü maddə ilə qadağan olunan ayrı-seçkiliyin baş verə biləcəyi yeganə situasiya deyil. Konvensiya ilə təmin edilən hüquqların həyata keçirilməsi zamanı ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququ həm də o hallarda pozulmuş olur ki, dövlətlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqli vəziyyətlərdə olan şəxslərlə fərqli rəftar etməli olduqları halda bunu etmirlər və bunun üçün hər hansı obyektiv və ağılabatan əsas gətirmirlər...

Məhkəmə hesab edir ki, prinsipcə hüquq pozuntusu törətmiş

244 Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstanına qarşı (*Canea Catholic Church v. Greece*), 43-47-ci bəndlər.

müəyyən şəxslərin auditor kimi çalışmalarına icazə verilməməsi dövlətlərin qanuni marağına aid məsələdir. Lakin Məhkəmə həm də belə hesab edir ki, ağır cinayətlərə görə məhkum edilmə hallarından fərqli olaraq, dini baxışlarla və ya əqidə ilə hərbi forma geyməkdən imtinaya görə məhkum edilmə hallarında hüquq pozuntusu törətmiş şəxsin bu hərəkəti bu vəzifədə çalışma bilməməsi üçün əsas təşkil edən ləyaqətsiz və ya məənviyyatsız davranış sayıla bilməz. Beləliklə, ərizəçinin bu səbəbə görə auditor vəzifəsini yerinə yetirməyə yararlı hesab olunmaması əsassızdır... Əslində qanunvericiyə əsasən dövlət orqanlarının ərizəçinin auditor vəzifəsində çalışmasına icazə verməməkdən savayı başqa seçimləri yox idi. ... Bu işdə Məhkəmə belə hesab edir ki, ərizəçinin Konvensiyanın 9-cu maddəsində nəzərdə tutulmuş hüquqlarını həyata keçirərkən ayrı-seçkiliyə məruz qalmamaq hüququnu pozan müvafiq qanunvericilik məhz dövlət tərəfindən qəbul edilib. Beləliklə, dövlət ağır cinayətlərə görə məhkum edilmiş şəxslərin auditor vəzifəsində çalışmasına icazə verilməməsinə nəzərdə tutan müddəanı qəbul edərkən istisna halları nəzərə almalı idi.²⁴⁵

12 sayılı Protokol

12 sayılı Protokolun müddələrinin tətbiq dairəsi, şübhəsiz ki, 14-cü maddədən daha genişdir. *Seydiç və Fintsi Bosniya və Herseqovinaya qarşı (Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina)* iş üzrə qərar bu Protokol əsasında çıxarılmış ilk qərar idi. Bu işdə müəyyən edildi

ki, yalnız ölkədəki üç əsas etnik qrupun nümayəndələrinə parlament və ya prezident seçkilərində iştirak etmək hüququ verən konstitusiya müddəaları (fərdlərin bu etnik qruplara mənsubiyyəti əhəmiyyətli dərəcədə onların dini mənsubiyyəti ilə əlaqədar idi) 1 sayılı Protokolun 3-cü maddəsinin (parlament seçkiləri ilə əlaqədar olaraq) və 12 sayılı Protokolun müddəaları ilə (prezident seçkiləri ilə əlaqədar olaraq) birgə götürülməklə Konvensiyanın 14-cü maddəsinə pozub. Bu müddəalar ölkədəki düşmənçiliyə son qoyulmasına yönələn Deyton sülh sazişindən irəli gəlirdi.²⁴⁶ 12 sayılı Protokol əsasında araşdırılmış ikinci iş «*Həyat kəlamı» kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı (Savez Crkava "Riječ Životu" and others v. Croatia)* iş idi. Bu işdə müvafiq kilsələrin dövlət məktəblərində dinin tədrisini həyata keçirmələrinə, yaxud rəsmən tanınan dini nikah mərasimlərini keçirmələrinə icazə verilməməsi 9-cu maddə ilə birgə götürülməklə 14-cü maddənin pozuntusu hesab edildi və buna görə də Məhkəmə qərara aldı ki, 12 sayılı Protokol əsasında bu məsələyə dair qərar çıxarmağa ehtiyac yoxdur. Lakin bu qərar həmin Protokolun müddələrinin tətbiqi ilə əlaqədar müzakirələrə yol açdı. Protokolun mətnində deyilir ki, «qanunla nəzərdə tutulmuş istənilən hüquqdan istifadə» edilməsi ayrı-seçkilik qoyulmadan təmin olunmalıdır və bundan əlavə, dövlət orqanı tərəfindən ayrı-seçkiliyə yol verilməsi də qadağandır. Protokolun mətninə dair izahədic qeydlərdə dəqiq şəkildə göstərildi ki, bu Protokolun müddəaları aşağıdakı dörd kateqoriyaya aid hallara şamil olunur:

i. fərdə verilən hüququn konkret olaraq milli qanunvericilikdə

245 Tlimmenos Yunanıstana qarşı (*Tlimmenos v. Greece*), [Böyük Palata], 39-49-cü bəndlər.

246 Seydiç və Fintsi Bosniya və Herseqovinaya qarşı (*Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina*), [Böyük Palata], 42-56-cı bəndlər.

nəzərdə tutulduğu hallara;

ii. həmin hüququn dövlət orqanının milli qanunvericilikdə aydın şəkildə nəzərdə tutulmuş öhdəliyi ilə əlaqədar olduğu hallara, yəni həmin hüquqla əlaqədar olaraq dövlət orqanının üzərinə konkret şəkildə davranmaq vəzifəsinin qoyulduğu hallara;

iii. dövlət orqanının qeyri-məhdud səlahiyyətlərini həyata keçirdiyi hallara (məsələn, müəyyən subsidiyaların verilməsinə);

iv. dövlət orqanının digər hərəkətlərinə və ya hərəkətsizliyinə (məsələn, hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşlarının iğtişaşları nəzarət altına almaq məqsədi ilə etdiyi hərəkətlərə).²⁴⁷

247 «Həyat kəlamı» kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı (*Savez Crkava "Riječ Života" and others v. Croatia*), 103-115-ci bəndlər. Bu işdə Məhkəmə bildirdi ki, dövlət məktəblərində dinin tədris edilməsi, yaxud dini nikahların rəsmən tanınması hüququ ilə əlaqədar olaraq dini qurumlarla razılaşma məsələsi dövlətin qeyri-məhdud səlahiyyətinə aiddir və beləliklə, bu hüquq «konkret olaraq milli qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hüquq» deyil. Lakin bu məsələ izahedici qeydlərdə göstərilmiş üçüncü kateqoriyaya aid məsələlərdəndir. İzahedici qeydlərdə belə məsələlərə dair təfsilatlı və aydın əlavə izahatlar öz əksini tapmayıb, eyni zamanda, «milli hüquq sistemlərində hər bir kateqoriyaya aid məsələlərə fərqli yanaşmalar nəzərdə tutula bilər».

Nəticə

Fikir, vicdan və din azadlığı hüququ həyatı əhəmiyyətə malik olan insan hüququdur. Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsinin (habelə keçmiş Avropa İnsan Hüquqları Komissiyasının) hüquq praktikası 9-cu maddədə təsbit olunmuş dəyərlərin mühüm əhəmiyyətini təsdiq edir. Eyni zamanda, əsas prinsiplərə və dəyərlərə layiqli qiymət verilməsi də önəmlidir, belə ki, fikir, vicdan və din azadlığına cəmiyyətdə demokratik müzakirələrə və plüralizmə kömək edən amil kimi baxılmalıdır. Məhkəmə baxdığı işlərin birində qeyd etdi ki, bu azadlığın iki (fərdi və kollektiv) aspekti prinsiplə əhəmiyyətə malikdir. Belə ki:

... dini meyarlar baxımından bu azadlıq dindarların dini mənsubiyyətinin təsdiqində və həyat haqqında anlayışlarının formalaşmasında mühüm elementlərdən biridir, lakin o, həm də ateistlər, aqnostiklər, skeptiklər və heç bir əqidəyə inanmayanlar üçün də olduqca dəyərlidir. Əsrlər boyu qurbanlar bahasına qalib gəlmiş demokratik cəmiyyətdən ayrılmaz olan plüralizm ondan asılıdır.²⁴⁸

Bundan əlavə:

... dini icmaların müstəqil mövcudluğu demokratik cəmiyyətdə plüralizm üçün zəruridir... Bu işdə başlıca məsələ plüralizmi qorumaqdan və demokratiyanın lazımı qaydada işləməsinə təmin etməkdən ibarət idi. Demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri ondan ibarətdir ki, o, ölkənin problemlərinin, hətta onlar ağır problemlər olsa belə, dialoq vasitəsilə həll edilməsinə imkan

yaradır.²⁴⁹

Başqa sözlə, fərdi əqidələrin müdafiəsi digər şəxslərin əqidələrinin sıxışdırılmasına şərait yaratmamalı, həmin əqidələrə qarşı tolerantlığa kömək etməlidir. Beləliklə, dövlətin vəzifələri 9-cu maddədə nəzərdə tutulmuş hüquqlara müdaxilə etməməklə məhdudlaşmır, belə ki, dövlət həmin hüquqların səmərəli olması üçün müəyyən hallarda pozitiv tədbirlər görmək öhdəliyini də daşıyır. Digər tərəfdən, plüralizmin qorunmasının maraqları tələb edir ki, müəyyən dinin ardıcılıqları onların dininin tənqidə məruz qala biləcəyi ilə barışsınlar, habelə:

... digər dinin ardıcılıqlarının mövcudluğuna və hətta onların baxışlarına zidd olan digər dini təlimlərin təbliğinə dözümlülüklə yanaşsınlar.²⁵⁰

Bir-birinə zidd mülahizələrin birgə mövcudluğuna imkan yaradılması 9-cu maddəyə əsasən tələb olunan mühüm vəzifədir və Avropa İnsan Hüquqları Məhkəməsi özünün presedent hüququnda bərqərar edilmiş meyarlar əsasında bu məsələyə nəzarət edir. Konkret olaraq, 9-cu maddə ilə təmin edilən hüquqlara müdaxilə qanunla nəzərdə tutulmalı, dövlətin qanuni maraqlarına xidmət etməli və «demokratik cəmiyyətdə zəruri» olmalıdır. Məhz bu sonuncu aspektin müəyyənləşdirilməsi çətinlik yaradan əsas məsələdir. Bunun üçün liberal dəyərlərə əsaslanan demokratik cəmiyyətdə fikir, vicdan və din azadlığının mühüm rolu layiqincə qiymətləndirilməli və dini və fəlsəfi baxışların insan üçün əhəmiyyəti qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, bir çox hallarda bu məsələnin qiymətləndirilməsində beynəlxalq məhkəmə orqanı ilə

249 Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı (*Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria*), 93-cü bənd.

250 Otto Preminger İnstitutu Avstriyaya qarşı (*Otto-Preminger-Institut v. Austria*), 47-ci bənd.

248 Kokkinakis Yunanıstana qarşı (*Kokkinakis v. Greece*), 31-ci bənd.

müqayisədə milli hakimiyyət orqanları daha əlverişli vəziyyətdədirlər və buna görə də Strasburq Məhkəməsi bir çox qərarlarında qeyd edib ki, bu sahədə qərarlar qəbul edən milli orqanlara kifayət qədər «geniş qiymətləndirmə» sərbəstliyinin verilməsi məqsədəuyğundur. Bu sahədə beynəlxalq məhkəmə orqanının səlahiyyətlərinin müəyyən dərəcədə məhdudlaşdırılması doktrinasının məqsədəuyğun sayılması o demək deyil ki, eyni məhdudiyət hökmən milli səviyyədə də tətbiq edilməlidir. Din azadlığı hüququna müdaxiləni əsaslandırmaq üçün gətirilən dəlilləri diqqətlə araşdırmaq istər ayrı-ayrı fərdlər, istərsə də bütövlükdə cəmiyyət üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır və cəmiyyətdəki plüralizmi və müxtəlifliyi qorumağa kömək edir, sonuncular isə, öz növbəsində, insanın cəmiyyətdəki, habelə mənəviyyat və daxili hissələr dünyasındakı yerinin dərk edilməsinə şərait yaradır.

Hazırkı dövrdə fikir, vicdan və din azadlığına hörmət prinsipinə demokratik cəmiyyətin mövcudluğunun zəruri şərti kimi baxmaq olar, lakin bu azadlığın təmin edilməsinin formaları Avropa dövlətlərində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bu sahədə standart Avropa «sxemi» mövcud deyil. Milli səviyyədə hələ də müxtəlif konstitusiya normaları və hüquqi posedurlar mövcuddur ki, onlar da Avropa tarixinin zənginliyini və avropalıların milli kimliyinin və fərqi əqidələrinin müxtəlifliyini əks etdirir. Dünyəvilik prinsipi bəzi dövlətlərin konstitusiyalarında öz əksini tapıb, digərlərində isə müəyyən dinə aid kilsələrə rəsmi kilsə statusu verilib, lakin bütün bunların hüquqi nəticələri ayrı-ayrı ölkələrdə fərqlidir, məsələn, elə ölkələr var ki, orada müəyyən dini icmalar vergi güzəştləri və ya xeyriyyəçilik statusunun tanınması sayəsində konkret maliyyə imtiyazlarına malikdirlər. Dinlə dövlət arasındakı bu münasibətlər, bir qayda olaraq, yerli ənənələri və praktiki

müləhizələri əks etdirir. Azlıqların dininə gəlincə, dini tolerantlıq bəzi Avropa ölkələrində siyasi prinsip kimi yüzilliklər boyu tətbiq edilir. Digər ölkələrdə isə bu anlayış yalnız son dövrlərdə aktuallaşıb. Bununla belə, hər bir cəmiyyətdə azlıq icmalarının nümayəndələri dini əqidələri səbəbindən özlərini cəmiyyətdə əlverişsiz durumda hiss edə bilirlər.

9-cu maddənin və bu maddə ilə əlaqədar təminatların şərhinə Strasburq Məhkəməsinin yanaşması araşdırılan işin konkret hallarından xeyli dərəcədə asılıdır. Belə görünür ki, o, dini və ya fəlsəfi əqidələrə aid öhdəliklər kimi qəbul edilən digər məsələlərlə (məsələn dini bayramlarla bağlı ənənələrə riayət edilməsi, prozelitizmlə məşğul olma kimi məsələlərlə) müqayisədə dini qrupun hüquqi şəxs statusunun tanınmaması məsələsinə və bunun doğurduğu nəticələrə (məsələn, məhkəməyə müraciət hüququnun tanınmamasına və mülkiyyət hüquqlarının qorunması ilə bağlı məhkəmədə tərəf kimi çıxış etmək imkanının olmamasına) bu maddə əsasında baxmağa daha çox meyillidir. Bu maddənin müddəaları məşğulluq məsələlərinə az hallarda tətbiq edilir, lakin məktəblərdə dini məsələlərlə bağlı vəziyyətə bu maddənin kontekstində daha çox diqqət yetirilir. Fərdlərin daxili dünyası, yəni hər hansı əqidəyə malik olması müqəddəs və toxunulmaz sahə kimi qəbul edilir, lakin həmin əqidələrin «ifadə edilməsinə» gəlincə, bu sahədə bir-birinə zidd olan maraqların nəzərə alınması zəruridir. Məhdudiyətlərin dövlət tərəfindən əsaslandırılması vəzifəsinə gəlincə, televiziya dini reklama qoyulan məhdudiyəti əsaslandırmaq evlərə gedərək təbliğat aparən yevangelistlərin fəaliyyətinə qoyulan məhdudiyəti əsaslandırmaqdan daha asandır, hərəçənd ki, belə təbliğatın əhaliyə təsiri televiziya vasitəsilə aparılan təbliğatla müqayisədə daha çox ola bilər.

Məhkəmə praktikasındakı bu qeyri-ardıcillıq, yəqin ki, qaçılmazdır,

çünkü bu hal müəyyən dərəcədə ölkələrin daxili prosedurlarında nəzərə çarpan müxtəlifliyi əks etdirir. Avropa sivilizasiyasını formalaşdırmış dini və fəlsəfi hərəkatlar həqiqətən Avropa xalqlarının intellektual və mənəvi həyatında bu qitənin coğrafi xüsusiyyətlərini müəyyən etmiş təbiət qüvvələri kimi dərin təsir buraxmış amillər hesab edilə bilər. Avropa uzun müddət «xristianlıq» anlayışı ilə assosiasiya olunsada, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif dərəcədə digər dinlərin, məsələn, iudaizmin və islamın təsirinə də məruz qalıb. Öz növbəsində, bu qitə Platon, Aristotel, Yum və Kant kimi dühaların, habelə Renessans, Reformasiya və Maarifçilik dövrlərində dünyanın dini və fəlsəfi dərki sahəsində nəhəng irəliləyişlərin sayəsində ideyalar və fəlsəfi baxışlar tarixinə böyük töhfələr verib. Avropaya həqiqətən xeyli dərəcədə dinlərdən, dəyərlər sistemindən və ideyalardan yaranan bina kimi baxsaq, bu bina müəyyən azadlıqların, xüsusən fikir azadlığının, ifadə və birləşmək azadlıqlarının sayəsində əsrlər boyu inşa edilib. Hərçənd ki, bu intellektual əməyin nəticələri heç də həmişə müsbət olmayıb. İndiki dövrdə iddia etmək olar ki, Avropada plüralizm, tolerantlıq, müxtəlif əqidələr və dünyəvilik mövcuddur, amma bu, həmişə belə olmayıb. Ola bilsin ki, dinlə milliyyətçilik, habelə qrup mənsubiyyəti arasında sıx əlaqə mövcud olub, belə ki, dini dözümsüzlük və təqiblər müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif formalarda özünü büruzə verib və qitənin həyatına kölgə salıb, müəyyən siyasi doktrinalarla əlaqədar olan ekstremizm dövründə isə insan hüquqlarının ciddi və sistemətik pozuntularına gətirib çıxarıb. Tarixin ibrət dərsləri göstərir ki, yuxarıda qeyd edilən fundamental azadlıqlar son dərəcə önəmli olsa da, müəyyən hallarda onların məhdudlaşdırılması zəruridir.

Keçmişin bu dərsləri müasir dövrün problemlərinə necə yanaşmalı

olduğumuzu anlamağa kömək edir, belə ki, iyirminci əsrin sonlarına doğru Avropa cəmiyyəti daha çox dünyəvi cəmiyyət olması ilə səciyyələnsə də, iyirmi birinci əsrdə fundamentalizm təzahürləri artmaqdadır. Avropada din müəyyən dövrlərdə, ola bilsin ki, «yuxuya getmiş» qüvvə idi, amma indi o, yenidən canlanır. Dövlət orqanlarından tələb olunan budur ki, durmadan artmaqda olan dini müxtəlifliyə ölkənin uyğunlaşmasını daim təmin etsinlər, və o cümlədən bu məsələyə müxtəlif sahələrdə, təhsil, tibbi xidmət, planlaşdırma məsələlərinə nəzarət və dövlət qulluğu sahələrində diqqət yetirsinlər. Konkret olaraq, müasir dövrdə qarşıya çıxan problemlər dini manifestlər əsasında yaradılan partiyaların meydana çıxması, xüsusən təhlükəsizlik mülahizələri səbəbindən dini dözümsüzlüyün artması, habelə dini simvolların nümayişinin ictimaiyyəti birləşdirə bilən qüvvə olmasının cəmiyyətdə narahatlıq yaratması ilə əlaqədardır və bütün bunlar dövlətin belə halları qiymətləndirməsini və onlara reaksiya verməsini tələb edir.

Bu problemlərlə əlaqədar milli tədbirlərə demokratiya, qanunun aliliyi və insan hüquqları prizmasından baxmaq lazımdır. Lakin İnsan hüquqları haqqında Avropa Konvensiyası bu sahədə hər hansı sərt tələblər tətbiq etməyib: bu müqavilədə sadəcə olaraq minimal standartlar əks olunub, kilsənin və dövlətin həyatını tənzimləyən dini ənənələrdəki və konstitusiyaya normalarındakı fərqlər isə əvvəlcədən bu sahədə kontinental mənəzərinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edəcək, bu şərtlə ki, belə vəziyyət Konvensiyanı tərtib edənlərin gözləntilərinə uyğun olsun. Strasburq Məhkəməsi bu müxtəlifliyə hörmətlə yanaşır və onun qərarlarında çox vaxt din və əqidələrin tarixi və siyasi konteksti öz əksini tapır. Avropada dinlə dövlətin qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinə

vahid yanaşma mövcud deyil və bu, Avropa cəmiyyətini zənginləşdirən haldır. Digər tərəfdən, indi Avropa məcburi qüvvəyə malik olan bir sıra hüquqi təminatlara sahibdir ki, onlar da fikir, vicdan və din azadlığı ilə bağlı tələblərini irəli sürən ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların, məsələn, dini qurumların vəziyyətini möhkəmləndirir.

İşlərin siyahısı

İşlərin adlarından sonra qərarların və müvafiq hallarda qəraradların tarixləri göstərilib. Mətnə eyni iş üzrə həm qərar, həm də qərarad əks olunubsa, onların hər birinin tarixi qeyd edilib.

Əlavə məlumat üçün HUDOC on-layn məlumat bazasına müraciət edin: <http://hudoc.echr.coe.int/>.

A, B

Agga v. Greece (no. 2) (Aqqa Yunanıstana qarşı (№ 2)), 17 oktyabr 2002-ci il **63, 65**

Ahmet Arslan and others v. Turkey (Ahmet Arslan və başqaları Türkiyəyə qarşı), 23 fevral 2010-cu il **14**

Aktas v. France (dec) (Aktas Fransaya qarşı) (qərarad), 30 iyun 2009-cu il 23, **50-51**

Alexandridis v. Greece (Aleksandridis Yunanıstana qarşı), 21 fevral 2008-ci il **19**

Al-Nashif and others v. Bulgaria (Əl-Naşif və başqaları Bolqarıstana qarşı), 20 iyun 2002-ci il **16**

Alujer Fernandez and Caballero Garcia v. Spain (dec.) (Aluxer Fernandes və Kabalyero Qarsiya İspaniyaya qarşı) (qərarad), 14 iyun 2001-ci il **15, 57, 77**

Angeleni v. Sweden (dec.) (Angeleni İsveçə qarşı) (qərarad), 3 dekabr 1986-cı il **21**

Arrowsmith v. the United Kingdom (dec.) (Errousmit Birləşmiş

Krallığa qarşı) (qərarad), 16 may 1977-ci il **16, 22-23, 69**
Autio v. Finland (dec.) (Autio Finlandiyaya qarşı) (qərarad), 6 dekabr 1991-ci il **45**

Aydın Tatlav v. Turkey (Aydın Tatlav Türkiyəyə qarşı), 2 may 2006-cı il **72**

Bayatyan v. Armenia (GC) (Bayatyan Ermənıstana qarşı (Böyük Palata)), 7 iyul 2011-ci il **7, 37, 39, 46-47**

Belgian Linguistic case (Belçikada dillərlə əlaqədar iş), 23 iyul 1968-ci il **16**

Bernard and others v. Luxembourg (dec.) (Bernard və başqaları Lüksemburqa qarşı) (qərarad), 8 sentyabr 1993-cü il **67, 69**
Bowman v. the United Kingdom (Bouman Birləşmiş Krallığa qarşı), 19 fevral 1998-ci il **69**

Bruno v. Sweden (dec.) (Bruno İsveçə qarşı) (qərarad), 28 avqust 2001-ci il **53, 55**

Buscarini and others v. San Marino (Buskarini və başqaları San-Marinoya qarşı), 18 fevral 1999-cu il **14, 20-21**

C

C. v. the United Kingdom (dec.) (C. Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 15 dekabr 1983-cü il **15, 21, 53,**

C.J., J.J. and E.J. v. Poland (dec.) (C.J., J.J. və E.J. Polşaya qarşı) (qərarad), 16 yanvar 1996-cı il **21, 67**

C.W. v. the United Kingdom (dec.) (C.W. Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 10 fevral 1993-cü il **16**

Campbell and Cosans v. the United Kingdom (Kempbell və Kozans Birləşmiş Krallığa qarşı), 25 fevral 1982-ci il **16, 67**

Canea Catholic Church v. Greece (Kaneya katolik kilsəsi Yunanıstana qarşı), 16 dekabr 1997-ci il **13, 24, 61, 79**
Cha'are Shalom Ve Tsedek v. France (Ça'are Şalom Ve Tsedek Fransaya qarşı) (Böyük Palata), 27 iyun 2000-ci il **17, 29, 33, 35**
Chappell v. the United Kingdom, (dec.) (Çəppell Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 14 iyul 1987-ci il **17, 61**
Church of Scientology and 128 of its members v. Sweden (dec.) (Sayentologiya kilsəsi və onun 128 üzvü İsveçə qarşı) (qərarad), 14 iyul 1980-ci il **72**

Church of Scientology Moscow v. Russia (Moskva sayentologiya kilsəsi Rusiyaya qarşı), 5 aprel 2007-ci il **60**
Clift v. the United Kingdom (Klift Birləşmiş Krallığa İspaniyaya qarşı), 13 iyul 2010-cu il **76**

Cserjes v. Hungary (dec.) (Serjes Macarıstana qarşı) (qərarad), 5 aprel 2001-ci il **15, 31**

Cyprus v. Turkey (GC) (Kıpr Türkiyəyə qarşı) (Böyük Palata), 10 may 2001-ci il **15, 23, 27,**

D

D. v. France (dec.) (D. Fransaya qarşı) (qərarad), 6 dekabr 1983-cü il **22**

D.H. and others v. the Czech Republic (D.H. və başqaları Çexiyaya qarşı), 13 noyabr 2007-ci il **76**

Dahlab v. Switzerland (dec.) (Dəhləb İsveçrəyə qarşı) (qərarad), 15 fevral 2001-ci il **51**

Darby v. Sweden (Darbi İsveçə qarşı), 23 oktyabr 1990-cı il **15, 18, 21, 26, 53**

Dimitras and others v. Greece (Dimitras və başqaları Yunanıstana

qarşı), 3 iyun 2010-cu il **19**

Dogru v. France (Doğru Fransaya qarşı), 4 dekabr 2008-ci il **51**
Dubowska and Skup v. Poland (dec.) (Dubovska və Skup Polşaya qarşı) (qərarad), 18 aprel 1997-ci il **29**

E, F, G

Efstratiou v. Greece (Efstratiu Yunanıstana qarşı), 18 dekabr 1996-cı il **27-28**

El Majjaoui and Stichting Touba Moskee v. the Netherlands (Əl-Maccaui və «Tuba Mosl» fondu Niderlanda qarşı) (qərarad); 14 fevral 2006-cı il, qərar (Böyük Palata): 20 dekabr 2007-ci il **16, 61**

Eriksson v. Sweden (Eriksson İsveçə qarşı), 22 iyun 1989-cu il **66**

Feldek v. Slovakia (Feldek Slovakiyaya qarşı), 12 iyul 2001-ci il **16**

Finska forsamlingen i Stockholm and Teuvo Hautaniemi v. Sweden (dec.) (Stokholm kilsə təşkilatı və Teuvo Hautaniemi İsveçə qarşı) (qərarad), 11 aprel 1996-cı il **24**

Folgerø and others v. Norway (Folgero və başqaları Norveçə qarşı) (Böyük Palata), 29 iyun 2007-ci il **68-69**

Georgian Labour Party v. Georgia (Gürcüstan Leyborist Partiyası Gürcüstana qarşı), 8 iyul 2008-ci il **18**

Giniewski v. France (Ginyevski Fransaya qarşı), 31 yanvar 2006-cı il **72**
Gottesmann v. Switzerland (dec.) (Qottesmann İsveçrəyə qarşı) (qərarad), 4 dekabr 1984-cü il **53**

H

Handyside v. the United Kingdom (Həndisayd Birləşmiş Krallığa qarşı), 7 dekabr 1976-cı il **41-43, 70**

Hasan and Chaush v. Bulgaria (GC) (Hasan və Çauş Bolqarıstana qarşı) (Böyük Palata), 26 oktyabr 2000-ci il **27, 38-39, 58**

Hasan and Eylem Zengin v. Turkey (Hasan və Eylem Zengin Türkiyəyə qarşı), 9 oktyabr 2007-ci il **69**

Hazar, Hazar and Acik v. Turkey (dec.) (Hazar, Hazar və Acik Türkiyəyə qarşı) (qərarad), 10 dekabr 1992-ci il **16**

Hoffman v. Austria (Hoffman Avstriyaya qarşı), 23 iyun 1993-cü il **13, 78**

Holy Monasteries v. Greece (Müqəddəs monastırlar Yunanıstana qarşı), 9 dekabr 1994-cü il **13, 15, 26, 61**

Holy Synod of the Bulgarian Orthodox Church (Metropolitan Inokentiy) and others v. Bulgaria (Bolqarıstan pravoslav kilsəsinin müqəddəs sinodu (Metropolitan İnnokenti) və başqaları Bolqarıstana qarşı), 22 yanvar 2009-cu il **63**

I, J

I.A. v Turkey (I.A. Türkiyəyə qarşı), 9 sentyabr 2005-ci il **72**

Ingrid Jordebo Foundation of Christian Schools and Ingrid Jordebo v. Sweden (dec.) («İnqrid Jordebo xristian məktəbləri fondu» və İnqrid Jordebo İsveçə qarşı) (qərarad), 6 mart 1987-ci il **66**

Inhabitants of Leeuw-St Pierre v. Belgium (dec.) (Lyu-Sent-Pyer sakinləri Belçikaya qarşı) (qərarad), 16 dekabr 1968-ci il **15**

Institute of French Priests and others v. Turkey (Fransız Keşişləri İnstitutu və başqaları Türkiyəyə qarşı) (barışıq sazişi), 14 dekabr 2000-ci il **62**

ISKCON and 8 others v. the United Kingdom (dec.) (ISKCON və digər 8 şəxs Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 8 mart 1994-cü il **17**

Ivanova v. Bulgaria (İvanova Bolqarıstana qarşı), 12 aprel 2007-ci il **27, 32**

Jakobski v. Poland (Yakobski Polşaya qarşı), 7 dekabr 2010-cu il **55-56**

Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (Moskva şəhərinin Yəhva şahidləri dini icması Rusiyaya qarşı), 10 iyun 2010-cu il **30, 60**

Jerusalem v. Austria (Yerusalem Avstriyaya qarşı), 27 fevral 2001-ci il **71**

Johansen v. Norway (dec.) (Yohansen Norveçə qarşı) (qərarad), 14 oktyabr 1985-ci il **45**

Johnston and others v. Ireland (Conston və başqaları İrlandiyaya qarşı), 18 dekabr 1986-cı il **15, 26**

K

Kalaç v. Turkey (Kalaç Türkiyəyə qarşı), 1 iyul 1997-ci il **30-31**

Karaduman v. Turkey (dec.) (Karaduman Türkiyəyə qarşı) (qərarad), 3 may 1993-cü il **51**

Keenan v. the United Kingdom (Kinan Birləşmiş Krallığa qarşı), 3 aprel 2001-ci il **73**

Kervanci v. France (Kervanci Fransaya qarşı), 4 dekabr 2008-ci il **51**

Khan v. the United Kingdom (dec.) (Xan Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 7 iyul 1986-cı il **26**

Khristiansko Sdruzhenie "Svideteli Iehova" v. Bulgaria (Yəhva şahidləri xristian assosiasiyası Bolqarıstana qarşı), 3 iyul 1997-ci il **62**

Kimlya and others v. Russia (Kimlya və başqaları Rusiyaya qarşı), 1 oktyabr 2009-cu il **17**

Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen v. Denmark (Kyeldsen, Busk

Madsen və Pedersen Danimarkaya qarşı), 7 dekabr 1976-cı il **21, 67-68**

Klein v. Slovakia (Kleyn Slovakiyaya qarşı), 31 oktyabr 2006-cı il **72**
Knudsen v. Norway (dec.) (Knudsen Norveçə qarşı) (qərarad), 8 mart 1985-ci il **22, 24, 32**

Kokkinakis v. Greece (Kokkinakis Yunanıstana qarşı), 25 may 1993-cü il **6, 14, 17-18, 21, 27, 36-38, 41-42, 48-49, 73, 82**

Konrad and others v. Germany (dec.) (Konrad və başqaları Almaniya qarşı) (qərarad), 11 sentyabr 2006-cı il **66**

Konttinen v. Finland (dec.) (Konttinen Finlandiyaya qarşı) (qərarad), 3 dekabr 1996-cı il **30**

Koppi v. Austria (Koppi Avstriyaya qarşı), 10 dekabr 2009-cu il **77**
Köse and 93 others v. Turkey (dec.) (Köse və digər 93 şəxs Türkiyəyə qarşı) (qərarad), 24 yanvar 2006-cı il **51**

Kosteski v. "the former Yugoslav Republic of Macedonia" (Kosteski keçmiş Yuqoslaviya respublikası Makedoniyaya qarşı), 13 aprel 2006-cı il **19-20, 22**

Kurtulmuş v. Turkey (dec.) (Kurtulmuş Türkiyəyə qarşı) (qərarad), 24 yanvar 2006-cı il **51**

Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB and others v. Finland (dec.) (Kustannus OY, Vapaa ajatteliija AB və başqaları Finlandiyaya qarşı) (qərarad), 15 aprel 1996-cı il **24-25**

Kuznetsov and others v. Russia (Kuznetsov və başqaları Rusiyaya qarşı), 11 yanvar 2007-ci il 39

Kuznetsov v. Ukraine (Kuznetsov Ukraynaya qarşı), 29 aprel 2003-cü il **55**

L

Larissis and others v. Greece (Larissis və başqaları Yunanıstana qarşı), 24 fevral 1998-ci il **37-38, 49-50,**

Lautsi and others v. Italy (Lautsi və başqaları İtaliyaya qarşı), 18 mart 2001-ci il **67**

Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany («Leela Förderkreis e.V.» və başqaları Almaniya qarşı), 6 noyabr 2008-ci il **18, 27, 57-58,**
Leyla Şahin v. Turkey (GC) (Leyla Şahin Türkiyəyə qarşı) (Böyük Palata), 10 noyabr 2005-ci il **51, 53**

Logan v. the United Kingdom (dec.) (Loqan Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 6 sentyabr 1996-cı il **61**

Lombardi Vallauri v. Italy (Lombardi Vallauri İtaliyaya qarşı), 20 oktyabr 2009-cu il **19, 32**

M, N, O

Manoussakis and others v. Greece (Manoussakis və başqaları Yunanıstana qarşı), 26 sentyabr 1996-cı il **14, 57, 61-61**

Martins Casimiro and Cerveira Ferreira v. Luxembourg (dec.) (Martins Kazimiro və Cerveira Ferreyra Lüksemburqa qarşı) (qərarad), 27 aprel 1999-cu il **66, 69**

McFeeley and others v. the United Kingdom (dec.) (Makfili və başqaları Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 15 may 1980-ci il **55**

Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova (Bessarabiya Metropolitan Kilsəsi və başqaları Moldovaya qarşı), 13 dekabr 2001-ci il **23-24, 36-37, 41, 56-57, 59-61**

Miroiubovs and others v. Latvia (Miroiubovs və başqaları Latviyaya

qarşı), 15 sentyabr 2009-cu il **63**
Moscow Branch of the Salvation Army v. Russia («Xilas ordusu» təşkilatının Moskva bölməsi Rusiyaya qarşı), 5 oktyabr 2006-cı il **60**
Murphy v. Ireland (Mörfi İrlandiyaya qarşı), 10 iyul 2003-cü il **43, 69-70, 72**
N. v. Sweden (dec.) (N. İsveçə qarşı) (qərardad), 11 oktyabr 1984-cü il **19**
Nielsen v. Denmark (Nilsen Danimarkaya qarşı), 28 noyabr 1988-ci il **73**
97 members of the Gldani Congregation of Jehovah's Witnesses and 4 others v. Georgia (Yəhva şahidləri dini qrupunun Qldani icmasının 97 üzvü və digər 4 şəxs Gürcüstana qarşı), 3 may 2007-ci il **29**
Nolan and K v. Russia (Nolan və K Rusiyaya qarşı), 12 fevral 2009-cu il **16, 61**
Obst v. Germany (Obst Almaniyaya qarşı), 23 sentyabr 2010-cu il **32-33**
Omkarananda and the Divine Light Zentrum v. Switzerland (dec.) (Omkarananda və İlahi İşıq Mərkəzi İsveçrəyə qarşı) (qərardad), 19 mart 1981-ci il **18**
Otto-Preminger-Institut v. Austria (Otto Preminger İnstitutu Avstriyaya qarşı), 20 sentyabr 1994-cü il **42, 71, 82,**

P, Q, R

Palau-Martinez v. France (Palau-Martines Fransaya qarşı), 16 dekabr 2003-cü il **78**
Patuel v. France (Patuel Fransaya qarşı), 22 dekabr 2005-ci il **72**
Pellegrini v. Italy (Pelleqrini İtaliyaya qarşı), 20 iyul 2001-ci il **73-74**

Pentidis and others v. Greece (Pentidis və başqaları Yunanıstana qarşı), 9 iyun 1997-ci il **60-61**
Perry v. Latvia (Perri Latviyaya qarşı), 8 noyabr 2007-ci il **16, 39**
Peters v. the Netherlands (Peters Niderlanda qarşı), 30 noyabr 1994-cü il **76**
Phull v. France (dec.) (Full Fransaya qarşı) (qərardad), 11 yanvar 2005-ci il **50**
Poltoratskiy v. Ukraine (Poltoratski Ukraynaya qarşı), 29 aprel 2003-cü il **55**
Porter v. the United Kingdom (Porter Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərardad), 8 aprel 2003-cü il **26**
Pretty v. the United Kingdom (Pritti Birləşmiş Krallığa qarşı), 29 aprel 2002-ci il **16, 26, 73**
Raninen v. Finland (dec.) (Raninen Finlandiyaya qarşı) (qərardad), 7 mart 1996-cı il **19**
Refah Partisi (the Welfare Party) and others v. Turkey (GC) (Rifah Partiyası və başqaları Türkiyəyə qarşı) (Böyük Palata), 13 fevral 2003-cü il **12, 31**
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria (Yəhva şahidləri dini icması və başqaları Avstriyaya qarşı), 31 iyul 2008-ci il **59, 78**
Riera Blume and others v. Spain (Riyera Blume və başqaları İspaniyaya qarşı), 14 oktyabr 1999-cu il **18, 73**
Rommelfanger v. Germany (dec.) (Rommelfanger Almaniyaya qarşı) (qərardad), 6 sentyabr 1989-cu il **32**

S

Sabanchiyeva and others v. Russia (dec.) (Sabanchiyeva və başqaları Rusiyaya qarşı) (qərardad), 6 noyabr 2008-ci il **15**
Salonen v. Finland (dec.) (Salonen Finlandiyaya qarşı) (qərardad), 2 iyul 1997-ci il **22**

Savez Crkava “Riječ Života” and others v. Croatia («Həyat kəlamı» kilsələr birliyi və başqaları Xorvatiyaya qarşı), 9 dekabr 2010-cu il **15, 75, 80-81**

Schuth v. Germany (Şüt Almaniyaya qarşı), 23 sentyabr 2010-cu il **32-33**

Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina (GC) (Seydiç və Finsti Bosniya və Herseqovinaya qarşı) (Böyük Palata), 22 dekabr 2009-cu il **80**

Serif v. Greece (Serif Yunanıstana qarşı), 14 dekabr 1999-cu il 36, 64-65
Sidiropoulos and others v. Greece (Sidiropulos və başqaları Yunanıstana qarşı), 10 iyul 1998-ci il **16**

Siebenhaar v. Germany (Zibenhaar Almaniyaya qarşı), 3 fevral 2011-ci il **32**

Sinan Işık v. Turkey (Sinan Işık Türkiyəyə qarşı), 2 fevral 2010-cu il **19**
Sluijs v. Belgium (Sluys Belçikaya qarşı), 9 sentyabr 1992-ci il **67**
Stedman v. the United Kingdom (dec.) (Stedman Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərardad), 9 aprel 1997-ci il **30**

Stefanov v. Bulgaria (Stefanov Bolqarıstana qarşı) (barışıq sazişi), 3 may 2001-ci il **46**

Sunday Times v. the United Kingdom (no.1) («Sandi Tayms» Birləşmiş Krallığa qarşı (№ 1)), 26 aprel 1979-cu il **38**
Supreme Holy Council of the Muslim Community v. Bulgaria

(Müsəlman icmasının ali ruhani şurası Bolqarıstana qarşı), 16 dekabr 2004-cü il **28-30, 37, 58, 63-64, 82**

Svyato-Mykhaylivska Parafiya v. Ukraine (Svyato-Mixaylovsk dini icması Ukraynaya qarşı), 14 iyun 2007-ci il **39-40**

T, U, V

Taştan v. Turkey (Taştan Türkiyəyə qarşı), 4 mart 2008-ci il **45**
Thlimmenos v. Greece (GC) (Tlimmenos Yunanıstana qarşı) (Böyük Palata), 6 aprel 2000-ci il **32, 45, 80**

Tsirlis and Kouloumpas v. Greece (Tsirlis və Kulumpas Yunanıstana qarşı), 29 may 1997-ci il **45**

Ulke v. Turkey (Ülke Türkiyəyə qarşı), 24 yanvar 2006-cı il **46**
Valsamis v. Greece (Valsamis Yunanıstana qarşı), 18 dekabr 1996-cı il **14, 27-28, 67,**

Van den Dungen v. the Netherlands (dec.) (Van den Dungen Niderlanda qarşı) (qərardad), 22 fevral 1995-ci il **12, 18, 22-23, 26**

Verein «Kontakt-Information-Therapie» (KIT) and Siegfried Hagen v. Austria (dec.) (Verein «Kontakt-Information-Therapie» və Hagen Avstriyaya qarşı) (qərardad), 12 oktyabr 1988-ci il **25-26**

Vereinigung Bildender Künstler v. Austria (Vereinigung Bildender Künstler Avstriyaya qarşı), 25 yanvar 2007-ci il **72**

Vergos v. Greece (Verqos Yunanıstana qarşı), 24 iyun 2004-cü il 62-63

Vogt v. Germany (Foqt Almaniyaya qarşı), 26 sentyabr 1995-ci il **17, 19, 31**

W, X, Y, Z

W. and D.M., M. and H.I. v. the United Kingdom (dec.) (W. və D.M., M. və H.I. Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 6 mart 1984-cü il **67**
Wingrove v. the United Kingdom (Vinqrouv Birləşmiş Krallığa qarşı), 25 noyabr 1996-cı il **43, 71-72**

X and Church of Scientology v. Sweden (dec.) (X və sayentologiya kilsəsi İsvəçə qarşı) (qərarad), 5 may 1979-cu il **24, 60, 69, 71-72**

X v. Austria (dec.) (X Avstriyaya qarşı) (qərarad), 15 fevral 1965-ci il **55**

X v. Austria (dec.) (X Avstriyaya qarşı) (qərarad), 15 oktyabr 1981-ci il **18**

X v. Denmark (dec.) (X Danimarkaya qarşı) (qərarad), 8 mart 1976-cı il **24**

X v. Germany (dec.) (X Almaniyaya qarşı) (qərarad), 10 mart 1981-ci il **15-16**

X v. Germany (dec.) (X Almaniyaya qarşı) (qərarad), 5 iyul 1977-ci il **45**

X v. the United Kingdom (dec.) (X Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 5 mart 1976-cı il **55**

X v. the United Kingdom (dec.) (X Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 12 iyul 1978-ci il **41**

X v. the United Kingdom (dec.) (X Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 12 mart 1981-ci il **22, 24**

X v. the United Kingdom (dec.) (X Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 18 may 1976-cı il **55**

X v. the United Kingdom (dec.) (X Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad),

4 oktyabr 1977-ci il **18**

Young, James and Webster v. the United Kingdom (Yanq, Ceyms və Vebster Birləşmiş Krallığa qarşı), 13 avqust 1981-ci il **8**

Z and T v. the United Kingdom (dec.) (Z və T Birləşmiş Krallığa qarşı) (qərarad), 28 fevral 2006-cı il **16**

**Avropa Şurasının
İnsan Hüquqları və Qanunun Aliliyi
üzrə Baş Direktorluğu
F-67075 Strasbourg Cedex**

www.coe.int/justice

Cim Merdok (Jim Murdoch) Qlazqo Universitetinin Ümumi Hüquq Professorudur və Hüquq Məktəbinin keçmiş rəhbəridir. O, milli və Avropa insan hüquqları sahəsində tədqiqatlar aparır. O, Avropa Şurasının seminar proqramlarında mütəmadi iştirak edərək bu çərçivədə Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinə səfərlər edir və araşdırmalarında insan hüquqlarının təmin edilməsinə yönələn qeyri-məhkəmə mexanizmlərinə xüsusi maraq göstərir.